

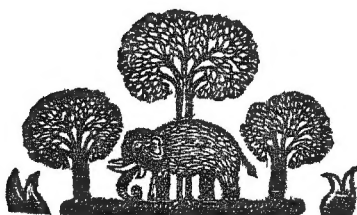
अष्टाङ्गहृदयसंहिता ।

श्रीमद्भवाग्भटविरचिता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८८०

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথমজুমদারেবষ্ট্রীট।
প্রিন্টেব শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং পঞ্চাঙ্গনচৌধুর লেন।

अष्टाङ्गहृदयसंहितायाम् ।

सूत्रस्थानम् ।

रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् ।
शौक्ष्ण्यमोहारतिदान् जघान यो पूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥१॥
अथात आयुष्कामीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।
इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥
ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽन्निपुत्रादिकान् मुनीन् ॥३॥
तेऽग्निवेशादिकांस्तो तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।
तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसत्त्वेपविस्तरम् ।
कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।
वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥६॥
विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तन्ति च ।
ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः ॥७॥
वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।
तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥

शोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।
 शुक्रार्त्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥
 तत्र रुक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्त्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।
 ससर्गः सन्निपातश्च तद्विविचयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
 सप्त द्रव्याः

मला मूत्रशक्तत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥
 वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।
 रसाः स्वादुश्चलवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १४ ॥
 षट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ।
 तत्राद्या मारुत घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ॥ १५ ॥
 कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।
 शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।
 त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादुश्चकटुकात्मकः ॥ १७ ॥
 गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।
 गुणाः ससूक्ष्मविशदा विशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥
 कालार्थकर्मणा योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
 सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥
 रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
 निजाग्रन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।
 तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ।
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ २१ ॥
 रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ।
 भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥
 जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूप तु कफोत्थणम् ।
 साधारण्यं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥
 क्षणादित्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ।
 शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥
 शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।
 वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैल घृत मधु ॥ २५ ॥
 धौघैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।
 भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥ २६ ॥
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ।
 दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ २७ ॥
 बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ।
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ॥ २८ ॥
 आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।
 सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ।
 अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥ ३० ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।
 शास्त्रादिसाधनः कच्छः सङ्करे च ततो गदः ॥ ३१ ॥
 शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ।
 अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ ३२ ॥
 औत्सुक्यमोहारतिक्कदृष्टरिष्टोक्षनाशनः ।
 त्यजेदात्तं भिषग्भूषैर्दिष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।
 चण्ड शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥
 तन्त्रस्यास्य परच्चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।
 आयुष्कामदिनर्त्तीहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥
 अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्व्यरसाश्रयाः ।
 दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥
 शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ।
 धूमगण्डूषट्क्सेकटप्तियन्त्रकशस्त्रकम् ॥ ३७ ॥
 शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।
 सूत्रस्थानमिमेषु अध्यायास्त्रिंशत् शरीरमुच्यते ॥ ३८ ॥
 गर्भावक्रान्ति तद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ।
 विष्कतिर्दूतज षष्ठं

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणाम् ।
 मूत्राघातग्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥
 पाण्डुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ।
 चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥
 वमौ मदात्ययेऽर्शः सुविशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ।
 विद्रवौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ।
 द्वाविंशतिरिमेषु अध्यायाः कल्पसिद्धिरतः परम् ॥ ४३ ॥
 कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ।
 सिद्धिर्वस्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ॥ ४४ ॥
 बालोपचारे तद्व्याधौ तदग्रहे द्वौ च भूतगौ ।
 उन्मादिषु स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु ॥ ४५ ॥
 दृक्तामो त्रिङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।

कर्णनासामुखशिरोव्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ४६ ॥
 ग्रन्थग्रादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग् द्वयम् ।
 विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥ ४७ ॥
 चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ।
 इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
 शरीरविन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥
 अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् ।
 प्रातर्भुक्ता च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥
 भक्षयेद्दन्तधवन दन्तमांसान्याबाधयन् ।
 नाद्यादजोर्णवमथुश्वासकासज्वरादिती ॥ ३ ॥
 तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ।
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षोस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥
 चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणोभयम् ।
 योजयेत् सप्तरात्रेऽस्मात् स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ।
 ताम्बूल क्षतपित्तास्ररुक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥
 विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्य शोषिणामपि ।
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥ ७ ॥
 दृष्टिप्रसादपुष्यायुःस्वप्नसुत्वक्तादार्ढ्यकृत् ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ८ ॥
 कर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुध्यजीर्णिभिः ।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ८ ॥
 विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।
 वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजोर्णो च तं त्यजेत् ॥ १० ॥
 अर्धशक्त्या निषेद्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।
 शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ ११ ॥
 तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ।
 दृष्ट्वा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥ १२ ॥
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरच्छर्दिश्च जायते ।
 व्यायामजागराध्वस्तोऽस्त्रास्यभाष्यादिताहसम् ॥ १३ ॥
 गजं सिंहं इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ।
 उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥ १४ ॥
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।
 दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥ १५ ॥
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रादृद्धदाहपाप्मनित् ।
 उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषेको बलाकहः ॥ १६ ॥
 तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलद्वत् केशचक्षुषाम् ।
 स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ १७ ॥
 आभ्यानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
 जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद् बलात् ॥ १८ ॥
 न वेगितोऽन्यकार्थः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १९ ॥
 सुखञ्च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।
 भक्त्या कल्याणमिच्छाणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २० ॥
 हिंसास्तेयान्यथा कामं पैशून्यं परुषानृते ।
 सन्निद्रालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम् ॥ २१ ॥
 पापं कर्मेति दशधा कायवाक्मानसैर्यजेत् ।

अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्त्तत शक्तिः ॥ २२ ॥
 आत्मवत् सतत पश्येदपि कीटपिपोलिकम् ।
 अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यन्टपातिथीन् ॥ २३ ॥
 विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ।
 उपकारप्रधानः स्यादपकारपरिऽप्यरौ ॥ २४ ॥
 सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्थेत् फले न तु ।
 काले हित मितं ब्रूयादविसवादि पेशलम् ॥ २५ ॥
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणाश्रुदुः ।
 नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः ॥ २६ ॥
 न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्विपुम् ।
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ २७ ॥
 जनस्थाशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।
 तं तथैवानुवर्त्तत पराराधनपण्डितः ॥ २८ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 त्रिवर्गशून्य नारम्भं भजित्तच्चाविरोधयन् ॥ २९ ॥
 अनुयायात् प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।
 नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाऽङ्घ्रि मलायनः ॥ ३० ॥
 स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुल्लणोच्चलः ।
 धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥ ३१ ॥
 सातपत्रपदत्राणो विचरेत् युगमात्रदृक् ।
 निशि चात्ययिके कार्ये दण्डो मौली सहायवान् ॥ ३२ ॥
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ।
 नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ॥ ३३ ॥
 नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ।
 सन्दिग्धनावं वृक्षञ्च नारोहेद् दुष्टयानवत् ॥ ३४ ॥
 नासंवृतमुखः कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ।

नासिकां न विकुण्ठयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ॥ ३५ ॥

नाङ्गैश्चेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् अमादिनिवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥

नोर्द्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।

तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ॥ ३७ ॥

शून्याटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि च ।

सर्वथेचेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥ ३८ ॥

नेचेत प्रतत सूक्ष्मदोषामेध्याप्रियाणि च ।

मद्यावक्रयसम्भानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३९ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।

अनृजुः चवयूद्धारकामस्वप्नान्न मैथुनम् ॥ ४० ॥

कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदङ्घ्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवा विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥

सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ।

शत्रुसत्रगणाकोर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥

गात्रवक्त्रनखैर्वाद्य हस्तकेशावधूननम् ।

तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४३ ॥

मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ।

आवार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥ ४४ ॥

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।

नक्तं दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ॥ ४६ ॥

दुःखभाक् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ।

इत्याचारः समासेन सम्प्राप्नोति समाचरन् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मासैर्द्विसहस्रैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥

शिशिराद्यास्त्रिभिस्त्रैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

आदानञ्च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।

आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥ ३ ॥

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमाग्नेयम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च यदुबलं विष्टजल्ययम् ।

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहान्मलवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥

शीतेऽग्न्यं वृष्टिघर्मेऽल्पं बल मध्यन्तु शेषयोः ।

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।

अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वल्लवणान् रसान् ॥ ८ ॥

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं सन्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

वातघ्नतैलैरभ्यङ्ग मूर्ध्नि तैल विमर्दनम् ।

नियुज्जं कुशलैः सार्द्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

कषायापहृतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।
 गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविक्रतोः शुभाः ॥ १२ ॥
 नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्यं सुखोदकम् ।
 प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥ १३ ॥
 उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
 युक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
 हरन्ति शीतमुष्णाद्गो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।
 शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौच्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफैश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्का शुतापितः ।
 हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्त त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूचैश्च भोजनैः ।
 व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥ १९ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराण्यवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मिश्रानास्त्राद्य प्रिययार्पितान् ।
 प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्गितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्दीकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।
 दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥
 अट्टष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।
 परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
 गोष्ठीकथाभिस्त्रिवाभिर्मध्याङ्गं गमयेत् सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्बुमधुरांस्यजेत् ।
 तीक्ष्णाशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संचिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।
 अतोऽस्मिन् पटुकटुस्त्वव्यायामार्ककरांस्यजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ।
 सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्घ्यात् सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवल शालिमश्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।
 पिबेद्रसं नातिघ्ननं रसालां रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥
 पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ।
 मोचचोचदलैर्युक्तं साम्बं मृगमयशुक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पटलावासितं चाम्बुः सकर्पूरं सुशीतलम् ।
 शशाङ्गकिरणान् भक्ष्यान् रजन्या भक्षयन् पिबेत् ॥ ३२ ॥
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।
 अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ।
 सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
 कायमाने चित्ते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।
 कदलीदलकङ्क्षारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
 कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपद्मवे ।
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
 पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।
 निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥

आसना

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।

निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥

जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।

उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥

कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचन्दनाः ।

मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥

मृणालवलयः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।

जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥

आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।

वर्षासु दोषैः

दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥

मनुष्यारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।

भूवाप्योणान्नपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥

वह्निनैव च मन्देन

तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।

भजेत् साधारणं सर्वमूषणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥

आस्थापन शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।

जाङ्गल पिशित यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४५ ॥

मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।

दिव्यं कीपं शृतं चान्धो भोजन त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥

व्यक्तान्नलवणस्नेह संशुष्कं क्षौद्रवस्त्रघु ।

अपादचारी सुरभिः सतत धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥

हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाप्यशीतशीकरवर्जिते ।

नदीजलोदमन्याहः स्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
 तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेन्नपु ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।
 तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्थोदयनिर्विषम् ।
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिस्थन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ।
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।
 तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान् परित्यजेत् ।
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वत्वाधिक्यमृताहतौ ॥ ५७ ॥
 ऋत्वोरन्यादिसप्ताहाहतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ।
 असात्मयजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ५८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवट्क्षुधाम् ।
 निद्राकासश्चमश्वासजृम्भाशुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥
 अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्त्तरुक्लमाः ।

भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ॥ ७३ ॥

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु सयताः ॥ ७४ ॥

ज्ञानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्त्र

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७५ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदत्ते दयालौ

भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजः स्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्रक्कुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितोऽयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मात्राशी सर्वकालं स्यात् मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्पि ॥ १ ॥

गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां नातिदृप्तता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

भोजन हीनमात्रं तु न बलीपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत् तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

आमिनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टभयन्तोऽलसकं चावयन्तो विसृचिकाम् ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

प्रयाति नोद्धुं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥
 आमामशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।
 विविधैर्वेदनोद्धेदैर्वायादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसृचिका ।
 तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥
 पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहदृष्टप्रलयादयः ।
 कफाच्छर्द्यङ्गुरुता वाक्सङ्घटीवनादयः ॥ ९ ॥
 विशेषाद् दुर्बलस्याल्पवज्जेर्वेगविधारिणः ।
 पीडित भारतेनान्न क्षेपणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥
 अलस क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव सस्थितम् ।
 शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥
 सोऽलसः

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धाः ।

यान्तस्तिर्यक् तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥
 दण्डकालसक नाम त त्यजेदाशुकारिणम् ।
 निरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥
 आमदोषं महाघोर वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।
 विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥
 अथाममलसीभूतं साध्य त्वरितमुन्निखेत् ।
 पीत्वा सोम्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥
 स्वेदनं फलवर्त्ति च मलवातानुलोमनीम् ।
 नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्निन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥
 विसृच्यामतिवृद्धायां पाण्यर्षीर्दाहः प्रशस्यते ।
 तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 तीव्रातिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
 आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥

निहत्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम् ।
 जीर्णाग्ने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १८ ॥
 दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः सन्धुचक्षाय च ।
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
 त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 तत्राल्पे लङ्घनं पथं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
 प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ।
 एवमन्यानपि व्याधीन् स्निदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।
 त्यक्त्वा यथावथ वैद्यो युञ्ज्याद् व्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥
 तदर्थकारि वा पक्वे दोषे त्विद्धे च पावके ।
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादियुक्तिः ॥ २४ ॥
 अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः ।
 सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥
 विष्टब्धमनिलाच्छूलविबन्धाभानसादकत् ।
 पित्ताद्विदग्धं दृग्मोहभ्रमान्मोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥
 लङ्घनं कार्यं मामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
 विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ २७ ॥
 गरीयसो भवेत्क्षीनादामादेव विलम्बिका ।
 कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥
 अथवा हृदय्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥ २९ ॥
 स्वप्यादजीर्णं सञ्जातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
 अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टब्धो गौरवं भ्रमः ।
 न चातिमात्रमेवान्द्रमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥

द्विष्टविष्टभिदग्धामगुरुक्षहिमाशुचि ।
 विदाहि शुष्कमत्स्यम्भुतं वान्नं न जीर्यति ॥ ३२ ॥
 उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ।
 मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशन मतम् ॥ ३३ ॥
 विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरिभोजनम् ।
 अकाले बहु चाल्प वा भुक्त तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥
 त्रीण्यप्येतानि सृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।
 काले सात्त्विकं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥
 षड्रसं मधुरप्राय नातिद्रुतविलम्बितम् ।
 स्नातः क्षुद्धान् विविक्तस्थो धीतपादकराननः ॥ ३६ ॥
 तर्पयित्वा पितृन् देवानतिथीन् बालकान् गुरुन् ।
 ग्रन्थवेक्ष्य तिरस्त्र्योऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
 समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम् ।
 इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥
 भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृत पुनः ।
 शाकावरान्नभूयिष्ठमत्स्यफलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।
 कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥
 माषनिष्ठावशालूकविसपिष्टविरूढकम् ।
 शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥
 शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।
 पथ्यामलकमृद्दीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ ४२ ॥
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ।
 त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ॥ ४३ ॥
 स्नास्थानुवृत्तिस्तद् यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ।
 विसेक्षुमोचचोचाम्बमोदकोत्कारिकादिकम् ॥ ४४ ॥

अद्याद् द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मन्द स्थिरं पुरः ।
 विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽस्त्वलवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥
 अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥
 अनुपान हिम वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
 दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णे पिष्टमयेषु तु ॥ ४७ ॥
 शाकमुद्गादिविक्कतो मस्तुतक्रास्त्रकाञ्जिकम् ।
 सुरा कशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥
 शोषे मांसरसो मद्य मांसे स्वल्पे च पावके ।
 व्याधौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ॥ ४९ ॥
 क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथामृतम् ।
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥
 अनुपान समासेन सर्वदा तत् प्रशस्यते ।
 अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ॥ ५१ ॥
 अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्रित्तिजरणानि च ।
 नीर्ध्वजत्नुगदश्वासकासोरःक्षतपीनसे ॥ ५२ ॥
 गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम् ।
 प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणतुराः ॥ ५३ ॥
 पानं त्यजेयुः

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।

पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वक्त्रिं यान भ्रवनवाहनम् ॥ ५४ ॥
 प्रसृष्टे विस्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
 विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ।
 तथाग्नावुद्रक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
 प्रयुञ्जीताहारं विधिर्नियमितः कालः स हि मतः ॥ ५५ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

क्षामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेत्थते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोत्त्वणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोत्त्वणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्तेदप्रह्लादबन्धकत् ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोत्त्वणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ।

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोत्त्वणम् ॥ ८ ॥

रौक्षलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोत्त्वणम् ॥ ९ ॥

सौषिर्यलाघवकरं

जगत्त्रयमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशात्मानार्थयोग्योः ॥ १० ॥

द्रव्यमूर्द्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥
 इति द्रव्य रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।
 वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरुस्निग्धहिमं स्रुदु ॥ १२ ॥
 मधुरुक्षोष्णतीक्ष्णञ्च तदेवं मतमष्टधा ।
 चरकस्वाह वीर्यं तद् येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥
 नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ।
 सुर्वादिवेव वीर्याख्या तेनान्वर्येति वर्ण्यते ॥ १४ ॥
 समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्त्तिषु ।
 व्यवहाराय मुख्यत्वाद् बह्वग्रग्रहणादपि ॥ १५ ॥
 अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवन्त्यपि नैव सा ।
 विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥
 उष्ण शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च ।
 नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ १७ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।
 तत्रोष्णं भ्रमदङ्गलानिस्वेदराहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥
 शमश्च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।
 ह्लादनं जीवनं स्तम्भ प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥
 जठरेणाग्निना योमाद् यद् यदेति रसान्तरम् ।
 रसानां परिणामान्ते स विपाकः इति स्मृतः ॥ २० ॥
 स्वादुः पटुश्च मधुरमस्त्रोऽम्लं पच्यते रसः ।
 तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥
 रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
 किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥
 गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।
 यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते ॥ २३ ॥
 अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाख्यं हि जीयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥ २७ ॥
 विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।
 स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातक्तद् यवः ।
 उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिहो न शूकरः ॥ २८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 क्षमाभोऽग्निक्षमास्युतेजःखवायुम्यनिलगोऽनिलैः ।
 हयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥
 तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्तुमनुलिम्पति ।
 आस्वादयमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥
 प्रियः पिपीलिकादीनाम्
 अन्नः क्षालयते सुखम् ।
 हर्षणी रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ॥ ३ ॥
 लवणः स्रन्दयत्यास्रं कपोलगलदाहकृत् ।
 तिक्तो विशदयत्यास्रं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥
 उद्देजयति जिह्वाग्रं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
 स्नावयत्यक्षिनासास्रं कपोलौ दहतीव च ॥ ५ ॥
 कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविवन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

आजम्भसात्मनात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धक्षतक्षोषवर्णकेशेन्द्रियौजसम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो वृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकङ्कः ।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥

कुरुतेऽत्युपयोगिन समेदःकफजान् गदान् ।

स्थौल्याग्निसादसन्धासमेहगण्डाबुंदादिकान् ॥ ९ ॥

अस्त्रोऽग्निदीप्तिकत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीक्षनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥

करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनम् ।

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिर भ्रमम् ॥ ११ ॥

कण्डुपाण्डुत्वोसर्पशोफविस्फोटवृद्धज्वरान् ।

लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविधापनोऽग्निकत् ॥ १२ ॥

स्नेहनः स्वेदनस्त्रीक्ष्णो रोचनश्छेदमेदकत् ।

सोऽतियुक्तोऽस्रपवन खलति पलितं बलिम् ॥ १३ ॥

तटकुष्ठविषवोसर्पान् जनयेत् क्षपयेद् बलम् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं क्लमिद्विषम् ॥ १४ ॥

कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।

क्लेदमेदोवसामज्जशक्नूवोपशोषणः ॥ १५ ॥

लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।

धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः ॥ १६ ॥

कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित् ।

व्रणवसादनस्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।

क्षिनन्ति बन्धान् सोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
 मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १८ ॥
 कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।
 पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥
 आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।
 करोति शीलितः सोऽतिविष्टश्चाधानहृद्भुजः ॥ २१ ॥
 तट्कार्श्यपौरुषभ्रं शस्रोतीरोधमलग्रहान् ।
 घृतहेमगुडा बोडमोचचोचपरूषकम् ॥ २२ ॥
 अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥ २३ ॥
 मेदे चतस्रः पर्णिन्धो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
 मधूकं मधुकं विम्बी विदारो आवणीयुगम् ॥ २४ ॥
 क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिस्थौ काश्मरी सहै ।
 क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षीद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ २५ ॥
 अश्वो धात्रीफलाश्वीकामातुलुङ्गाम्बवेतसम् ।
 दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ॥ २६ ॥
 आम्बमाम्बातकं भन्य कपित्थं करमर्दकम् ।
 वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्गिदम् ॥ २७ ॥
 रोमक पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ।
 तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्दनम् ॥ २८ ॥
 भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।
 नक्तमालहिरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम् ॥ २९ ॥
 पाठापामार्गकांस्थायो गुडूची धन्वयासकम् ।
 पञ्चमूलं महाव्याघ्रौ विशालाऽतिविषा वचा ॥ ३० ॥
 कटुको हिङ्गुमरिचं क्षमिजित् पञ्चकोलकम् ।
 कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्कारम् ॥ ३१ ॥
 वर्गः कषायः पथ्याक्षं शिरीषः खदिरो मधु ।

कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम् ॥ ३२ ॥
 बाल कपित्थं खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च ।
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते ॥ ३३ ॥
 मुद्गान्नोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ।
 प्रायोऽन्तः पित्तजनन दाडिमामलकादृते ॥ ३४ ॥
 अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ।
 तिक्त कटु च भूयिष्ठमवृष्य वातकोपनम् ॥ ३५ ॥
 ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ।
 कषाय प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयामृते ॥ ३६ ॥
 रसाः कटुश्चलवणा वीर्य्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
 तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥ ३७ ॥
 तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा ।
 पटुश्चमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्णून् त्रमाकृताः ॥ ३८ ॥
 षटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ।
 लघुरन्तः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥ ३९ ॥
 सयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
 रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ॥ ४० ॥
 एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
 त्रिके स्वादुर्दमन्तः षट् त्रीन् पटुस्तुति एककम् ॥ ४१ ॥
 चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽन्तः पटुः सक्तत् ।
 पञ्चकेष्वेकमेवान्नो मधुरः पञ्च सेवते ।
 द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
 षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसास्युश्चतुर्विधौ प्रञ्चदशप्रकारौ ।
 भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं द्रव्य षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥
 ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
 संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य ते चक्षाः ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ॥ १ ॥

सम्यग् गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूषदर्शनैः ॥ २ ॥

क्षुत्तृड् रुचिप्रभामिधाधीशैर्यतनुमार्दवैः ।

श्लेष्मास्थिरत्वस्निग्धत्वसन्निवन्धक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात् स्मृतम् ॥ ४ ॥

अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

हृद्वस्तु कुरुतेऽनिलः ॥ ५ ॥

कार्श्यकाण्णर्गेणकामित्वकम्पानाहशक्तद्वयहान् ।

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

पीतविस्मूलनेत्रत्वक्क्षुत्तृड् दाहाल्पनिद्रताः ।

पित्तं

श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वेत्यश्वेत्यश्लथ्याङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्त विसर्पक्षीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातासपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

व्यङ्गाग्निनाशसमोहरक्तत्वङ्गेत्रमूत्रताः ॥ ९ ॥

मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धताः ।

कण्ठादिष्वधिमांसं च

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥

अल्पेऽपि चेष्टिते श्वास स्फिक्स्तनोदरलम्बनम् ।

अस्यध्यस्यधिदन्तांश्च

मज्जानेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कच्छाख्यरूषि च ।

अतिस्लीकामता वृद्ध शुक्र शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाधानमाटोपं गौरव वेदना शक्तम् ।

मूत्रन्तु वस्तिनिस्त्रोद कृतेऽप्यकृतसञ्ज्ञताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूः

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्ग क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्प भाषिते हितम् ।

संज्ञामोहस्तथा स्नेषवद्गुक्तामयसम्भवः ॥ १५ ॥

पित्ते मन्दोऽनलः शीत प्रभाहानिः

कफे भ्रमः ।

स्नेषाशयानां शून्यत्वं हृद्दृढवस्त्रयसन्विताः ॥ १६ ॥

रसे रौक्ष्यं श्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

रक्तेऽस्त्रिशिशिरप्रीतिशिराग्रैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

मासेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्निवेदनाः ।

मेदसि स्वपन्नं कट्याः प्लीक्यो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥

अस्थ्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ।

अस्थां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

शुक्ले चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ॥ २० ॥

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ॥ २१ ॥

मूत्रेऽल्प मूत्रयेत् कच्छादिवर्णं सास्रमेव वा ।

स्नेदे रोमच्युतिः स्रग्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥
 मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लभ्य लक्षयेत् क्षयम् ।
 स्रमक्षायनसशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥
 दोषादोनां यथास्र व विद्याद् वृद्धिचयौ भिषक् ।
 क्षयेण विपरीतानां गुणाना वर्द्धनेन च ॥ २४ ॥
 वृद्धि मलाना सङ्गाच्च क्षय चातिविसर्गतः ।
 मलाञ्चतत्वाद् देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥
 तत्रास्थान स्थितो वायुः पित्तं तु स्नेहरक्तयोः ।
 क्षेप्ता शेषेषु तेनैषामाश्रयाश्रमिणां मितयः ॥ २६ ॥
 यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम् ।
 अस्थिमासृतयोर्नैव प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥
 क्षेप्शणानुगता तस्मात् सक्षयस्तद्विपर्ययात् ।
 वायुनानुगतो-

ऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमात्तद्वनवंहणैः ।
 वायोरन्यत्र तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥
 विशेषाद्रक्तवृद्ध्याख्यान् रक्तस्रुतिविरेचनैः ।
 मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥
 स्थौल्यकाश्यापचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।
 जातान् क्षीरघृतैस्त्रिक्तसंयुतैर्वस्त्रिभिस्तथा ॥ ३१ ॥
 विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट् क्षयोद्भवान् ।
 मेषाजमध्यकुल्माषयवमाषड्रयादिभिः ॥ ३२ ॥
 मूत्रवृद्धिक्षयोल्यांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्साया ।
 व्यायामाभ्यञ्जनस्नेदमद्यैः स्नेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥
 स्रस्थानस्थस्य कायाग्नेरशा धातुषु संश्रिताः ।
 तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ ३४ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद् वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ।
 दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥
 अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ।
 मला मलायनानि स्युर्यथास्व तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥
 भोजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।
 हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥
 स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम् ।
 यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिं स्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।
 भोजः क्षीयेत कोपक्षुत्तु ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥
 बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
 विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥ ४० ॥
 जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।
 भोजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥
 यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
 तत्तत्क्षयजन् समश्रंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयी जयेत् ॥ ४२ ॥
 कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
 वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधास्तु न ॥ ४३ ॥
 यथाबलं यथास्व च दोषा वृद्धा वितन्वते ।
 रूपाणि जृहति क्षीणाः समाः स्व कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥
 य एव देहस्य समा विवृद्धौ त एव दोषा विषमा बधाय ।
 यस्मादतस्ते हितचर्य्यैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥ १ ॥
 नाभिरामाशयः स्वेदो बभ्रुका रुधिरं रसः ।
 दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥
 उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।
 मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ३ ॥
 प्राणादिभेदात् पञ्चात्मा वायुः

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥
 श्रोत्रेण च वयूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।
 उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥
 वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।
 व्यानो हृदि स्थितः क्षत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥
 गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥
 समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥
 अपानोऽपानयः श्रोत्रिवस्तिमेद्रोरुगोचरः ।
 शुक्राक्षवशक्लन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥
 पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
 पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १० ॥
 त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
 पचत्यन्नं विभजते सारकिष्टौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
 करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥ १२ ॥
 आमामशयाश्रय पित्तं रक्षकं रसरञ्जनात् ।
 बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥
 साधकं हृत्तत पित्तं

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचक

त्वक्स्थं भ्राजक भ्राजनात् त्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधो-

रस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधान्ना च शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

यस्त्वामाश्रयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्लृदेकः सोऽन्नसङ्घातक्लृदेनात्

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिसंश्लेषात् श्लेषकः सन्धिषु स्थितः ।

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रुक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शर्म स्निग्धादयो गुणाः ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥

उष्णेन कोपं मन्दाद्याः शर्म शीतोपसंहिताः ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मण्ययम् ॥ २१ ॥

उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

चयो वृद्धिः स्निग्धान्मेव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥

विपरीतगुणेच्छा च

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।

वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।

तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्थौष्ण्यान्नं कुप्यति ॥ २५ ॥

अग्निरस्त्रविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।

पित्तं याति चय कोप न तु कालस्य शैत्यतः ॥ २६ ॥

चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधीभिः कफः ।

तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वान्नं प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

इति कालस्वभावोऽयम्

आहारादिवशात् पुनः ।

चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ २८ ॥

व्यप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।

निवर्त्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥ २९ ॥

नानारूपैरसख्यैर्विकारैः कुपिता मलाः ।

तापयन्ति तनु तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनम् ॥ ३० ॥

शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ।

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥ ३१ ॥

यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ।

क्षायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ॥ ३२ ॥

विकारजातं विविधं चीन् गुणान् नातिवर्त्तते ।

तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥

विकारजातं त्रेण दोषान्

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अर्थैरसात्मैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत् पुनस्त्रिधा ।

हीनोऽर्थनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥

अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम् ।

अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विवृतादि च ॥ ३६ ॥

यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥

विद्यात्

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात् त्रिधा मतः ।

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥ ३८ ॥

मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्त्रलक्षणः ।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत् त्रिधा ॥ ३९ ॥

कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ।

अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ॥ ४० ॥

विषमाङ्गक्रियारम्भः पतनस्त्रलनादिकम् ।

भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ॥ ४१ ॥

कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ।

मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चासुखं वा कृतम् ॥ ४२ ॥

निदानमेतद्दोषाणां कुपितास्तेन नैकधा ।

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ॥ ४३ ॥

शाखारक्तादयस्त्वक् च बाह्यरेगायनं हि तत् ।

तदात्रया मुखव्यूहगण्डालज्यर्बुदादयः ॥ ४४ ॥

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ।

अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः ॥ ४५ ॥
 तत्स्थानाश्लक्ष्म्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ।
 अन्तर्भागं च शोफाशो गुल्मवीसर्पविद्रधिः ॥ ४६ ॥
 शिरोहृदयवस्त्र्यादिमर्माण्यस्थ्नां च सन्धयः ।
 तन्निबद्धाः शिरास्नायुकण्डराद्याश्च मध्यमाः ॥ ४७ ॥
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षबधार्दिताः ।
 मूर्धादिरोमाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥
 संस्रव्यासव्यधस्त्रापसादरुक्तोदभेदनम् ।
 सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्त्तहर्षणतर्षणम् ॥ ४९ ॥
 कम्पपारुष्यसौषिर्यशोषस्यन्दनवेष्टनम् ।
 स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥ ५० ॥
 कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।

खेदः क्लेदः सुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ॥ ५१ ॥
 कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ।
 श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डुशीतत्वगौरवम् ॥ ५२ ॥
 बन्धोपलेपस्तैमित्यशोफापक्त्वतिनिद्रताः ।
 वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ॥ ५३ ॥
 इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
 दर्शनादौ रवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥
 व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्त्तान् प्रतिक्षणम् ।
 अभ्यासात् प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥
 रक्षादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ।
 दृष्टापचारजः कश्चित् कश्चित् पूर्वापराधजः ॥ ५६ ॥
 तद्वद्वराद्वत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ।
 यथार्नदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ॥ ५७ ॥

महारम्भोऽल्पके हितावान्तको दोषकर्मजः ।
 विपक्षशीलनात् पूर्वः कर्मजः कर्मसंचयात् ॥ ५८ ॥
 गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मचयात् क्षयम् ।
 द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद् व्याधयो-

ऽन्याः पुनर्द्विधा ॥ ५९ ॥

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पञ्चादुपद्रवाः ।
 यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ॥ ६० ॥
 विपरीतास्ततोऽन्ये तु

विद्यादेवं मलानपि ।

तान् लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ॥ ६१ ॥
 तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमो शाम्यतस्तथा ।
 पञ्चाच्चिकित्सेत् तूष्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥
 व्याधिक्षिष्टशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ।
 विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन ॥ ६३ ॥
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।
 स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥ ६४ ॥
 स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बह्वन् ।
 तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ॥ ६५ ॥
 बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।
 दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ॥ ६६ ॥
 सत्त्वं सात्त्विकं तथाहारमवस्थाञ्च पृथग्विधाः ।
 सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥
 यो वर्तते चिकित्सायां न स खलति जातुचित् ।
 गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात् ॥ ६८ ॥
 दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ।
 गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्भुवः ॥ ६९ ॥

अल्पदोषाकलनया पथे विप्रतिपद्यते ।
 ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥
 उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ।
 शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ॥ ७१ ॥
 क्षिणुयान्नमलानेव केवलं वपुरस्यति ।
 अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ ७२ ॥
 तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा भ्रुवम् ।
 वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिचयविभेदतः ॥ ७३ ॥
 पृथक् त्रीन् वृद्धिसंसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ।
 त्रीनेव समया वृद्ध्या षड्भेदकस्यातिशयने ॥ ७४ ॥
 त्रयोदश समस्तेषु

षट् द्वेयकातिशयेन तु ।

एकं तुल्याधिकैः

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

क्षीणैश्च तावतः ।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययापि ते ।

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७७ ॥

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां

दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यतरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।
 स्वाद्वस्त्रलवणाणानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥
 वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौड़िकम् ।
 स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
 विशेषान्मेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
 स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
 सुगन्धशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।
 कण्ठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥
 कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
 प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥
 अयन्त्वनसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।
 छन्दानुवर्त्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
 शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
 सुतीर्थविपुलस्त्रच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
 साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणो विधिना युक्तं तोक्ष्णं वमनरेचनम् ।
 अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णीणं कटुतिक्तकषायकम् ॥ १० ॥
 दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिप्रजागरः ।
 अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूचं विमर्दनम् ॥ ११ ॥
 विशेषाद्वसनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥
 उपक्रमः पृथग् दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्त्तितः ।
 संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥
 ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।
 मरुतो योगवाहित्वात् कफपित्ते तु शरदः ॥ १४ ॥
 चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।
 सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥
 प्रयोगः शमयेद् व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥
 व्यायामादूष्णस्त्रैक्ष्णादहिताचरणादपि ।
 कोष्ठाच्छास्त्रास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥
 दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्रोतो मुखविशोधनात् ।
 हृद्यग्राभिथन्दनात्पाकात्कोष्ठ वायोश्च नियहात् ॥ १८ ॥
 तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।
 ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥
 तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु च ।
 कुर्याच्चिकित्सां स्वामिव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥
 आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।
 प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्धातुरांश्चिरम् ॥ २१ ॥
 कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाम् ।
 शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ।
 स्रोतरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥
 आलस्यापत्तिनिष्ठीवमलसङ्कारुचिक्लमाः ।
 लिङ्गं सलानां सामानां निरासाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

ऊष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
 दुष्टमामाशयगत रसमाम प्रचक्षते ॥ २५ ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।
 को द्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥
 आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
 सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥
 सर्वदेहप्रविष्टान् सामान् दोषान्न निर्हरेत् ।
 लीनान् धातुष्वनुत्क्षिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरेत्त्वतः ।
 पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्नेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्न यथाबलम् ।
 हन्त्याशु युक्तं बल्लेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ ३० ॥
 ब्राणेन चोर्ध्वजतूल्यान् पक्वाधानाद्भुदेन च ।
 उत्क्षिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्त्रयम् ॥ ३१ ॥
 धारयेदौषधैर्दोषान् विष्टतास्ते हि रोगदाः ।
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताग्निः ॥ ३२ ॥
 विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ।
 आवर्णे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनां निर्हरेत् ।
 अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
 सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।
 स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥
 कृत्वा शीतोष्णवृष्टोनां प्रतीकारं यथायथम् ।
 प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ३६ ॥
 युञ्ज्यादन्नमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।
 आसे आसे मुहुः श्वानं समुज्जं निशि चोषधम् ॥ ३७ ॥

कफोद्रेके गदे नाभं बलिनो रोगरोगिणोः ।
 अन्नादौ किणुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
 आसत्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्चनि ॥ ३९ ॥
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिकाटश्वासकासिषु ।
 योज्यं समोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥ ४० ॥
 कम्पाक्षेपकहिकासु समुद्रं लघुभोजिनाम् ।
 ऊर्ध्वं ब्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 उपक्रमस्य हि द्वित्वाद् द्विविधोपक्रमो मतः ।
 एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥
 वृहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ।
 वृहणं यद् वृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥
 देहस्य

भवतः प्रायो भौमापमितरश्च ते ।

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ॥ ३ ॥
 भूतानां तदपि द्वैध्याद् द्वितयं नातिवर्तते ।
 शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥
 यदीरयेद् बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनञ्च तत् ।
 निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्तृतिः ॥ ५ ॥
 न शोधयति यद्दोषान् समान्नीदीरयत्यपि ।
 समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥
 पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायाम्नातपमारुताः ।
 वृहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

वृंहयेद् व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।
 भाराध्वोरक्षतक्षोणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥
 गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽप्यरानपि ।
 मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्त्रिभिः ॥ ९ ॥
 स्वप्नशय्यानुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।
 मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
 विसर्पविद्रधिघ्नीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ।
 स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥
 तत्र सशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
 विबन्धगौरवोद्गारहृक्कासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदोषनैः ॥ १३ ॥
 एभिरेवामयैरार्त्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
 क्षुत्तृणानिग्रहेर्दोषैस्त्वार्त्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
 समोरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ।
 न वृंहयेन्नृणीयान्
 वृद्धांस्तु नृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥
 युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ।
 वृंहिते स्याद् बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंचयः ॥ १६ ॥
 विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।
 क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥
 व्याधिमार्दवमुक्त्वाहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।
 अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥
 अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन् वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ।
 रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिवृंहितलङ्घिते ॥ १९ ॥
 अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ।

काससंन्यासकच्छामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥
 तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।
 कुलत्थचूर्णश्यामाकयवमुद्गमधूदकम् ॥ २१ ॥
 मस्तुदण्डाहृतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।
 मधुना त्रिफलां लिङ्घ्याद् गुडूचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥
 रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः ।
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्यरसो हितः ॥ २३ ॥
 विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णञ्च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥
 व्योषकट्वीवराशिग्रुविडङ्गातिविषास्थिराः ।
 हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥
 निशे वृहत्यौ हपुष्पा पाठामूलञ्च केम्बुकात् ।
 एषां चूर्णं मधु घृतं तैलञ्च सदृशंशकम् ॥ २६ ॥
 शक्रुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।
 अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥
 हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।
 बुद्धिमेघासृत्तिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 अतिकाश्र्यं भ्रमः काससृष्णाधिक्यमरोचकः ।
 स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरच्चयः ॥ २९ ॥
 वस्तिहृन्मूर्धजङ्घोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।
 ग्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिःपर्वास्थिमेदनम् ॥ ३० ॥
 विरग्नूत्रादिग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।
 काश्र्यमेव वरं स्थौल्यात्

न हि स्थूलस्य मेघजम् ॥ ३१ ॥

बृंहणं लङ्घनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्ये न विनश्यति ॥ ३२ ॥

क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।
 योजयेद् बृहण तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥
 अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
 स्वप्नप्रसङ्गाच्च कशो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥
 न हि मांससम किञ्चिदन्यद्देहवृहत्त्वकृत् ।
 मांसादमांस मासेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥
 गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृमे ।
 यवगोधूमसुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥
 दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
 उपक्रमा न ते द्वित्वाङ्गिन्ना अपि गदा इव ॥ ३७ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 मदनमधुकलम्बानिम्बविम्बीविशाला-
 त्रपुषकुटजमूर्वादिवदालीकमिन्नम् ।
 विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः
 कणलवणवचैलासर्षपाश्चूर्दनानि ॥ १ ॥
 निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षीस्रुक्शङ्खिनीनीलनितित्वकानि ।
 शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धादुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥
 मदनकुटजकुष्ठदेवदालीमधुकवचादशमूलदारुस्राः ।
 यवमिसिक्ततवेधन कुलत्थो मधुलवणं त्रिवृता निरूहणानि ॥ ३ ॥
 वेङ्गापामार्गव्योषदार्वीसुराला
 वीजं शैरीषं वार्हत शैग्रव च ।
 सारं माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं
 दुग्धौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदाह नतं कुष्ठं दशमूलं बलाहयम् ।

वायु वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाको प्रियङ्गुः ।

न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे

पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।

सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपस्थौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाङ्गुलहृश्चिकाली हृश्चिकदेवाह्वयशूर्पपस्थ्यः ।

कण्डूकरीजीवनङ्गस्त्रसंज्ञे द्वे पञ्चके गोपसुतात्रिपादी ॥ ९ ॥

विदार्यादिरथं हृद्यो वृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरह्वयम् ।

यष्टी परूषकं हन्ति दाहपित्तास्रवृड्ज्वरान् ॥ ११ ॥

पद्मकपुण्ड्री वृद्धितुर्गर्ध्रः शृङ्गासृतादशजीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकराघ्नन्तीरणपित्तं ग्रीणनजीवनवृहणवृथाः ॥ १२ ॥

परूषक वरा द्राक्षा कट्फल कतकाफलम् ।

राजाङ्गं दाडिमं श्याकं त्वण्मूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाङ्गं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणी चन्दनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

गुडूचिपद्मकारिष्टधानका रक्तचन्दनम् ।

पित्तक्षेपज्वरच्छर्दिदाहवृथाघ्नमग्निकृत् ॥ १६ ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता
 निम्बा मृतामधुरसामुववृक्षपाठाः ।
 भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मं
 सप्तच्छदाग्निमुषवीफलबाणघोण्टाः ॥ १७ ॥
 आरग्वधादिर्जयति हृदि कुष्ठविषज्वरान् ।
 कफ कण्ठं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः । १८ ॥
 असनतिनिग्रभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्या
 खदिरकदरभण्डी शिंशपामेषमृद्भ्यः ।
 त्रिहिमतलपलाशा जोङ्गकः श्राकशाली-
 क्रमुकधवकुलिङ्गच्छामकर्णश्वकर्णाः ॥ १९ ॥
 असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
 पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटविल्वविषाणिकाः ।
 द्विवृहतीद्विकरञ्जयाद्वयं बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥
 वरणादिः कफ मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति ।
 अधोवातं शिरःशूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥
 ऊषकस्तुत्यकं हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवम् ।
 सशिलाजतुकच्छाश्मगुल्ममेदकफापहम् ॥ २३ ॥

वैष्णन्तरारणिकबूकवृषाश्ममेद-
 गोकण्ठकेतुकटसहाचरबाणकाशाः ।
 वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-
 भल्लूकमोरटकुरण्टकरभपार्थाः ॥ २४ ॥
 वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।
 अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

रोध्रशावरकरोध्रपलाशाजिङ्गिणीसरलकटफलपुक्ताः ।
 कुक्षिताम्बकदलीगतशोकाः सैलवाऽपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥

एष श्लेष्मादिको नाम मेदःकफहरो नभः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी वस्त्रो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कालर्को नागदन्तो विशल्या

भार्गी रास्त्रा वृश्चिकाली प्रकीर्त्या

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्त्या

श्वेतायुग्म तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

क्षमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥ २९ ॥

सुरसयुगफणिष्कालं कालमालाविडङ्ग-

श्वरबुसहृषकर्णिकटफलं कासमर्दः ।

क्षवकसरसिभार्गी कामुका काकमाचो-

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशो ॥ ३० ॥

सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःक्षमिनिषूदनः ।

प्रतिश्यायार्चिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

मुष्ककस्तुग्वराहीपिपलाशधवशिंशपाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

वत्सकमूर्वाभार्गीकटुकामरिचं घृणप्रिया च मण्डीरम् ।

एलापाठाज्जकीकङ्कफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

कीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलक हन्ति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वयध्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदःकफाब्धपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्माद्रजो योजनवस्त्रमन्ता ।

माण्ड्रमा मीचरसः समञ्जा मुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ ३७ ॥

अम्बुष्ठा मधुकं नमस्करोनन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
 रोध्रं घातकिविस्वपेशिके कटुङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥
 यक्षौ प्रियङ्गुम्बुष्ठादी पक्तातीसारनाशनौ ।
 सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

मुस्तावचाग्निद्विनिशद्वितक्ता
 भक्तातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।
 कुष्ठं वृटी हैमवती च योनि-
 स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥
 न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं
 जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।
 मूलास्त्रवक्षु लपियालपलाशनन्दी-
 कोलीकदम्बविरलामधुक मधूकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणौ व्रण्यः सग्राहो भग्नसाधनः ।
 मेदःपित्तासदृदाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥
 एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं
 सृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौण्यजातीरसाः ।
 शुक्तिर्याग्रनखो मराह्ममगुरुः श्रीवासकं कुडुम्बं
 चण्डागुग्गु लुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥
 एलादिको वातकफौ विषश्च विनियच्छति ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्तीक्रमुककुटरशी शङ्खिनी चर्मसाह्वा
 स्तर्षन्तीरो गवाक्षी शिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरक्षाः ।
 वस्तान्त्री व्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्ष्णवृक्षमत् फलानि
 श्यामायौ हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफो हृद्रुजं भूवक्षश्चम् ॥ ४५ ॥

अयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।

युष्मदात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जङ्घादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा कोषदूषाद्यपेक्ष-
 कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ।
 पाने नस्थेऽन्वासनेऽन्तर्वहिर्वा
 लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकच्छान् ॥ ४७ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।
 औषध स्नेहनं प्रायो विपरोत विरूक्षणम् ॥ १ ॥
 सर्पिर्मज्जा वसा तैल स्नेहेषु प्रवर मतम् ।
 तत्रापि चोत्तम सर्पिः सस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ २ ॥
 पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।
 घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान् मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।
 स्वेद्यसशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥
 वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणाक्षरेतसः ।
 वातार्तस्थन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ ५ ॥
 स्नेह्याः

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
 ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥
 मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्चेष्टाणामद्यैश्च पीडिताः ।
 अपप्रसूता युक्ते च नस्थे वस्तो विरेचने ॥ ७ ॥
 तत्र धीमृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ।
 ग्रन्थिनाडीकुम्भिश्चेष्टमेदोमारुतरोगिषु ॥ ८ ॥
 तैल लाघवदाढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।
 वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥

रुच्यक्ते शब्दमात्यग्निवाताहतपथेषु च ।

शेषौ

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽङ्गि विमले रवौ ।

तैल त्वरायां शीतेऽपि

घर्मेऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ।

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

शुक्तावचारयेत् स्नेह भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।

मस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूढंकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

रसभेदैककल्पाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥ १५ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्मांशु साधनात् ॥ १६ ॥

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ह्रसीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम् ।

ह्रस्वने जीर्ण एवात्र स्नेहोऽच्छः शुद्धये बद्धः ॥ १८ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनर्बो मध्यमात्रश्च शस्यते ।

घृहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः

हितः स च ॥ १९ ॥

बालहृद्वपिपासार्त्तस्नेहद्विस्मयशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निसुखितक्ते शमीरुषु ॥ २० ॥

ऋदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ।

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥
 व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।
 वार्युष्णमच्छेऽनुपिवेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥
 आस्योपलेपशुद्धैश्च तौवरारुष्करे न तु ।
 जीर्णजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ॥ २३ ॥
 तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।
 भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥
 द्रवोष्णमनभिथ्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ।
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥
 न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
 प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यामनसस्थितिः ॥ २६ ॥
 नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ।
 यान्यहानि पिवेत् तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥
 सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिच्छीर्षे च क्रमः ।
 उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥
 त्र्यहमच्छेऽदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिवेत् ।
 सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत् परम् ॥ २९ ॥
 वातानुलोम्य दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
 स्नेहोद्देगः क्षमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ ३० ॥
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
 अमावयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तन्मविसंश्रताः ।
 कण्डुकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥
 क्षुत्तृणालेखनस्वेदरुक्षपानान्नभेषजम् ।
 तक्रारिष्टं खलोद्वालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
 पिप्पली। त्रफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलुः ।

यथास्व प्रतिरोग च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥
 विरूक्षणे लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणम् ।
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरमभुक् स्नेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धस्थूयहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमन पुनः ।
 एकाह दिनमन्यच्च कफमुत्कृष्टं स्य तत्करैः ॥ ३६ ॥
 मांसला मेदुरा भूरिक्षेपाणो विषमाम्नयः ।
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥
 सस्नेह्य शोधयेदेव स्नेहव्यापन्न जायते ।
 अल मलानीरयितुं स्नेहश्चामात्मगतां गतः ॥ ३८ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिताः ।
 तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कशरा तथा ॥ ४० ॥
 क्षीरपेया घृताब्जोष्णा दध्नी वा सगुडः सरः ।
 पेया च पञ्चप्रखृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥
 मसैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोल्बणाः ।
 तद्वप्रभिष्यन्द्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥
 गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरा दधि ।
 कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 त्रिफला पिप्पली पथ्या गुग्गुल्वादि विपाचितान् ।
 स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ।
 क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४४ ॥
 दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 दृढेन्द्रियो मन्दजरः श्रतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्नेदस्तापोपनाहोष्णद्रवभेदाश्चतुर्विधः ।

तापोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

उपनाहो वचा क्लिप्तशताङ्गादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

उद्विक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंछृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनः पुनः ।

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चमपटैरपूतिभिः ॥ ४ ॥

अलाभे वातजित् पत्रकौशियाविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा सुञ्चेमुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

जम्भा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपासुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥

अनेकोपायसन्ततैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

शिशुवीरणकैरण्डकारञ्जसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

शिरीषवासावशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।

पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मासैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

दशमूलेन च मृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।

वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद् यथासुखम् ॥ १० ॥

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ॥ ११ ॥

अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदग्न्यःकृच्छादिरुक्षु च ।

निवातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्नेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान् मध्यकरावरम् ।

कफार्त्तो रुक्षणं रुक्षो रुक्षस्निग्धं कफानिले ॥ १३ ॥
 आमामयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ।
 रुक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥
 अल्प वङ्गणयोः स्वल्प दृग्मुष्कहृदये न वा ।
 शीतशूलक्षये स्निग्धो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ॥ १५ ॥
 स्याच्छनैर्नृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधि भजेत् ।
 पित्तास्रकोपदृग्मूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ॥ १६ ॥
 सन्धिपीडाज्वरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ।
 स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनभौषधम् ॥ १७ ॥
 विषक्षाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ।
 स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्ण प्रायः स्तम्भनमन्यथा ॥ १८ ॥
 द्रवस्थिरसरस्निग्धरुक्षसूक्ष्म च भेषजम् ।
 स्वेदनं स्तम्भन श्लक्ष्णं रुक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १९ ॥
 प्रायस्त्रिक्त कषाय च मधुर च समासतः ।
 स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसङ्ख्यात् ॥ २० ॥
 स्तम्भत्वक्स्नायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ।
 पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ॥ २१ ॥
 न स्वेदयेदतिस्थूलरुक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।
 स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ २२ ॥
 तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।
 पीतदुग्धदधिस्रोहमधून् क्षतविरेचनान् ॥ २३ ॥
 भ्रष्टदग्धगुदम्बानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।
 क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ २४ ॥
 गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चात्ययिके गदे ।
 श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माभानविवन्धिषु ॥ २५ ॥
 स्वरभेदानिलव्याधिक्षेप्तामस्तम्भगौरवे ।

अङ्गमर्दकटीपार्श्वं पृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ २६ ॥
 महस्वे मुष्कयोः खल्व्यामायामे वातकण्ठके ।
 मूत्रकृच्छ्रावुदग्रन्यशुक्राघाताव्यमारुते ॥ २७ ॥
 स्वेदं यथायथं कुर्यात् तदौषधविभागतः ।
 स्वेदो हितस्वनान्ने यो वाते मेदःकफावृते ॥ २८ ॥
 निवातं गृह्यमायासो गुह्यप्रावरणं भयम् ।
 उपानाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २९ ॥
 स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठना घातुगा वा
 स्रोतोलीना ये च शान्वास्थिसंस्थाः ।
 दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
 नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ऋयन्ते ॥ ३० ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 कफे विदध्याहमनं संयोगे वा कफोत्खण्डे ।
 तद्विरेचनं पित्ते
 विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥
 नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग् राजयक्ष्मिणः ।
 कुष्ठमेहापचोग्रन्यश्चोपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥
 श्वासहृस्नासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।
 अकम्पा गर्भिणी रुधः क्षुधितो निखदुःखितः ॥ ३ ॥
 बाह्वहृक्षयस्थूलहृद्रोगिघ्नतदुर्बलाः ।
 प्रसक्तवमथुक्षीहतिमिरक्लिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वप्रवृत्तवायुस्रदत्तवस्तिहतस्तराः ।
 मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वमोऽत्यग्निरर्शसः ॥ ५ ॥
 उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।

ऋतौ विषमराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
 प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ।
 धूमन्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥
 विरेकसाध्या गुल्माशीविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिग्नीहृहलीमकाः ॥ ८ ॥
 विद्रधिस्तिनिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा ।
 योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥
 वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं सूवाघातः शकृदग्रहः ।
 वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाग्न्यधोगपित्तास्रक्षतपायुतिसारिणः ।
 सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिसिन्धुशोषिणः ॥ ११ ॥
 अथ साधारणे काले सिन्धुस्त्रिन्धुं यथाविधि ।
 श्वोवम्यमुत्क्षिष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥
 निशां सुप्तं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।
 निरन्नमौषत्सिन्धुं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥
 बृहद्बालाबलक्लीवभीरुन् रोगानुरोधतः ।
 आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥
 यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
 कोष्ठं विमज्ज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
 ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥
 रसायनमिवर्षाणाममराणामिवावृतम् ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यग्रभराक्षाय
 तथागतायार्हते सम्यक् सम्बुद्धाय । तद्यथा । ॐ भैषज्ये

भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्गते स्वाहा । प्राङ्मुखं पाय-
येत्

पीतं मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

जातहृत्तासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।

गलतास्वरुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उमे पार्श्वे ललाटञ्च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत् तथा नाभिं पृष्ठञ्च प्रतिलोमतः ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत् स्निग्धास्त्रलवणैः ससृष्टे मरुता कफे ।

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधाचीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत् पुनः पुनः

तत्र वेगानामप्रवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विवन्ध प्रवर्त्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग् योगे-

ऽतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वायुामया सृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

सम्यग् योगिन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।

धमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखास्वना ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥
 पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूष रस त्रीनुभयं तथैकम् ।
 क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥
 यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुचमाशो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥
 जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

पित्तावसानं वमन विरेकात्
 अर्द्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्
 मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं वामित भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।
 श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग् विरेचयेत् ॥ ३३ ॥
 बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते ।
 प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ३४ ॥
 कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
 स्निग्धोष्णालवणैर्वायौ

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।
 उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्तान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥
 अट्टस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहृतः ।
 भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्वेदस्नेहैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥
 यौगिकं सम्यगालीच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ।
 हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥
 कण्डूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्यहः ।
 अयोगलक्षणं

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३८ ॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात् स्रवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं दृष्ट्वा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

धमवर्ज्येन विधिना

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणान्नानि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

मन्दवह्निमसशुद्धमक्षाम दोषदुर्बलम् ।

अट्टष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत् पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

स्नेहस्वेदौषधोत्कृष्टशसङ्गैरिति न बाध्यते ।

सशोधनास्रविस्त्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

सुताल्पपित्तश्लेष्माण मद्यप वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत् तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

अपक्वं वमन दोषात् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोषितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिवेन्मृद्वल्पमौषधम् ।

वरं तदसक्तत् पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

हरेद् बहुश्लान् दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत् तु तान् ॥ ५१ ॥

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हृताः ।
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सत्त्वारलवणैर्वृतैः ॥ ५२ ॥
 सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।
 रुक्षबलानिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥
 शक्नुन्निरुद्धं वा किञ्चित् तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ।
 प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत् सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोकविसर्पिणः ।
 कामलापाण्डुमेहार्त्तान्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ५६ ॥
 सर्वान् स्नेहविरेकैश्च रुक्षैस्तु स्नेहभाविताम् ।
 कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥
 स्नेहस्नेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।
 मलो हि देहादुत्क्लेश्य क्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥
 स्नेहस्नेदैस्तथोत्क्लेश्य क्रियते शोधनैर्मलः ।
 स्नेहस्नेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ।
 दारु शुष्कमिवारामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९ ॥
 बुद्धिप्रसाद बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातील्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
 उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्य सः ॥ १ ॥
 निरुद्धोऽन्वासनो वस्तिरुत्तर-
 स्तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुड्ग्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥
 जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलयहान् ।
 वर्धाश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥
 अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।
 आमातिमारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥
 कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माध्मानात्पवर्चसः ।
 शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥
 कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।
 अस्थाप्या एव चान्वास्याः विशेषादतिवह्नयः ॥ ६ ॥
 रूक्षाः केवलवातार्ताः

नानुवास्यास्त एव च ।

येनास्थाप्यास्तथा पाण्डु कामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥
 निरन्नग्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।
 अभिषन्दिक्कशस्थूलकृमिकोष्ठाव्यभारताः ॥ ८ ॥
 पीते विषे गरेऽपच्यं स्त्रीपदी गलगण्डवान् ।
 तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्वास्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥
 गोपुच्छाकारमच्छिद्रं क्षण्णर्जुं गुलिकामुखम् ।
 ऊनेऽन्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥
 सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
 द्वादशैव परं विंशात्

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ।
 स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्ये नाग्रेकनिष्ठया ॥ १२ ॥
 पूर्णेऽन्देऽङ्गुलमादाय तदार्द्धार्द्धप्रवर्द्धितम् ।
 त्र्यङ्गुलं परमं क्षिद्रं मूलेऽग्रे बहते तु यत् ॥ १३ ॥
 मुक्तं माषं कलायच्च क्षिन्नं कर्कशमुक्तं क्रमात् ।

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्त्रं द्वाङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितय नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां वस्तिं सुमृदितं दृढम् ।

कषायरक्तं निष्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थितं साधुसूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

वस्त्यभावेऽङ्गपाद वा न्यसेद्वा सोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्ची वत्सरात् परम् ।

प्रकुञ्चद्विं प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मान दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

यथायथं निरुहस्य पादो मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धवलं पुनः ॥ २० ॥

अन्वासनाहं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित् ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात् पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥

कृतचक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ।

नात्युच्छिन्ते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धसुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥

नातिवेगं न वा मन्दं सक्रदेव प्रपीडयेत् ।

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिजी ।
 तत् पाणिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाणिके ।
 आहन्यान् मुष्टिनाङ्गञ्च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
 वेदनार्त्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्त्तते ।
 योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् ॥ २९ ॥
 दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाङ्गे भोजयेत्तु ।
 निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत् परतः फलवर्त्तिभिः ।
 तीक्ष्णैर्वा वस्त्रिभिः कुर्याद् यत्र स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाद्यादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
 प्रातर्नागरधान्याश्वः कोष्ण केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत् तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तत् ॥ ३३ ॥
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्क्षणमारुतान् ।
 व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रुक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥
 इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
 निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥
 पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
 मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तस्नेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
 अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥
 वस्त्रिं प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।
 काथयेद्दिंशतिपलं द्रव्यस्थाष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥
 ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
 पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः

पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्टादिशेषञ्च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बु कुम्भीवाष्पेण तप्त खजसमाहतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायी नात्युष्णशीतलम् ।

नातिसिग्धं नवा रूचं नातितीक्ष्णं नवा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्र नापटु नाति च ।

लवण तद्वदस्त्रं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् सूत्रमाचिकयोः पृथक् ।

कर्षार्धं माणिमन्यस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

माचिकं लवणं सूत्रं कल्कं कायमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ।

उत्ताने दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्ज्ञातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्त्तो मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं सूत्रं ह्यारमूत्रास्त्रकल्पितम् ।

त्वरितं सिग्धतीक्ष्णोष्णं वस्त्रिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदद्यात् फलवर्त्तिं वा स्वेदनोच्चासनादि च ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्त्रिरिष्यते ॥ ४९ ॥

द्वितीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ।

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्यात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।
 विकारा ये निरूहस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥
 ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।
 अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥
 सम्यग्घीनातियोगाच्च तस्य स्युः सूहपोतवत् ।
 किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिलः सूहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
 एक त्रीन् वा बलासे तु सूहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापन ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।
 वातघ्नौषधनिःकायस्त्रिवृतासैन्मवैर्युतः ॥ ५६ ॥
 वस्तिरेकोऽनिले सिग्धः स्नाद्वस्तीष्णरसान्वितः ।
 न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्नादुहिमौ साज्यक्षीरेक्ष्वरसमाक्षिकौ ।
 आरग्वधादिनिःकाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
 रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णकटुकाः कफे ।
 त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्यः पर वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
 त्रिधैवं कल्पयेद् वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।
 सम्यक् निरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥
 प्राक् सूह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
 सान्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रि शदीरिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् सूत्रे हान्ते त्रयस्तथा ।

षट् पञ्च वस्त्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ वस्त्योऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुहाः सूत्रे ह्यस्य सूत्रे ह्यवाद्यन्तयो रभौ ।

सूत्रे ह्यवस्ति निरुह वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्क्लेशाग्निवधौ सूत्रे ह्यनिरुहान्मरुतो भयम् ।

तस्मान्निरुहः सूत्रे ह्यः स्यान्निरुहश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

सूत्रे ह्यशोधनयुक्त्यैव वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।

ऋक्षया सूत्रे ह्यपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्ति स्मृतः सूत्रे हः

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकैः ॥ ६८ ॥

वातभग्नबलात्प्राग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परोहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद् वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाय श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।

कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्पः वा ।

अथ सूताशितस्यास्य सूत्रे ह्यवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसने सृदौ ।

हृष्टे मेद्रे स्थिते चर्ज्जौ शनैः स्त्रीतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् तया शुद्धेऽनुसेवनीम् ।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्क्रम्य गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
 वस्थीननेन विधिना दद्यात् त्रींशतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥
 अनुवासनवत् शेष सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।
 स्त्रीणामार्त्तवक्त्राले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥
 विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।
 योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥
 नेत्रं दद्याद्भुलं मुद्गप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।
 अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्वाङ्गुलं मूत्रवर्ष्मनि ॥ ७९ ॥
 मूत्रक्लृप्त्तविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।
 प्रकुक्षो मध्यमा मात्रा बालानां शक्तिरेव तु ॥ ८० ॥
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।
 ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥
 वस्तींस्त्रिरात्रमेवञ्च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ।
 त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्यजम् ॥ ८२ ॥
 पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षाद्विरूहणम् ।
 सद्यो निरूढस्नान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥
 यथा कुसुम्भादियुतात् तोयात् रागं हरेत् पटः ।
 तथा द्रवीकृताद्देहाद् वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥
 शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा समोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
 ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥
 विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।
 तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यदवस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥
 तस्माच्चिकित्साहं इतिप्रदिष्टः कृत्स्ना चिकित्सापि च वस्तिरेकैः ।
 तथा निजागन्तुविकारकारी रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नस्यविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ॥

ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

विरेचनं वृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत् ।

विरेचनं शिरःशूलजाद्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥

शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ।

वृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥

नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ।

शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

यथास्वं यौगिकैः सूत्रैर्यथास्व च प्रसाधितैः ।

कल्काकाथादिभिश्चाख्यं मधुपट्टासवैरपि ॥ ५ ॥

वृंहणं धन्वमासोत्थरसासृक्खपुत्रैरपि ।

शमनं योजयेत् पूर्वं क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा सूत्रोऽत्र मात्रया ।

कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धेविरेचनः ॥ ७ ॥

ध्यानं विरेचनशूर्णं

युञ्ज्यात् तं मुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ।

प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

यावत् पतत्यसौ विन्दुर्दशाष्टौ षट्क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

विन्दुद्वयोनाः कल्कादे-

योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्रे हपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्रातस्रातुकामस्रुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शृङ्गानां दत्तवस्तीनां तथा नार्तवदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधे-

रथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं निशोश्चले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्काष्ठवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिष्मायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायं प्रातर्दिने दिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

सिग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राक् कृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुच्चतपादस्य किञ्चित् मूर्ध्नि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रनाद्या पिचुनाथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्ठोवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः ॥ २१ ॥

सौहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

नस्यान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

धारयेत् ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कफोष्णाम्बु कवलान् कण्ठशुद्धये ।

सम्यक् स्निग्धे सुखोच्छासस्वप्नबोधोपाटवम् ॥ २३ ॥

रूचेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

सिस्नेऽतिकण्डूगुक्ताग्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतास्वरवक्त्रविशुद्ध्यः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽबलश्रोत्रे क्लमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च

हीनमात्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहभुक्तवान्ताहःस्वप्राध्वश्चमरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रसावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तद्राव्यं मरुच्छमः ।

न नस्यमूनसप्तान्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥

न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ।

न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।

मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥

न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापङ्गो मर्शवद्भयम् ।

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

आशुक्लच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद् यदि ।

को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
 अञ्चपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थितौ ।
 अन्वासमात्रावस्ती च तद्देव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥
 जीवन्ती जलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
 दार्वीत्वङ्गधुकप्लवागुरुवरापुण्ड्राह्वविल्वोत्पलम् ।
 धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
 किञ्चल्लकं कमलाह्वयं शतगुणे दिव्येऽभसि क्वाथयेत् ॥ ३७ ॥
 तैलाद्रसं दशगुण परिश्रेथ तेन
 तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।
 पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्ध
 नस्यं महागुणसुगन्धगुणतैलमेतत् ॥ ३८ ॥
 घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।
 दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।
 उच्छेदाय च जातानां पिबेद्भूम सदात्मवान् ॥ १ ॥
 स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।
 योज्यः
 न रक्तपित्तार्त्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥
 तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तर्वास्तुषु ।
 मल्लमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥
 शिरस्यभिहते धाण्डुरोगे जागरिते निशि ।
 रक्तपित्तान्यवाधिर्यद्वृण्मूर्च्छामदमोहकत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन् मृदुम् ।

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्य त्रिकोशं कारयेत् ऋजु ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात् पातु प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्य्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्षिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्षेपणार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

मुखेनैव वमेद्भूम नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

अङ्गः पिबेत् सकृत् स्निग्ध हिर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिचतुर्वा

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ।

सुस्तस्थौण्यशैलेयनलदोशीरबालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकविल्वमज्जैलवालुकम् ।

श्रीविष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥

शङ्खकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरकं तिलाः ।

स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाष्टतम् ॥ १५ ॥

शमने शङ्खकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लवचरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥

यष्टी मधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।

गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोह्वालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।

गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्ध्वविरेचनः ॥ १८ ॥

जले स्थितामहोरात्रमिषीका द्वादशाङ्गुलाम् ।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥

वर्त्तिरङ्गुष्ठवत् स्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।

छायाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥ २० ॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ।

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।

अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।

कर्णास्याक्षिस्रावकण्डूर्तिजाड्यं तन्द्रा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति २२

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च

त्रयस्त्रय त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

अन्यो ब्रण्णः

स्निग्धोऽत्र स्वाद्वन्तपटुसाधितैः ।

स्नेहैः

संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शोधनस्तिक्तकटुश्चपटूणाः

रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकै-

सूत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

ऊषादाहान्विते प्राके क्षते वागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्त्र्यं पयोऽथवा ।

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति सुखव्रणान् ॥ ७ ॥

दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

तदेवालवणं शीतं सुखशोषहरं परम् ।

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरं ॥ १० ॥

गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

कफपूर्णास्यता यावत् स्रवद्ग्राणाक्षताथवा ।

असञ्चार्य्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

मन्या शिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः ।

हृत्तासतन्द्रारुचिपीनसाश्च साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

युञ्ज्यात् तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ॥ १३ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकश्च सः ।

उष्णो वातकफे शस्तः श्लेष्मेऽप्यथ शीतलः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलोन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति क्वचिम् ॥ १५ ॥

तमाद्र्ययित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ।

विवर्जयेद् दिवास्वप्नभाष्याग्न्यातपशुक्कुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते

स च हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितप्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ।

कोलमज्जावृषान्मूलं शावरं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीं त्वङ्निस्तुषा यवाः ।

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितण्डुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोत्पलकल्हारदूर्वामधुकचन्दनम् ।

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरुः ।

इत्यर्द्धार्द्धोदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनं चापरिक्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्तिञ्चेति चतुर्विधम् ।

मूर्ध्नैतैलं

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ।

अरूषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिषेकः

पिचुः केशशातस्सुटनधूपने ।

नेत्रस्तम्भे च

वस्तिस्तु प्रसृत्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नाशास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

विधिस्तस्य निषस्त्रस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्त्रिन्ददेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरसमम् ॥ २७ ॥

आकर्णवन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चैलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं मूत्रं ह कोष्णे निषेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशभुवो यावद् द्वाङ्गुलं

धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

आवक्ष्णानासिकोत्कृते दादु

दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राख्य-

ऽरुजं त्वेकं

स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥

मुक्तमूत्रे हस्य

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ।

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ।

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ ३२ ॥

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ।

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्व परिफुटन शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्ध्वबलं च मूर्ध्वतैलम् ॥ ३३ ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथात आञ्चोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाञ्चोतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षाश्चुदाहरोगनिवर्हणम् ॥ १ ॥

रुष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीत रक्तपित्तयोः ।
 निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥
 शक्त्या प्रलम्बयान्धेन पिचुवर्त्या कनीनिके ।
 दश द्वादश वा विन्दून् द्वाङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रमृज्य सृदुना चैलेन कफवातयोः ।
 अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥
 अल्मुष्णतीक्ष्ण रुग्न्नाशनाशयाक्षिसेचनम् ।
 अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥
 कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषण बहु ।
 विकारवृद्धिमत्यल्य संरक्षमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥
 मत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
 ऊर्ध्वगान्धयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥
 अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
 पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥
 मन्दघर्षाश्वुरोगेऽक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके ।
 आर्त्ते पित्तकफासृग्निर्मार्स्तेन विशेषतः ॥ ९ ॥
 लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जन

लेखनं तत्र कषायास्त्वपटूषणैः ॥ १० ॥

रोपणं तित्त्वाकैर्द्रव्यैः

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥
 प्रशस्ता लेखने ताम्बी रोपणे काललोहजा ।
 अङ्गुली च सुवर्णीत्या रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥
 पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।
 गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेक्षमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुण तस्य मृदुन-

श्चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

हे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने पानान्नोष्णगभस्तिभिः ॥ १५ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातःसायं च तच्छान्द्यैः व्यभोऽर्केऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ १६ ॥

वदन्यथे तु न दिवा प्रयोज्य तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बल चक्षुरादित्यं प्राप्य सोदति ॥ १७ ॥

सप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वे न च तर्पिता ।

शीतसात्मग्राह्याग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

काममङ्गपि नाव्युष्णे तीक्ष्णमक्षि प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।

उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णमञ्जनं हितम् ।

दोषमस्रावयत् स्तम्भकण्डूजाड्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥

नाञ्जयेद्भोतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।

ऋद्धञ्चरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजामरे ॥ २२ ॥

अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।

अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबह्वच्छघनकर्कशम् ।

अत्यर्थशीतल तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेत् शनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चित् चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥

अपेतौषधसरम्भ निर्वृतं नयनं यदा ।

व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरङ्गिः प्रक्षालयेत् तदा ॥ २७ ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।

ऊर्ध्ववर्त्मनि सगृह्य शोध्य वामेन चैतरत् ॥ २८ ॥

वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद् दोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।

कण्डूजाड्योऽञ्जनं तीक्ष्ण धूमं वा योजयेत् पुनः ।

तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु पूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूचेऽभिधातिते ।

वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्षाविलेक्षणे ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।

स्यन्दमन्यान्यतो वातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाशुशूलसरम्भदूषिके ।

निवाते तर्पणं योज्य शुद्धयोर्मूर्ध्नि काययोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद् बहिः समाम् ॥ ४ ॥

द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥

नक्ताभ्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।

आपक्ष्माग्रा-

दधोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्ये दशानिले ।
 पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥
 कृत्वापाङ्गे ततो हारं मूत्रं पात्रे तु गालयेत् ।
 पिबेच्च धूमं नेत्रे त व्योमरूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥
 इत्थं प्रतिदिन वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
 स्वस्थे च द्वान्तरं दद्यादाद्यस्तेरिति योजयेत् ॥ १० ॥
 प्रकाशक्षमता स्वास्थ्य विशद लघु लोचनम् ।
 दृष्टे विपर्ययोऽदृष्टेऽतिदृष्टे श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥
 मूत्रहपोता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
 तर्पणानन्तर तस्माद् दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।
 स वाते मूत्रे हनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
 दृग्दीर्घल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।
 भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥
 मूत्रे हन पयसा पिष्टैर्जीविनीयैश्च कल्पयेत् ।
 मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥
 स्रोतोऽजशङ्कफेनालेर्लेखन मस्तुकल्पितैः ।
 मृगपक्षियकृन्मज्जावसान्वहृदयामिषैः ॥ १६ ॥
 मधुरैः सघृतैस्तान्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।
 विल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥
 चरुबूकवटान्भोजपत्रैः सूत्रादिषु क्रमात् ।
 वेष्टयित्वा मृदालिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥
 पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्क निष्पद्य तद्रसम् ।
 नेत्रे तर्पणवत् युञ्ज्यात्
 शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥
 लेखनसूत्रेणान्येषु

पूर्वीं कोणौ हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

योगास्तत्र च तद्विवृतम् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्यानर्हं न योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग् भवेत् ।

भालतोमल्लिकापुष्पैर्वद्वाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद् यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षारग्नियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्रादि कर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालाबुशृङ्गञ्च जाम्बवोष्ठादिकानि च ।

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या

यथा स्थूलन्तु वक्ष्यते ।

तुल्यानि कङ्कसिंहर्चकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विद्यात् स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥

तैर्दृढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

कीलबद्धविमुक्ताग्री सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्शिरास्त्रायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।
 षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्कोपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥
 मुञ्चुण्डीसूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ।
 यन्भीरवश्चमांसानां मर्मणः शोषितस्य च ॥ ९ ॥
 द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद् द्वेयकतालके ।
 तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ १० ॥
 नाडीयन्त्राणि शुषिराण्येकानेव मुखानि च ।
 स्रोतोगतानां शल्यानामामयानाञ्च दर्शने ॥ ११ ॥
 क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।
 तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥
 दशाङ्गुलार्धनाहान्तःकण्ठशल्यावलोकने ।
 नाडी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य सग्रहे ॥ १३ ॥
 वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।
 वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥
 नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।
 पद्मकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥
 चतुर्थशुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ।
 अर्शसा गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥
 नाहे पञ्चाङ्गुल पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रन्तु कर्मणि ॥ १७ ॥
 मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलोदरविस्तृतम् ।
 अर्द्धाङ्गुलोच्छितोद्वहत्तर्कणिकन्तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥
 शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडनम् ।
 सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥
 घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥
 अङ्गुलित्वाणकं दान्तं वार्चं वा चतुरङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविहती सुखम् ॥ २१ ॥
 योनित्रयेक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।
 मुद्रावद् चतुर्भित्तमभोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
 चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।
 यन्त्रे नाडीव्रणाभ्यङ्गच्छालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥
 वस्त्रियन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ।
 अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥
 द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ।
 धूमवस्त्र्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥
 त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥
 स्याद् द्वादशाङ्गुलोऽलावुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
 चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेषरक्तहृत् ॥ २७ ॥
 तद्वद् घटो हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।
 शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥
 यथायोगप्रमाणानि

तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गण्डपदमुखे

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रो द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

शङ्खवः षट्

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुली ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ

द्वौ दशद्वादशाङ्गुली ।

चालने शरपुङ्खास्यौ

आहार्ये वडिशक्तौ ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्मव्याहिरणे सर्पफणावद्वक्तमग्रतः ।

शरपुङ्गमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।

युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

शलाकामन्त्रवर्धनि ॥ ३६ ॥

मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्शोऽर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ।

कनीनोमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

स्वंस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेढ्रशुद्धयञ्जनादिषु ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्राश्ममुद्गराः ॥ ३९ ॥

बध्नान्तजिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।

सपायवित् प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

सव्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

निवर्त्तते साध्ववगाहते च
 ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
 यन्त्वेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।
 शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुव्येनाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥
 सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
 अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्त्तितेऽयसि ॥ २ ॥
 समाहितमुखायाणि नीलाभोजच्छवीनि च ।
 नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥
 खोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।
 प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।
 लेखने क्केदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥
 वृद्धिपत्रं क्षुराकारं क्केदभेदनपाटने ।
 ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥
 नताग्रं पृष्ठतो

दीर्घङ्गस्त्रवक्त्रं यथाशयम् ।

उत्पलाध्यर्धधाराण्ये क्केदने भेदने

तथा ॥ ७ ॥

सर्पास्य घ्राणकर्णार्शम्भेदनेऽर्धाङ्गुलं फले ।

गतेरन्वेषणे क्षुत्तया गण्डूपदमुखैर्विणी ॥ ८ ॥

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

वेतसव्यधने

स्राव्ये शरार्थास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने स्राव्ये द्वाङ्गुल स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्द्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्द्धचन्द्राननं चैतत्तथा

ऽध्यर्द्धाङ्गुलं फले ।

ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यञ्च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्द्धाङ्गुलानना ।

तयोर्द्विदण्ड्या विध्येदुपर्यस्थ्यां स्थितां शिराम् ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तया विध्येत्

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतसुख फले त्वर्द्धाङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत् प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदन भेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे शुण्डिकार्मादेर्वडिशं सुनताननम् ।

छेदेऽस्थ्यां करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे द्वाङ्गुल सूक्ष्मदन्त सुत्सरबन्धनम् ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशल्थोद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेद् दन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

वृत्ता गूढदृढा पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां त्रस्रा त्रङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्धिस्थव्रणानां द्व्यङ्गुलायता ।

व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्त्रामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥

सासाह्वद्व्यङ्गुला

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥

संयोज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशतनकुट्टने ।

अर्द्धाङ्गुलैर्मुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणात् तेन हरदसृक् ।

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥

आराद्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोद्धृतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्त्रामसंशये ॥ २५ ॥

कर्णपालीञ्च बहुलां

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

जलौकः चारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगञ्च यौगिकम् ।

उत्पाद्यपाद्यसीव्यैषलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ॥ २८ ॥

हेद्यं भेद्यं व्यधो मन्यो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

कुण्डखण्डतनुस्थूलऋक्षदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

हेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात् सुसमाहितः ॥ ३१ ॥

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः ।
 क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥
 विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णास्थशस्त्रकः ।
 शलाकापिहितास्त्रश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥
 जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्रावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥
 दुष्टाश्वमुमत्स्यभेकाहिशवकोऽथमलोद्भवाः ।
 रक्ताः श्वेता भृशं क्षणाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ॥ ३६ ॥
 इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।
 सविषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकन्वरभ्रमाः ॥ ३७ ॥

विषपित्तासनुत् कार्यं तत्र

शृङ्गाम्बुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ ३८ ॥
 कषायपृष्ठास्तन्वद्भ्यः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ।
 ता अप्यसम्यग् वमनात् प्रतत च निपातनात् ॥ ३९ ॥
 सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति न्यजेत् ।
 अथेतस निशाकल्कयुक्तेऽश्वसि परिप्लुताः ॥ ४० ॥
 अवन्तिसोमे तक्त्रे वा पुनश्चाश्वसिता जले ।
 लागयेद् घृतमृत्साङ्गशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥
 पिबन्तीरुन्नतस्कन्धाश्छादयेन्मृदुवाससा ।
 सम्पृक्ताद् दुष्टशृङ्गास्राज्जलौका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥
 आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।
 दंशस्य तोदे कण्डूं वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥
 पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरुचिताम् ।
 रत्नन् रक्तमदाङ्गूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥
 पूर्ववत् पटुता दाढ्यां सम्यग्वान्तो जलौकसाम् ।

क्षमोऽतियोगान्मृदुर्वा

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणि ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अशुद्धौ स्नावयेद् दंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तापगमनात् सद्योरोगरुजां शमः ।

अशुद्धं चलितं स्थानात् स्थितं रक्तं व्रणाशये ॥ ४८ ॥

अस्त्रीभवेत् पर्युषितं तस्मात्तत् स्नावयेत् पुनः ।

युञ्ज्यान्नालामुवटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनलसयोगात्

युञ्ज्याच्च कफवायुना ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

स्कन्धत्वाद्

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि व्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रविस्तृतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रन्थितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेत् शृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापिशिराव्यधैः ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अवगाढं जलौकसः ॥ ५४ ॥

त्वक्स्थेऽलावुघटोऽशृङ्गः

शिरैव व्यापकेऽसृजि ।

वातादिधाम वाशृङ्गजलौकोलावुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।

सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिसीष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रवदेत् शुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूथते

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमददृढलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकटुस्त्रोहोरणभ्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत् शिराम् ॥ ५ ॥

न नूनषोडशातीतसप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्त्रेदितात्यर्थस्त्रेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपिचास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायन्त्रिता शिरां विध्यन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत् शिराम् ॥ ९ ॥

अपाङ्गामुपनस्यां वा

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थितां

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वीष्ठहनुतालुगाः ।

जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्कशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्था उन्मादे-

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां ओणितो ह्यङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेद्रामये मेद्रे

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्त्रेरधोऽप्यां ह्यङ्गुले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

जङ्घगुल्फस्य सक्थ्यत्तौ

तथा क्रीष्टुकशीर्षके ।

पाददाह्ये खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्ये च ह्यङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् शिराम् ।

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतसंस्थयनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपखिन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ॥ १९ ॥
 मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।
 मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥
 दन्तप्रपीडनोक्तासगण्डध्यानानि चाचरेत् ।
 पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥
 कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम् ।
 एषोऽन्तर्मुखवर्जानां शिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥
 तथा मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।
 ताडयेत्

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः ॥ २३ ॥
 कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।
 फलोद्देशे सुनिष्क्रम्यं शिरां तद्वच्च मोचयेत् ॥ २४ ॥
 ताडयन् पीडयेच्चैनां विध्येद् ब्रौहिमुखेन तु ।
 अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकासुपनासिकाम् ॥ २५ ॥
 अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वास्याधस्तदाश्रयाम् ।
 यन्त्रयेत् स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ २६ ॥
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।
 कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद् बद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
 विध्येत् हस्तशिरां बाह्यावनाकुञ्चितकूर्परे ।
 बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिका चतुरङ्गुले ।
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः शिराम् ॥ २९ ॥
 प्रहृष्टे मेहने

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।
 पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥
 गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत् ततः ॥ ३१ ॥

बद्धा विध्येत् शिराम्

इत्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद् यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥

मासले निक्षिपेद् देशे व्रीह्यास्य व्रीहिमात्रकम् ।

यवार्द्धमस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

सम्यग्विद्धे स्रवेच्चारां यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ।

अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद् दुःखेन धार्यते ।

भीमूर्च्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातिव्रतयः ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगिताः स्वेदा रक्तस्याऽस्रुतिहेतवः ।

असम्यगस्त्रे स्रवति वेल्लव्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥

सागारधूमलवणतैलेर्दिष्ट्याच्छिरामुखम् ।

सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुम्भादिव पीतिका ।

सम्यक् सुत्य स्वयं तिष्ठेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्र विमुच्य मूर्च्छायां वोजिते व्यजनैः पुनः ।

स्त्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरिद्युस्त्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

वातात् श्यावारूण रूक्षं वेगस्राव्यच्छफेनिलम् ।

पित्तात्पीतासितं विस्रमस्कन्द्यौष्णात् सचन्द्रकम् ॥ ४० ॥

कफात् स्निग्धमसृक् पाण्डु तन्तुमत् पिच्छिलं घनम् ।

ससृष्टलिङ्गं संसर्गात्

विदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्थात् स्त्रावयेत् परम् ।

अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद् दारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ।

सुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्त बन्धनीय शिरामुखम् ।
 अशुद्ध सावयेद्भूयः सायमङ्गपरिऽपि वा ॥ ४४ ॥
 स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।
 किञ्चिद्दि शेषे दुष्टास्ते नैव रोगोऽतिवर्त्तते ॥ ४५ ॥
 सशेषमप्यतो धार्यं न चातिसूतिमाचरेत् ।
 हरेत् शृङ्गादिभिः शेष प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥
 शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः ।
 दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥
 रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ।
 गोघ्नप्रियङ्गुपक्ष्ममाषयध्याह्नगैरिकैः ॥ ४८ ॥
 मृत्कपालाञ्जनक्षौममषीक्षीरीत्वगङ्गुरैः ।
 विचूर्णयेद् व्रणमुख पद्मकादिहिम पिबेत् ॥ ४९ ॥
 तामेव वा शिरां विध्येद् व्यधात् तस्मादनन्तरम् ।
 शिरामुख च त्वरित दह्येत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नाः

तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्रमग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ॥
 वक्रजुतिर्य'गूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।
 ध्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शंणितं मुहुः ॥ १ ॥
 अभ्युद्धतं बुद्बुदवत् पिटिकोपचितं व्रणम् ।
 मृदुमांसं विजानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥
 विशेषात् त्वग्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।
 शोफो भवति

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्द्धते ॥ ३ ॥
 पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गे न रोहति ।
 पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् श्वयथु विना ॥ ४ ॥
 आचेषः स्नायुजालस्य सरम्भस्तम्भवेदनाः ।
 स्नायुगे दुर्हरं चैतत्

शिराधानं शिराश्रिते ॥ ५ ॥
 स्कर्मगुणहानिः स्यात् स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।
 घमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥
 निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृत्तासः साङ्गवेदनः ।
 सघर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥
 नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफ-

स्तद्वच्च सन्धिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवे-

दाटोपः कीष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽन्नशक्तश्चूतदर्शनं च व्रणानने ।
 विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ ९ ॥
 यथास्वं च परिस्त्रादैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

रुद्धते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ।
 दोषकोपाभिघातादिलोभाद्भूयोऽपि बाधते ॥ १० ॥
 त्वङ्मन्ये यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः ।
 रागरुग्दाहसरन्धा यत्र चाज्यं विनोयते ॥ ११ ॥
 आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद् वदेत् ।
 मासप्रनष्टं सशङ्का कर्शनात् क्षयता गतम् ॥ १२ ॥
 लोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्
 तद्वदेव च ।

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्
 अस्थिषु लक्षयेत् ॥ १३ ॥
 अस्थ्यामभ्यञ्जनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः ।
 प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥
 नष्टे स्नायुशिरास्त्रोतोधमनिष्वसने पाथि ।
 अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ॥ १५ ॥
 शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ।
 मर्मनष्टं पृथङ्मोक्तं तेषां मांसादिसञ्चयात् ॥ १६ ॥
 सामान्यं न सशल्यं तु लोभिण्या क्रियया सरुक् ।
 वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समानतः ॥ १७ ॥
 अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् ।
 तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥ १८ ॥
 अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ।
 सुखाहार्यं यतस्त्रिहस्तं ततस्त्रिहस्तं हरेत् ॥ १९ ॥
 शल्यं न निर्घात्यसुरकक्षावङ्गणपार्श्वगम् ।
 प्रतिलोममनुत्तुखं ह्येव पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥
 नैवाहरेद् विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ।
 अथाहरेत्करप्राप्यं करैरेव-

तरत् पुनः ॥ २१ ॥

दृश्यं सिंहाहिमकरवर्मिकर्कटकाननैः ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् ग्रहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥

कङ्कभङ्गाङ्गकुरुरशरारीवायसाननैः ।

संदंशाभ्यां त्वगादिस्थं

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ॥ २३ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः

शेषं शैषैर्यथायथम् ।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥

कृत्वा घृतेन संस्नेद्य बद्धाऽऽचारिकमादिशेत् ।

शिरास्त्रायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ॥ २५ ॥

हृदये सस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाश्विना ।

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत् तद् यथायथम् ॥ २६ ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ॥ २७ ॥

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ।

तथाप्यशक्ये वारङ्गं वक्रोक्त्य धनुर्ज्या ॥ २८ ॥

सुबद्धं वक्त्रकटके बध्नीयात् सुसमाहितः ।

सुसंयतस्य पञ्चाङ्ग्रा वाजिनः कशयाथ तम् ॥ २९ ॥

ताडयेदिति मूर्ध्नि वेगेनोन्नमयन् यथा ।

सहरेत् शल्य-

मेवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥ ३० ॥

बद्धा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ।

श्वयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तितः ॥ ३१ ॥

सुह्राहतया नाड्या निर्घाल्योत्तुण्डितं हरेत् ।

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ॥ ३२ ॥

मृदित्रा कर्णिना कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ।
 अयस्कान्तेन निष्कर्णं निवृत्तास्यमृत्तुस्थितम् ॥ ३३ ॥
 पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ।
 दुष्टवातविषस्तन्वरक्ततोयादिचूषणैः ॥ ३४ ॥
 कण्ठस्रोतो गते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ।
 विसेनात्ते ततः शल्ये विमं सूत्रं समं हरेत् ॥ ३५ ॥
 नाड्याग्नितापिता क्षिप्त्वा शलाकामस्थिरीकृताम् ।
 आनयेज्जातुष कण्ठा-

ज्जनुदिग्धामजातुषम् ॥ ३६ ॥

केशोन्दुकेन पीतिनं द्रवैः कण्ठकमार्क्षिपेत् ।

सहसा सूत्रबद्धेन वमत-

स्तेन चेतरेत् ॥ ३७ ॥

अशक्यं सुखनासाभ्यामाहृतुं परता नुदेत् ।
 अप्पानस्कञ्चघाताभ्यां ग्रामशल्यं प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 सूक्ष्माक्षिप्रणशल्यानि क्षौमबालजलैर्हरेत् ।
 अपा पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ॥ ३९ ॥
 वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ।
 कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणो ॥ ४० ॥
 क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषेत वा ।
 कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्क्षवणाम्बुना ॥ ४१ ॥
 शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ।
 जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ॥ ४२ ॥
 उष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ।
 मृद्वेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलान च ॥ ४३ ॥
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृत्क्षयानि वा ।
 विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥

प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ।
 शल्ये मांसावगाढे च सदेशे न विदह्यते ॥ ४५ ॥
 ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृ हणैः ।
 तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेत् शल्यं पाटनैषणभेदनैः ।
 शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
 तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथानः शस्त्रकर्मविधिमध्याय व्याख्यात्यामः ॥
 व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकात् श्वयथुपूर्वकात् ।
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुशीतलेपसेकासमोक्षसशोधनादिभिः ।
 शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरुक् चामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥
 पच्यमानो विवर्णस्तु रोगी वस्तिरिवाततः ।
 स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिक ॥ ३ ॥
 संरम्भात् च दाहोष्णालङ्घ्यरानिद्रतान्वितः ।
 स्थानं विथन्दयत्याज्य व्रणवत् स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥
 पक्वेऽल्पवेगता स्नानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।
 नामोऽन्तोष्णतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥
 सृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद् वस्ताविवाश्रयः ।
 शूल नर्त्तेऽनिलाहाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
 पाकेऽतिवृत्ते सुधिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः ॥ ७ ॥
 बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीर पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गं ततोऽस्यष्ट यत्र स्यात् शीतशीफता ।
 त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्व घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्त प्राज्ञो मुक्तवशयः ।
 अल्पसत्वेऽवले बाले पाके चात्ययमुद्धते ॥ १० ॥
 दारुणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
 आमच्छेदे शिरास्त्रायुर्व्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ॥ ११ ॥
 रुजोऽतिवृद्धिर्दरुणं विसर्पी वा क्षतोद्भवः ।
 तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः शिरास्त्रायुर्गामिषम् ॥ १२ ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं दृणोऽल्पमिवानलः ।
 यश्चिन्नक्षाममज्ञानाद् यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥
 श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।
 प्राक्शस्त्रकर्मणश्चेष्ट भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
 पानप पाययेन्मद्य तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
 न मूर्च्छत्यन्नसयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥
 अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।
 अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥
 सम्मुखो यन्मथित्वाशु न्यस्येत् मर्मादि वर्जयन् ।
 अनुलोमं सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
 सकृदेवाहरेत्तच्च

पाके तु सुमहत्यपि ।

पाटयेद् द्व्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलत्रयङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥
 एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
 अङ्गुलीनालबालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥
 यतो गता गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
 तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥
 आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

शीथ्यं माशुक्रिया तोष्णं शस्त्रपस्त्रेऽवेप्रयुः ॥ २१ ॥
 असमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।
 तिर्यक् क्खिन्द्याललाटभ्रूटन्तवेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥
 कुक्षिकक्षालिकूट्रौष्ठकपालगनवङ्गणे ।
 अन्यत्र क्केदनात्तिर्यक् शिरः क्षायुर्विपाटनम् ॥ २३ ॥
 शस्त्रेऽवचारिते वाग्भ्यः शीताभ्यांभ्यश्च रोगिणम् ।
 आश्वास्य परिताऽङ्गुल्या परिगोष्ठं व्रणं ततः ॥ २४ ॥
 क्षालयित्वा कषयेत् प्लातेनाभ्योऽपनीय च ।
 गुग्गुलुगुरुसिद्धार्थंङ्गुमर्जरमान्वितैः ॥ २५ ॥
 धूपयेन् पटुषट्ग्रन्थान्ग्वयत्रैष्टुतमुतैः ।
 तिस्रकञ्जाज्यमर्वाभ्येयस्त्रभेज्जनं च ॥ २६ ॥
 दिग्धा वर्त्तिं ततो दद्यात् तैरेवाच्छादयेच्च तम् ।
 घृताक्तैः दत्तुं भक्ष्योद्भिः

घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युज्या बभ्रुं यात् पट्टेन सुसमाहितम् ।
 पार्श्वं मध्येऽपमये वा नाधस्तान्नव चोपरि ॥ २८ ॥
 शुचिद्वन्द्वद्विषा पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।
 धूपिता मृद्वः क्षुण्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥
 कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
 बलिं चोपहरेत्तेभ्यः

सदा सूर्वावधारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुह्यामतिगुह्यां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
 वचा क्वामतिच्छवां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥
 ततः स्नेहादिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।
 दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूगगरुक्षोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रीणान्तु स्मृतिसम्पदं दर्शनैश्चलितसुते ।

शुक्रं व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
 मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषस्वकाः ॥ ३४ ॥
 बालमूलकवार्त्ताकवण्डुलीयकवास्तुकम् ।
 कारवेक्षककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥
 सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
 जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 भुञ्जानो जाडलैर्मसैः शोघं व्रणमपोहति ।
 अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥
 अजीर्णं त्वनिलादोना विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
 ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 नवधान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ।
 क्षीरेक्षुविक्ततीरस्तं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरुशीतलम् ।
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्ब्रह्मिणः सर्वदोषहृत् ॥ ४० ॥
 मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षान्नमाशु व्यापादयेद् व्रणम ।

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु दृढभ्रमम् ।
 शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णनिमित्ततः ॥ ९ ॥
 इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।
 आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्णाम् ॥ १० ॥
 वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाञ्चलाः ।
 पादयोः सुप्तता स्तम्भः पीण्डिकोद्देष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
 विशेष इव सन्धीनां साद ऊर्वीः कटीग्रहः ।
 पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पौड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
 क्रियन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।
 हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
 स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदपीडनमंसयोः ।
 अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
 निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्थता ।
 कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनम् ॥ १५ ॥
 रुक्षारुणत्वगास्याक्षिन्नखमूत्रपुरीषता ।
 प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्त्रेदजागराः ॥ १६ ॥
 कण्ठौष्ठशोषदृष्टशुष्कौ हृदि कासी विषादिता ।
 हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
 भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ।
 युगपद् व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवृत्तता ॥ १८ ॥
 नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।
 बिट्स्त्रंसः पित्तवमनं रक्तष्टीवनमस्त्रकः ॥ १९ ॥
 रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
 स्त्रेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं हृत्पेषश्चासपीनसाः ॥ २१ ॥

हृत्तासम्बर्दनं कासः स्तम्भः श्वेत्यं त्वगादिषु ।
 अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदरः कफोद्भवे ॥ २२ ॥
 काले यथास्त्रं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विरेव वा ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ।
 यथा खलिङ्गससर्गं ज्वरः संसर्गजो-

ऽपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
 उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जृम्भातिवाक्लञ्च चलाक्षपित्तात् ॥ २४ ॥
 तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविवन्धाः ।
 शीतजाद्यतिमिरभ्रमतन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥
 शीतस्तम्भश्च ददाहाव्यवस्थास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिप्ततित्तास्यता च ज्ञेय रूप श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

सवजो लक्षणेः सर्वदाहोऽत्र च सुहुमुहुः ।

तद्वच्छोत भहानिद्रा दिवाजागरण निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्त्तनहास्यादिविक्लतेहाप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

साशुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ।

अक्षिणी पिण्डिकापाश्वर्मूर्द्ध्वपर्वास्थिरुग् भ्रमः ॥ २९ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः सस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥

रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।

कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ३१ ॥

हृदयथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वात्यशोऽति वा ।

क्षिग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।

सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद् वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।

त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥

तद्वद्वातकफौ शीतं

दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥

शीते शान्तेऽन्तको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठिववमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।

चतुर्धा-

ऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥

अमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।

अभिषङ्गात्

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्वासरोदने ॥ ४० ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वेपथुः क्षवः ।

विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्चावता दाहहृन्नदाः ॥ ४१ ॥

क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजः ।

कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो क्लीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ४२ ॥

ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु शापविचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ।

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्ह्ययमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटदृग्भ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

समासाद् द्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।
पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे-

ऽन्तः संश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ।
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ ५० ॥
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात्

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥
ज्वरवेगोऽधिकं दृष्ट्वा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्षेपः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥
जीर्णतामविपर्ययासात्समरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥
 प्रायशः सन्निप्रातेन भूयसा तूपदिश्यते ।
 सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ५७ ॥
 धातुमूत्रशक्नुद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।
 तापयन्तस्तनुं सर्वा तुल्यद्रूष्यादिवर्जिताः ॥ ५८ ॥
 बलिनो गुरवस्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ।
 सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सदुःसहम् ॥ ५९ ॥
 मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्
 ततः ।

सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपिवा क्रमात् ॥ ६० ॥
 वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।
 प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
 इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।
 द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥
 एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
 शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥
 कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
 अल्पोऽपि दोषो द्रूष्यादर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥
 सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।
 दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बलो ॥ ६५ ॥
 निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।
 क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥
 लीनत्वात्काश्यवैवर्ण्यं जाड्यादीनादधाति सः ।
 आसन्नविब्रत्तास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥
 आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
 सन्ततः स ततस्तेन

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालेऽनुषङ्गवान् ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सतत ज्वरम् ॥ ६९ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सक्तदन्ये द्युराश्रितः ।

तस्मिन् मांसवहा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा

इग्रहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ।

दोषद्रूष्यत्वंहोराचप्रभृतीनां बलाज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसोविषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युणैः शीतैश्चाङ्गैर्हन्तप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ।

सदोषशब्दं च शक्तद् द्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

स्नेदः क्षवः प्रकृतियोमि मनोऽन्नलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७८ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकटुश्चलवणादि विदाहिभिः ।

कोद्गबोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥

कुपितं पित्तकैः पित्तं द्रव रक्तं च मूर्च्छते ।

ते मिश्रस्तुत्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद् दूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽस्त्रकः ॥ ४ ॥

ऊर्दिच्छर्दिर्दिवैभक्ष्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।

लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्व स्वरक्षयः ॥ ५ ॥

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥

स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्थैर्मन्द्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ।

ऊर्द्ध्वं साध्य कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥

बद्धौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।

अनुबन्धो कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥

कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।

किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥

अधो याप्यं चलाद् यस्मात् तत् प्रच्छर्दनसाधनम् ।

अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
 अनुबन्धी चलो यस्य शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिलोमगम् ।
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग् जितम् ॥ १४ ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
 संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥
 तत्र दोषानुगमनं शिरास इव लक्षयेत् ।
 उपद्रवांश्च विवृतिज्ञानत-

स्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।
 पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥
 क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
 तेषा भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूरोचकः ॥ १८ ॥
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं

तत्राधो विहतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥
 शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥
 प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
 हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
 यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
 कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥
 हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
 सोऽङ्गहर्षो कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ।
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्व ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
 पित्तासृग्वमनं दृष्ट्वा वैस्वर्यं धूमको मदः ।
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥
 कफादूरोऽल्परुग्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यं रोचकाः ॥ २६ ॥
 रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेतश्छेषप्रवर्त्तनम् ।
 युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
 उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
 पीतं श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
 छीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
 सूचोभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 पर्वभेदज्वरश्वासदृष्ट्वा वैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
 पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
 क्रमाद्दीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
 क्षीणस्य सासृग्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
 वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥
 कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं छीवेत् कफं ततः ।
 पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥
 लुच्चेरते इव पार्श्वे च हृदयं पततोव च ।
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
 स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता ।
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥
 इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवी तु तौ ॥ ३६ ॥
 सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
 मिश्रा याप्या ह्यात् सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥
 कासाच्छासक्षयच्छर्दिस्तरसादादयो गदाः ।
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिम्नानिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
 आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
 रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाश्विना ।
 क्षुद्रकस्तमकश्चिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।
 प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥
 उरस्थ कुरुते श्वासमामाश्वसमुद्भवम् ।
 प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूल प्राणविलोमता ॥ ४ ॥
 आनाहः शङ्खभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः ।
 प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्र स्वयं सशमनं सरत् ॥ ५ ॥
 प्रतिलोम शिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
 परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥ ६ ॥
 कासं बुर्धुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
 प्रताप्येत् तस्य वेगेन निष्ठूरतान्ते क्षणं सुखी ।
 कृच्छ्राच्छ्यानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ॥ ८ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यते भृशमर्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।
 स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥
 ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।
 क्षिन्नाच्छसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ ११ ॥
 सस्वेदमूर्च्छः सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान् ।
 अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥
 शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।
 महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रयन् ॥ १३ ॥
 उड्ढयमानः सरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥
 वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूर्खवर्चा विशीर्णवाक् ।
 शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोऽतिरुक् ॥ १५ ॥
 दीर्घमूर्ध्नि श्वसित्यूह्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
 श्लेष्मावृतमुखस्त्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥
 ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।
 मर्मसु क्षिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥
 एते सिध्यैयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।
 श्वासैकहेतुप्राग्रूपसख्याप्रतिसञ्चयाः ॥ १८ ॥
 हिष्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतोति च ।
 गम्भीरा च मरुत् तत्र त्वरया युक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥
 रुक्षतीक्ष्णखरासात्मैरन्नपानैः प्रपीडितः ।
 करोति हिष्मामरुजां मन्दशब्दा क्षवानुगाम् ॥ २० ॥
 श्मसात्मयान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।
 आयासात् वपनं क्षुद्रः क्षुद्रा हिष्मां प्रवर्त्तयेत् ॥ २१ ॥
 जन्तुमूलप्रविष्टतामल्पवेगां मृदु च सा ।
 वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥

चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाध्यातस्यातिदृष्टतः ।
 प्रलापश्च र्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
 स्तम्भश्च शङ्खयुग्मस्य सालविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं सन्नां च सुण्णतो ।
 रुन्धती मार्गमन्त्रस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमन शोष महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद् या प्रवर्त्तते ।
 तद्रूपा सा सुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गभीरा तासु साधयेत् ।
 आद्ये द्वे वर्जयेदन्ये सर्वलिङ्गा च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यायिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।
 हिक्काश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ ३१ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥
 नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥
 देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्क्षमभावाच्च सः ।

रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥
 साहस वैगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसङ्घयः ।
 अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥
 तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
 शरीरसन्धीनाविश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥
 मुखानि स्रोतसा रुद्धा तथैवातिविवृत्य च ।
 सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यग्गथास्त्रं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥
 रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वङ्गिदेहयोः ॥ ७ ॥
 स्थाव्यमन्नान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
 मच्चिकाटणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
 हृत्तासम्बद्धिररुचिरश्चतोऽपि बलक्षयः ।
 पाण्योर्वेक्षापादास्यशोफोऽक्षोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
 बाह्वङ्गः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभक्त्यदर्शनम् ।
 स्त्रीमद्यभांसप्रियता घृणित्व मूर्ध्निगुहणम् ॥ १० ॥
 नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
 पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशास्थितुषभस्माद्रिराशौ समधिरोहणम् ।
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥
 ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।
 पीनसञ्चासकासाऽसमूर्द्धस्वरुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वविडम्बनसशोषा बध्मच्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
 तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाख्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ।
 तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठध्वंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववङ्गिसादास्यपूतिताः ।

तत्र वाताच्छिरः पार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कण्ठध्वसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ।
 दाहोऽतिसारोऽसृक्च्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
 कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।
 प्रसेकः पोनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥
 दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्वणैः ।
 स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातून्मल्लक्ष्येषु च ॥ १९ ॥
 विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
 कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् वोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
 पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्तैव चाऽस्य यत् ।
 प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवाल धातुपुष्टये ॥ २१ ॥
 रसोऽप्यस्य न रक्ताय मासाय कुत एव तु ।
 उपस्तब्धः स शक्नोति केवलं वर्तते क्षयो ॥ २२ ॥
 लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीण व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।
 वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
 स्वरभेदो भवेत् तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥
 शूकपूर्णभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।
 पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥
 लिम्पन्निव कफात् कण्ठ मन्दः खुरखुरायते ।
 स्वरः विवद्वः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गं क्षयात्क्षेत् ॥ २६ ॥
 धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।
 कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
 अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
 सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥
 कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।

सर्वोत्थे चिरसंशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २८ ॥
 हृदिदोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।
 उदानो विकृतो दोषान् सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥
 तामूतृक्तेषां स्यात्तावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।
 नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वं चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
 ततो विच्छिन्नमल्पात्प कषायं फेनिल वमेत् ।
 शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥ ३२ ॥
 कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाकृत्मान्वितः ।
 पित्तात् क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
 सासृगन्तं कटूष्णं च तृणमूर्च्छातापदाहवत् ।
 कफात् स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥
 मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
 मुखश्चययुमाधुर्यतन्द्राहृत्तासकासवत् ॥ ३५ ॥
 सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।
 पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
 तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे हृदिर्द्विष्टार्थयोगजा ।
 वातादीनेव विमृशेत् कृमिदृष्ट्यामदौहृदे ॥ ३७ ॥
 शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात् कृमिजा वदेत् ।
 कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥
 तेषां गुल्मानिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।
 वातेन शून्यतेऽत्यर्थं तु द्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
 भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
 अकस्माद्दीनता शोको भयशब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
 वेपथुर्वेष्टनं मोहः स्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।
 पित्तातृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽन्तकः कृमः ॥ ४१ ॥
 हृदनं चान्नपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
 कासाग्निसादनिष्ठोवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।
 सवलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥
 तमःप्रवेशो हृन्नासः शोषः कण्डूकफस्रुतिः ।
 हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
 चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।
 वातापित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
 षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ।
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
 सर्वदेहभ्रमेत्कम्पतापटङ्ग्दाहमोहकृत् ।
 जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ॥ ४७ ॥
 संशोथं दृष्ट्वा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ।
 मुखशोषो जलादतिरन्नेदेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
 कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
 प्रलापश्चित्तविभ्रं शस्तृङ्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥
 मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्कतोदः शिरोभ्रमः ।
 गन्धान्नानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
 शीताम्बुपानाद् वृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ।
 रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥
 कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
 स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवत् शोथते ततः ॥ ५२ ॥
 शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
 आधानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ ५३ ॥
 शालस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ।
 आमोद्गवा च भक्तस्य संरोधादातपित्तजा ॥ ५४ ॥
 उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम् ।

कृष्ण रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ॥५५॥

या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ।

स्निग्धगुर्वस्त्रलवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।

शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।

या दृष्ट्वा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मास्त्रं व्यवाय्याशुकरं लघु ।

विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥

तीक्ष्णादयो विषेऽप्यक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।

जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।

दशभिर्दश संचोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥

आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम् ।

एकोऽय बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।

मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥

धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।

यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद् बुधः ॥ ८ ॥

यद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।

मोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ८ ॥
 यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
 अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
 मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।
 नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥
 स्निग्धाः सत्ववयोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
 मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥
 विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुतिपाश्च ये ।
 मद्येन चान्नरूपेण साजीर्णे बहु नाति च ॥ १३ ॥
 वातात् पित्तात् कफात् सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः ।
 सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमीहो हृदयव्यथा ।
 विड्भेदः प्रततं दृष्ट्वा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ॥ १५ ॥
 शिरःपार्श्वस्थिहृत्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
 उरोविवन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥
 स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
 प्रलापश्छर्दिर्गृक् क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥
 विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्ध्वरुजोऽनिलात् ।
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥
 पित्ताद्वाहज्वरस्वेदमोहातीसारदृब्धमाः ।
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥
 श्लेष्मणश्छर्दिहृत्तासनिद्रोदर्दाङ्गौरवम् ।
 सर्वजं सर्वलिङ्गत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत् तु यः ॥ २० ॥
 सहसाऽनुचितं चान्यत् तस्य ध्वंसकविद्ययौ ।
 भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहत्वं तन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥
 हृत्कण्ठरोमः समोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः ।
 निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥ २३ ॥
 विकारैः मृश्यते जातु न स शरीरमानसैः ।
 रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
 रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥
 मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
 सक्तानल्पद्रुताभाषणलः खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥
 रुक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥
 खल्पासम्बद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ।
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥
 पित्तलिङ्गञ्च मद्येन विक्षतेहास्वराङ्गता ।
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥
 लक्ष्येक्ष्णोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।
 अरुण कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥
 शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
 कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥
 पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
 विबुध्येत च सखेदो दाहदृष्टापपीडितः ॥ ३२ ॥
 भिन्नविष्णोऽलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
 कफेन मेघसङ्काशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
 त्रुमश्चिराच्च बुध्येत सङ्क्ष्मासः प्रसेकवान् ।
 गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥
 सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।

पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥
 दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतबेगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोपशाम्यन्ति सत्र्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥
 वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
 सत्र्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसञ्चयाः ॥ ३७ ॥
 कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
 म्रियते शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥
 अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
 सत्र्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥
 मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निलैः परिष्वङ्गः ।
 युक्तायुक्तं च सम युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥
 वलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
 प्रविभज्य तदनुरूप यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथार्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अरिवद्याणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् ।
 अर्शमि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
 दोषास्त्वङ्मांसमेदासि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।
 सांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥
 सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद् द्वेधा समासतः ।
 शुष्कसाविविभेदाच्च गुदस्थूलान्त्रसंश्रयः ॥ ३ ॥
 अर्द्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिस्तिस्रोऽर्धार्द्धाङ्गुलाः स्थिताः ।
 बल्यः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥
 बाह्या सवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले ।
 यवाध्यर्द्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुः सहीत्यानां बलीवीजोपतप्तता ।
 अर्शसां बीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
 दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः ।
 असाध्यान्व्यवसायाः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥
 सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।
 अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥
 षोढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्ततः ।
 शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः ॥ ९ ॥
 दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।
 अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥
 यानसङ्क्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
 वस्तिनेत्राश्मलोष्टोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥
 भृशं शीताम्बुसस्पर्शात् प्रततातिप्रवाहणात् ।
 वातमूत्रशक्तेर्गधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
 ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।
 कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषिता पुनः ॥ १३ ॥
 आमगर्भप्रपतनाद् गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।
 ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितां मलम् ॥ १४ ॥
 पायोर्बलीषु सन्वत्ते तास्त्रभिष्यस्मूर्तिषु ।
 जायन्तेऽर्शांसि तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥
 विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डकोद्वेष्टनं भ्रमः ।
 सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शक्तेर्दोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥
 मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।
 सरक् सपरिकर्तृश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥
 अन्तकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ।
 प्रभूतं मूत्रमल्पा विट् अहावैधूमकोऽन्तकः ॥ १८ ॥

शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
 तथेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १८ ॥
 आशङ्काग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
 एतान्येव विवर्षन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
 क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूत्रशक्त्युत्तकफान् धातूँश्च साशयान् ।
 मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
 क्लृप्तो भृशं हतोत्साही दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
 असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 क्लृप्तस्त्रैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः ।
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
 क्लृप्ताङ्गभङ्गवमथुश्च वथुश्च यथुज्वरैः ।
 क्लृप्तैर्व्याधिर्यतैर्मिर्य्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
 क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः क्षोवन्नरोचकी ।
 सर्वपर्वस्थिहृन्नाभिपायुवङ्गणशूलवान् ॥ २६ ॥
 गुदेन स्रवतापिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।
 विवद्धमुक्तं शुष्काद्वं पक्वाम चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।
 गुदादुरा बद्धनिलाः शुष्काश्चिम्बिचिमान्विताः ॥ २८ ॥
 म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥
 विम्बिकर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्क्षिप्तार्थकोपमाः ॥ ३० ॥
 शिरः पाष्णीसकटूत्तुवङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ।
 क्षक्थूङ्गारविष्टभङ्गद्वयहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।

तैरात्तो ग्रथित स्तोक सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥

रुक्मेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।

क्षणत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ ३३ ॥

मुल्लङ्घीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च ।

पित्तोत्तरा नीलमुख्या रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥

तन्वस्रसाविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ।

शुकजिह्वायुक्तखण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥

दाहपाकज्वरस्नेदतण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।

सोष्णो द्रवनीलोष्णपोतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥

यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।

श्लेष्मोत्वणा महामूला घना मन्दरुजाः सिताः ॥ ३७ ॥

उच्छूनीपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाद्याः स्पर्शनप्रियाः ३८ ॥

करोरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः ।

वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्त्तिनः ॥ ३९ ॥

सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसाः ।

मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥

क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।

वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।

संसृष्टलिङ्गाः ससर्गात् निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥

रक्तोत्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
 हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥
 मुग्नकोद्रवचूर्णाङ्गकरीरचणकादिभिः ।
 रुक्षैः सग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥
 अधोवहानि स्रोतांसि सरुध्वाधः प्रशोषयन् ।
 पूरीष वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥
 तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
 आश्लानमुदरावेष्टो हृत्तासः परिकर्त्तनम् ॥ ४८ ॥
 वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्वयथुसम्भवः ।
 पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्चर्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
 बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
 मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्त्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बली ।
 स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 हृन्मज्जानि द्वितीयाया बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रासाध्यानि तान्याहुः परिसवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 बाह्यायां तु बली जातान्येकदोषोत्पत्तयानि च ।
 अर्शसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि सृदूनि च ॥ ५६ ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु त विदुः ॥ ५७ ॥

वातेन तोदः पारुथं पित्तादसितरक्तता ।

क्षेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

अशंसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुद बद्धा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ॥

दोषैर्व्यस्तौ, समस्तौ च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।

अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

क्षशशुष्कामिषासात्मप्रतिलपिष्टविरूढकैः ।

मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।

विस्रसयत्यधोऽध्वातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

व्यापद्यानुशङ्कत्कोष्ठपुरीषं द्रवतां नयन् ।

प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।

आधानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥

अल्पाल्पशब्दशूलाब्धिविबद्धमुपवेक्ष्यते ।

रूक्षं सफेनमच्छश्च ग्रथितं वा सुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥

तथा दग्धगुडाभाससपिच्छापरिकर्तिकम् ।

शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिश्चिनन् ॥ ७ ॥

पित्तेन पीतमसितं हारितं शादलप्रभम् ।

सरक्तमतिदुर्गन्धं दण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥

सशूलपायुसन्तापपाकवान् क्षेष्मणा घनम् ।

पिच्छिलतन्तुमच्छेत स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥

अभीक्ष्ण्य गुरुदुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।

निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्याल्प सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
 सरोमहर्षः सोत्कृष्टो गुरुवस्तिगुदोदरः ।
 कृतेऽप्यकृतसन्नश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥
 भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेत् शक्यत् ।
 वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
 वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।
 अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
 सासृङ्गिरसः तत्राद्ये गौरवादम्भं मज्जति ।
 शक्यद्गन्धमाटोपविष्टभार्त्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥
 विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति ।
 अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥
 तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।
 सामं शक्यन्निरामं वा जीर्णं येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
 सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।
 सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥
 अकस्माद्वा मुहुर्वद्वमकस्मात् शिथिलं मुहुः ।
 चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥
 स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
 प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥
 प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्कृमो भ्रमः ।
 आनङ्गोदरता हृदिः कर्णक्षेडोऽन्तकूजनम् ॥ २० ॥
 सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
 मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥
 तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिर कर्णयोः स्वनः ।
 पार्श्वोरुवङ्गणग्रोवारुजाऽभीक्ष्णं त्रिसूचिका ॥ २२ ॥
 रसेषु गृह्णिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ।

जीर्णं जीर्यति चाधानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ २३ ॥
 वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
 चिराद्दुःखं द्रव शुष्कं तन्वाम शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
 पुनः पुनः सृजेद्वचं पायुरुक्खासकासवान् ।
 पित्तेन नील पीताभ पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
 पूत्यन्मोक्षारहृत्कण्ठदाहारचिह्नङ्गिर्दितः ।
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं हृदिरोचकः ॥ २६ ॥
 आस्योपदेहनिष्ठोवकासहृत्तासपीनसाः ।
 हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥
 उदुगारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
 भिक्कामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवचं प्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 अकृशस्यापि दीर्घव्यं सर्वजं सर्वसङ्करः ।
 विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥
 तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।
 वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
 अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
 एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥
 अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।
 पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्रन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥
 यैस्तैरेव प्रविश्येन दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कच्छान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥
 वस्तिवङ्क्षणमेद्रातिर्युक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।

मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पित्ते पीतं सदाहरुक् ॥ ४ ॥
 रक्त वा कफजे वस्तिमेद्व्रगौरवशोफवान् ।
 सपिच्छं सविबन्धञ्च सर्वैः सर्वात्मक मलैः ॥ ५ ॥
 यदा वायुमुखं वस्त्रे रावृत्य परिशोषयेत् ।
 मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
 सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ।
 श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
 वस्त्राभ्यानं तदासन्नदोषेषु परितोऽतिरुक् ।
 मूत्रे च वस्तुगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥
 सामान्यलिङ्गं रुद्धनाभिसेवनोवस्तिमूर्धसु ।
 विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
 तद्व्रपायात् सुखं मेहेदृक्च गोमेदकोपमम् ।
 तत् सत्त्वोभात् क्षते सास्रमायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥
 तत्र वाताद् भृशार्थर्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
 मृद्नाति मेहनं नाभि पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ११ ॥
 सानिलं मुञ्चति शक्नुन्मुहुर्मेहति विन्दुशः ।
 श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ १२ ॥
 पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।
 भङ्गातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥
 वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
 अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णायवा सिता ॥ १४ ॥
 एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
 आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानात् च्युतममुक्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥
 शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।

वस्तिरुक् कच्छमूत्रत्वमुष्कश्चययुकारिणी ॥ १७ ॥
 तस्वामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ।
 पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् अश्मर्य्ये च शर्करा ॥ १८ ॥
 अणुशो वायुना भिन्ना मा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
 निरेति सह सूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ॥ १९ ॥
 मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्बुद्ध्वा वस्तेर्मुखं मरुत् ।
 मूत्रसङ्गं रुज कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
 प्रच्याव्य वस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतम् ।
 करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्देष्टनानि च ॥ २१ ॥
 विन्दुश्च प्रवर्त्तते मूत्रं वस्ती तु पीडिते ।
 धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥
 दुस्तरौ दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।
 शक्नुमार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥
 अष्टीलाभ घन ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।
 वाताष्टीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलसङ्गकृत् ॥ २४ ॥
 विगुणः कुण्डलीभूतो वस्ती तीव्रव्यथोऽनिलः ।
 आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्देष्टगौरवः ॥ २५ ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शक्नुते सृजन् ।
 वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रन्तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥
 न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।
 विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ॥ २७ ॥
 नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
 कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसंग्रहम् ॥ २८ ॥
 तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
 आक्षिप्तमल्पं मूत्रन्तु वस्ती नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥
 स्थित्वा सवेत् शनैः पश्चात् सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेषसः ॥ ३० ॥
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्वरीतुल्यरुक् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाश मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
 रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शक्यं यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति सस्पृष्टं शक्यता तदा ।
 मूत्रं विट् तुल्यगन्धं स्याद्विद्धिघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं वस्युपस्थार्त्तिं दाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
 उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमावृत्तौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन च ।
 कृच्छ्रामूत्रं तदा पीतं रक्तं खेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।
 निदानलक्षणैरूढं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश पित्ततः ।
 षट् चत्वारोऽनिलात् तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत् प्रायस्तत् प्रवर्त्तकम् ।
 स्याद्वस्त्रलवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥
 नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसम् ।
 एकस्थानासनरतिः शयन विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥
 वस्त्रिमाश्रित्य कुरुते प्रमेमान् दूषितः कफः ।
 दूषयित्वा वयु क्तेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥
 पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।
 धातूत् वस्त्रिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च भारुतः ॥ ५ ॥
 साध्ययाप्यपरित्याज्यः मेहास्तेनैव तद्भवाः ।
 समासमक्रियतया महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
 दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥
 मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।
 अच्छं बहु सित शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
 मेहेत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।
 इक्षोः रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥
 सान्द्रीभवेत् पर्युषित सान्द्रमेही प्रमेहति ।
 सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥
 संछट्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहुलं सितम् ।
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥
 मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणी मलान् ।
 शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १२ ॥
 शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्द प्रमेहति ।
 लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥
 गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारिण क्षारतीयवत् ।
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मघीनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।
 विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥
 विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
 वासामेही वसामिश्रं वसा वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥
 मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
 हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥
 सलसीकं विवडश्च हस्तिमेही प्रमेहति ।
 मधुमेही मधुसमं जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥
 क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।
 आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥
 क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।
 कालेनोपेक्षितां सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥
 अविपाको रुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहस्तृष्णास्त्रको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 वातिकानामुदावर्त्तकण्ठहृद्ग्रहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सान्धर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
 शरावमानरुस्थाना पिटिका स्यात् शराविका ॥ २७ ॥

अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।

स्रक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छी मता ॥ २८ ॥

स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धस्रावा महाशया ।

रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।

महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

दहति त्वचमुत्थाने भृश कष्टा विसर्पिणी ।

रक्तकृणातिदृष्टस्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

सर्षपा मानसस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिका परिवारिता ।

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

विदारिकन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्वर्धिवर्च्यतेऽन्यत्र तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारो च दुःसहा बहुमेदसः ।

सद्याः पित्तोत्पन्नास्त्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

तासु मेहवशाच्च स्याद्विषोद्रेको यथायथम् ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।

हारिद्रवणं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥

यो मूत्रयेन्न त मेह रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्रप्नसुखाभिषङ्गः ॥ ३८ ॥

हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ।

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ॥ ३९ ॥

भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ।

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद् द्विविधो विचारः ॥ ४० ॥

सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ।
 सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
 साध्या न ते पित्तकृतास्तु याध्याः साध्यास्तुमेदो यदि नातिदुष्टं ४१

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
 जिह्वशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥
 दुष्टं त्वङ्मासमेदोऽस्थिस्रावासृक्कण्डराश्रयः ।
 यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥
 वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।
 दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥
 बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
 आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद् घनः ॥ ४ ॥
 वल्मीकवत् समुच्छायो शोघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।
 नाभिवस्त्रियक्तत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवङ्गणे ॥ ५ ॥
 स्याद् हृक्कयोरपाने च वातात् तत्रातितीव्ररूक् ।
 श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
 व्यवच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।
 रक्तताम्रासितः पित्तात् तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।
 सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
 चिरोत्थानविदाहश्च सकीर्णः सन्निपाततः ।
 सामर्थ्याच्चात्र विभजेद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥
 कृष्णस्फोटोन्नतः श्यावस्तीव्रदाहर्जाज्वरः ।
 पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।
 क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
 पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।
 तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥
 नाभ्यां हिष्मा भवेद् वस्ती मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
 श्वासी यकृति रोधस्तु प्लोङ्गुच्छ्वासस्य तट् पुनः ॥ १३ ॥
 गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
 प्रमोहस्तमकः कासी हृदये घट्टन व्यथा ॥ १४ ॥
 कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्त्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।
 सक्थ्योर्ग्रहो वङ्गणयोर्हृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायी पवनस्य निरोधनम् ।
 आमपक्वविदग्धत्व तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥
 नाभेरूर्ध्वं सुखात् पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।
 उभाभ्यां नाभिजो विद्याहोष क्लोदाश्च विद्रधौ ॥ १७ ॥
 यथास्त्रं व्रणवत् तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।
 पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
 पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।
 एवमेव स्तनशिराविहृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
 सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छयथुर्धनः ।
 स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥
 नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानान्तु न जायते ।
 क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
 मुष्कौ वङ्गणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।
 प्रपीड्य धमनोर्हृदि करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥
 दोषासृग्मेदोमूत्रान्त्रैः सहृद्भिः सप्तधा गदः ।
 मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतरक् ।

पक्वोदुस्वरसङ्काशः पित्तादाहोष्णपाकवान् ॥ २४ ॥

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परक् ।

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥

कफवन्मेदसा वृद्धिर्दुस्तूलफलोपमः ।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥

अभोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभ याति सरक्कमृदुः ।

मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च क्लय फलकोशयोः ॥ २७ ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ २८ ॥

क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्नावयवं यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।

क्षुर्याद्वङ्गणसन्निस्थो ग्रन्थिग्राम श्लयथुं तदा ॥ २९ ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाधानरक्स्तम्भवतीं स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रश्नापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ ३० ॥

अन्तवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

रूक्षकृष्णारुणशिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः ससृष्टैर्निचय गतैः ।

आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

ज्वरच्छद्येति साराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।

कर्शितो वातलान्धत्ति शीतं वायुं बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥

यः पित्त्यनु चान्नानि लङ्घन प्लवनादिकम् ।

सेवते देहमक्षोभि कृदिं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥

अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादोन् न विमुञ्चति ।

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥

शुद्धो वाशुविदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

वातोत्पन्नास्तस्य मलाः पृथक्क्रुद्धा दिशोऽथवा ॥ ३६ ॥
 सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।
 ऊष्माधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 स्पर्शोपलभ्य गुल्माख्यमुत्प्लुत ग्रन्थिरूपिणम् ।
 कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥
 वायुः कृताशयः कोष्ठे रीच्यात् काठिन्यमागतः ।
 स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥
 पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव सञ्चितः ।
 गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसञ्चयः ॥ ४० ॥
 वातात्मन्याशिरःशूल ज्वरप्लीहान्त्वकूजनम् ।
 व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छसनं मुहुः ॥ ४१ ॥
 स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवङ्किता ।
 रुद्धकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥
 अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिद्वयव्ययः ।
 पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरात तुद्यते ॥ ४३ ॥
 पित्ताद्वाहोऽम्भको मूर्च्छाविड्भेदस्वेददृड्ज्वराः ।
 हारिद्रत्व त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥
 दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थान दहतीव च ।
 कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदन शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥
 पीनसालस्यहृत्तासकासशुक्लत्वगादिताः ।
 गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥
 स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
 प्रायः त्रयस्तु द्वन्द्वोऽपि गुल्माः सस्पृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥
 सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
 सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥
 ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥
 नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं सुखम् ।
 तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥
 कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।
 शुष्ककासाङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसग्रहः ॥ १३ ॥
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्बृद्धिक्लासवत् ।
 सतीदभेदमुदरं तनुं कृष्णशिराततम् ॥ १४ ॥
 आध्मातट्टतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
 वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥
 पित्तादरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्व त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥
 पीतताम्रशिरामङ्गं सस्वेद सोष्मं दह्यते ।
 धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥
 श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुगौरवम् ।
 निद्रोत्कृष्टो शोऽचि' श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ १८ ॥
 उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीततं महत् ।
 चिराभिवृद्धिं कठिनं शीतस्पर्शं गुरुं स्थिरम् ॥ १९ ॥
 त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।
 गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥
 कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
 कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्यदर्शने ।
 अत्याशितस्य सङ्क्षोभात् यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥
 अतिव्यवायकमाध्वमनव्याधिकर्शनैः ।
 वामपार्श्वीश्रितः प्लोहा च्युतः स्थानादिवर्द्धते ॥ २३ ॥
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ।

सोऽष्टोलेवातिकठिनः प्राकृतः कूर्मघृष्ठवत् ॥ २४ ॥
 क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
 श्वासकासपिपामास्यवैरस्याभ्रानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छातिदाहमोहैश्च सयुतम् ।
 अरुणाम विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥
 उदावर्त्तरुगानाहैर्मोहदृढदहनज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥
 प्लीहवदक्षिणात् पार्श्वात् कुर्व्याद्यकदपि च्युतम् ।
 पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्वर्द्धायने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्त्तरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः ।
 वर्चः पित्तकफान् रुद्ध्वा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरदृक्षवा ।
 कासश्वासोरुसदन शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलसङ्गोऽरुचिच्छर्दिरुदर मूढमारुतम् ।
 स्थिर नीलारुणशिराराजिऽद्वेमराजि वा ॥ ३१ ॥
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।
 अस्थ्यादिशल्यैः सान्निश्वेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
 भिद्यते पच्यते वान्त्र तच्छिद्रैश्च स्रवन् वह्निः ।
 आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्प सर्विद्रुसः ॥ ३३ ॥
 हृल्यः कुण्ठपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
 शेषश्चापूर्य्य जठर जठरघोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
 वर्द्धयेत् तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
 उद्विक्तदोषरूप च व्याप्त च श्वासदृढभ्रमैः ॥ ३५ ॥
 छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ।
 प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाश्वुपायिनः ॥ ३६ ॥
 अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
 ततः स्यादुदरं दृष्ट्वा गुदस्युतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥
 कासश्वासारुचियुतं नानावर्णशिराततम् ।
 तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥
 दकोदरं महत् क्षिग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।
 उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्चुपताः ॥ ४० ॥
 पाकाद्वाद् द्रवोकुर्युः सन्निक्षीतो मुखान्यपि ।
 स्नेदश्च बाह्यक्षीतः सुविहृतस्तिथ्येगास्थितः ॥ ४१ ॥
 तदेवोदकमाभ्याप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ।
 गुरुदरं स्थिरं वृत्तमावृतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
 मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।
 तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
 शिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।
 वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
 कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतः ।
 सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥
 जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
 बलिनस्तदजाताम्बु यन्न साध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगशोफत्रिसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
 तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
 धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याप्नुवत् सकलां तनुम् ।
 श्लेष्मत्त्वग्रक्तमांसानि प्रदूथान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वस्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।
 पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ।
 भ्रातॄणां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥
 ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् क्षयेन्द्रियः ।
 मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥
 शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः छीवनोऽल्पवाक् ।
 भ्रन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शोण्रोमा हतानलः ॥ ६ ॥
 सन्नसक्त्यो ज्वरो श्वासी कर्णक्षोडी भ्रमी अमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥
 ग्राग्रूपमस्य हृदयस्यन्दनं रूक्षता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं खेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 सादः अमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
 कृष्णरूक्षारुणशिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
 शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्ध्वरुक् ।
 पित्ताद्धरितपीताभशिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
 हृत्स्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवह्निता ।
 वर्चोभिदोऽन्तको दाहः कफात् शुक्लशिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रा लवणवह्नित्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासम्हृदिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥
 मृत्कषायानिलं पित्तमूषरामधुराकफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥
 स्तोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्दुग्धा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥

क्रीडाशखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ् नखवक्त्रशक्ततया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकः तृणावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत्पित्तोत्त्वणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेक्षया च शोभाख्या सा कच्छा कुम्भकामला ।
 हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 वातपित्ताद् भ्रमस्तृणा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः ।
 तन्द्राबलानलभ्रंशो लोटरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
 अलस चेति शंसन्ति तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
 शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
 उत्सेध सहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
 सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥
 पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।
 सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।
 अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वल्लङ्घिघ्नीतलम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाब्जं स्वप्नजागरम् ।
 मृदुश्याम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
 पदातिर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिनापि वा ।
 श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
 विसूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।
 हृत्पथे च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं शोफमधोवस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।

सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २८ ॥

तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ।

वाताच्छोफश्चलो रुक्षः खररोमारुणासितः ॥ ३० ॥

सङ्कोचस्यन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ।

क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥

स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद् रात्रावल्पो दिवा महान् ।

त्वक् च सर्पपलितेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥

पीतरक्तासितभासः पित्तादातास्त्रोमकृत् ।

शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग् जायते तनुः ॥ ३३ ॥

सदृष्टदाहज्वरस्त्रेददवक्त्रेदमदभ्रमः ।

शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धो स्पर्शसहो मृदुः ॥ ३४ ॥

कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ।

स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्थानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ॥ ३५ ॥

आक्रान्तो नोन्नमेत् कच्छशमजन्मा निशाबलः ।

सर्वेन्द्रासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविद्धतः ॥ ३६ ॥

स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात् यथास्त्रं द्वन्द्वजास्त्रयः ।

सङ्कराद्धेतुलिङ्गानां निचयात् निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलोदध्यनिलैर्भङ्गातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयथुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥

विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शान्नरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।
 नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥
 स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।
 तत्रधिष्ठानञ्च तं प्राहुर्वाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
 यथोत्तरञ्च दुःसाध्याः तत्र दोषा यथायथम् ।
 प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
 देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तः स्थिता बहिः ।
 बहिस्था द्वितये द्विस्थाः विद्यात्तन्वान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥
 मर्मोपतापात् संमोहादयनानां विघटनात् ।
 तृणातियोगाद्देगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥
 आशु चाग्निबलभ्रंशादतो वाह्यं विपर्ययात् ।
 तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥
 शोफस्फुरणनिस्तोदभेदो यामार्त्तिहर्षवान् ।
 पित्ताद् द्रुतिगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥
 कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।
 स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वस्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥
 ते पक्वभिन्नाः स्वै स्वं च विभ्रति व्रणलक्षणम् ।
 वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतड्भ्रमैः ॥ ५० ॥
 अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्बुधैः ।
 करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
 यं य देशं विपर्यञ्च विसर्पति भवेत् स सः ।
 शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतञ्च सः ।
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 व्यथेताङ्ग हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ।
 हिष्माञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥

क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्चमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्त वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रावमासगम् ।
 दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
 ग्रन्थीनां कुरुते माला रक्तानां तोत्ररुग्ज्वराम् ।
 श्वासकामातिसारास्यशोषहिष्मावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
 मोहवैवर्ण्यं मूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतम् ।
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥
 कफपित्ताज्जरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजाः ।
 अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्यां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशन लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशे न चातिरुक् ।
 पिटकैरवकोर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
 मेचकाभोऽसितस्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा सृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
 पङ्कयच्छीर्णमांसश्च सृष्टस्त्रायुशिरागणः ।
 शवगन्धिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लक्ष्णैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ।
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्त पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
 स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाब्धौ श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या इन्द्रजाश्चानुपद्रवाः ।
 असाध्यौ क्षतमर्वात्यौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ।

शीर्णस्नायुशिरामासाः प्रक्षिन्नाः श्वगन्धयः ॥ ६७ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठश्चित्तकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।

साधुनिन्दाबधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥

पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ।

शिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥

दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वह्निः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुणाति तदपुः ।

प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्वान् संक्षेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥

सस्त्रेदक्लेदसङ्कोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।

रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥

भक्षयेच्छित्तमस्माच्च कुष्ठवाह्यमुदाहृतम् ।

कुष्ठानि सप्तधा दौषैः पृथङ्भिश्चैः समागतैः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौ दुस्वरं कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।

चर्मैककुष्ठं किटिभसि मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुषी ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।

पुण्डरीकचर्जिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

अतिश्लक्ष्णस्वरस्पर्शस्त्रेदस्त्रेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्मः ॥ ११ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुढानामपि रुद्धत्व निमित्तेऽप्येऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥
 रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।
 कण्ठारुणकपालाभ रुद्धं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
 विस्तृतासमपथ्यं न्त दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।
 तोदाढ्यमल्पकण्डूकं कपाल शीघ्रमपि च ॥ १४ ॥
 पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोमगौरशिराचितम् ।
 बहल बहुलक्लेद रक्तं दाहकृजाधिकम् ॥ १५ ॥
 आशूल्यानावदरणकृमि विद्यादुदुम्बरम् ।
 स्थिरं स्थानं गुरुं स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥
 अन्योऽन्यमक्तमुत्सन्नं बहुकण्डूस्तुतिक्रिमि ।
 श्लक्ष्णपीताभपथ्यं न्त मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥
 सकण्डूपिटिकाश्यावा लसीकाद्या विचर्चिका ।
 परुषं तनु रक्तान्तमन्तः श्याव समुन्नतम् ॥ १८ ॥
 सतोददाहकृक्लेद कर्कशं पिटिकैश्चितम् ।
 ऋक्षजिह्वाकृतिप्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥
 हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाग्र्यं महाश्रयम् ।
 अस्वेद मल्यशकलसन्निभ किटिभं पुनः ॥ २० ॥
 रुद्धं किणखरस्पर्शं कण्डूमत् पुरुषासितम् ।
 मिश्रं रुद्धं बहिः स्निग्धमन्तर्गृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥
 श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।
 प्रायेण चोर्ध्वकाये स्याद् गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥
 रक्तैरलसक पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।
 तीव्राद्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥
 दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।
 उत्सन्नमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषद्विणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्तिं रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।
 शतारुः क्लेदजं त्वाब्धं प्रायशः पूर्वजन्म च ॥ २५ ॥
 रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहरजान्वितम् ।
 सोक्ते धमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥
 घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ।
 पुण्डरीकं तनुत्वग्भिश्चित स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥
 विस्फोटं पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदरजाधिकाः ।
 सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्यः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥
 सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूषातोददाहवत् ।
 रक्तं दलचर्मदलं काकण तीव्रदाहरक् ॥ २९ ॥
 पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।
 कुष्ठलिङ्गैर्युत सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥
 दोषभेदीयविहितैरादिशेत्त्रिङ्गकर्मभिः ।
 कुष्ठेषु दोषोल्बणता सर्वदोषोल्बण त्यजेत् ॥ ३१ ॥
 रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ।
 याप्य मेदोगतं कृच्छ्र पित्तदन्धास्रमासगम् ॥ ३२ ॥
 अकृच्छ्र कफवाताब्धं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।
 तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यं रूक्षताः ॥ ३३ ॥
 स्वेदस्त्रापश्चयथवः शोणिते पिशिते पुनः ।
 पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ॥ ३४ ॥
 कौष्ठ्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ।
 नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥
 क्षते च क्लमयः शुक्रं स्वदारापत्यबाधनम् ।
 यथापूर्वञ्च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥
 कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलास दारुणञ्च तत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातृद्वयसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रूक्षारुण पित्तात् ताम्रं कललपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घन गुरु ॥ ३८ ॥
 सकण्डु, च क्रमाद्रक्तमासमेदःसु चादिशेत् ।
 वर्णेनैवेदगुभय कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥
 अशुक्लरोमाबहुलमसृष्ट मिथो नवम् ।
 अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रवर्ज्यमतोऽन्त्या ॥ ४० ॥
 गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥
 सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।
 क्लमयस्तु द्विधा प्रोक्ता वाच्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥
 बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
 नामतो विंशतिविधाः वाच्यास्तत्रासृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाश्वराश्रयाः ।
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
 द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।
 कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
 मधुरान्नगुडचीरदधिसक्तुनकोदनैः ।
 शक्नुजा बहुविड्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥
 कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥
 रुद्धधान्याङ्गुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥
 अन्त्रादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुहाः ।
 कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥
 हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 सूक्ष्माच्छर्दिज्वरानाहकःश्लेष्मवथुपीनसान् ॥ ५० ॥

रक्तवाहिशिरोत्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविष्मंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रैरसमातरः ॥ ५२ ॥
 पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधो विसर्पिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासा विड् गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्त्रूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
 ते पञ्च नाम्ना क्लमयः ककेरुक्लमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विड् भेदशूलविष्टम्भकार्ष्ण्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डू विनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
 अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः सहर्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥
 तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।
 तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥
 समासाद् व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
 प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥ ४ ॥
 तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
 धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
 चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पुरयन् ।

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ॥ ६ ॥
 तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ।
 मलरोधाश्मवर्ध्नांश्चिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
 करोत्यधरकायेषु तांस्तान् कच्छानुपद्रवान् ।
 आमाशये तड्वमथुश्वासकासविस्फुचिकाः ॥ ८ ॥
 कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियबध त्वचि स्फुटनरुक्षणे ॥ ९ ॥
 रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ।
 अरू प्यन्नस्य विष्टम्भमरुचि क्लृप्तां भ्रमम् ॥ १० ॥
 मासमेदोगतो ग्रन्थींस्तोदाद्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।
 गुर्वङ्ग चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थः सक्त्यिसन्ध्यस्थिशूल तीव्रं बलक्षयम् ।
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव च ।
 तद्वह्मस्य शुक्रस्थः शिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥
 तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद् गृध्रस्यायामकुजताः ।
 वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफ सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्ति च सवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गसश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।
 यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।
 अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
 नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।
 आक्षिपेत्परितो गात्र धनुर्वक्षास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 कच्छादुच्छसिति स्तब्धसस्तमीलितदृक्ततः ।

कपीत इव कूजेत् स निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १९ ॥
 स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अश्रुवीत मुहुः स्वास्थं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥
 गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
 अभिघातसमुत्पन्नश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥
 मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।
 व्याप्नोति सकल देहं जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
 अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
 करोति जृम्भां दशमं दशनानां कफोद्धमम् ॥ २३ ॥
 पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
 अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥
 देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नीयते शिरः ।
 उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावसृज्यते ॥ २५ ॥
 दन्तेष्वास्थे च वैवर्ण्यं प्रस्नेदः सस्तगात्रता ।
 बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥
 व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
 व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
 तृथ्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
 मते वेगे भवेत् स्वास्थ्य सर्वेष्वान्नेपकेषु च ॥ २८ ॥
 जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
 कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥
 करोति विवृतास्यत्वमथवा सवृतास्यताम् ।
 हनुस्रंसः स तेन स्यात् कच्छाच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥
 वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
 जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।

उन्नासवक्त्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
 वायुर्विह्वलस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
 वक्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्ध्ना वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः खरभ्र शः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
 गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठोवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
 तमाहुरर्दित केचिदेकायाममथापरे ।
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ॥ ३७ ॥
 रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात् शिराग्रहः ।
 गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।
 कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्वादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षबध विदुः ।
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥
 शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।
 कृच्छ्रस्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥
 आमबद्वायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्ग कफान्वितः ।
 असाध्यं हतसर्वेह दण्डवदण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥
 असमूलस्थितो वायुः शिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।
 बाहुप्रसन्दितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥
 तल प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥
 वायुः कव्यां स्थितः सकृद्वा कण्डरामाक्षिपेत् यदा ।

तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च याति यः ।
 कडायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥
 शीतोष्णद्रवसशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 जीर्णाजीर्णं तथाऽऽयाससङ्घोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥
 सश्लेष्ममेदपवनमामसत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतर दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
 सक्थ्यस्थोनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
 तदा स्कन्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामसिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दस्त्रैर्मित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्ज्वरैः ॥ ५० ॥
 सयुतौ पादसदनक्लच्छ्रोत्ररुणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥
 वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
 ज्ञेय क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥
 रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
 वातेन गुल्फग्राश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥
 पाणिं प्रत्यङ्गुलीना या कण्डूरा नास्तादिता ।
 सक्थ्युत्क्षेप निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥
 विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्लो तीव्ररुजान्विता ।
 हृष्येते चरणौ यस्य भवेताञ्च प्रसप्तवत् ॥ ५५ ॥
 पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।
 पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ।
 विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाह तमादिशेत् ॥ ५६ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितनिदान व्याख्यास्यामः ॥

विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
 भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥
 प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
 अभिघातादशङ्खेन नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥
 वातलैः शीतलैर्वायुर्हृद्वा क्रुद्धो विमार्गगः ।
 तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥
 आक्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।
 तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥
 विशेषाद् यानयानाद्यैः प्रलम्बी तस्य लक्षणम् ।
 भविष्यतः कुष्ठममं तथा सादः श्लथाङ्गता ॥ ५ ॥
 जानुजङ्घोरुकव्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
 कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥ ७ ॥
 आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।
 त्वङ्मांसाश्चयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥
 कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।
 कण्डादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्चावलोहिता ॥ ९ ॥
 सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
 श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥
 किन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्कुर्वन् वैगवान् ।
 करोति खञ्जं पङ्कुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥
 घातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौच्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचेऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥
 रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्तान्त्रश्चिमिचिमायते ।
 स्निग्धरुचैः शमं नैति कण्डूक्तेदसमन्वितः ॥ १४ ॥
 पित्ते विदाहः समोहः खेदो मूर्च्छा मदः सद्यः ।
 स्पर्शक्षमत्व रुग्णः शोफपाकौ भृशोभता ॥ १५ ॥
 कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च रुग् द्वन्द्वसर्वलिङ्गञ्च सङ्करे ॥ १६ ॥
 एकदोषानुग साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तम्भमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥
 रक्तमार्गं निहन्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
 निविश्यान्योऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥
 वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौच्यव्यायामलङ्घनैः ।
 अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
 कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ।
 धीनसार्दितदृक्कासश्वासादींश्चामयान् बहन् ॥ २० ॥
 उदान, क्षवयूद्धारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
 गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विक्ततो गदान् ॥ २१ ॥
 कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोक्कपीनसान् ।
 कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसञ्चयान् ॥ २२ ॥
 व्यानोऽतिगमनध्यानक्रोडाविषमकैष्टितैः ।
 विरोधिरुक्षभोहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥
 पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।
 सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥ २४ ॥
 कुष्ठ विसर्पमन्यांश्च कुर्यात् सर्वाङ्गान् गदान् ।

समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
 करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
 शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥
 अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः ।
 यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
 कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
 मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रशादिकान् बहून् ॥ २८ ॥
 सर्वञ्च मारुत सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥
 कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
 युक्तं विद्यान्निरामन्तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
 वायोरावरणं वातो बहुभेद प्रवक्ष्यते ।
 लिङ्गपित्तावृते दाहस्तृष्णा शूल भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
 कटुकोणाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
 शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
 लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
 रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
 भवेच्च रागी श्वयथुर्जायते मण्डलानि च ।
 मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।
 चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥
 आक्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।
 स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्ण पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥
 सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्ग सीदति शूल्यते ।
 मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
 शूलञ्च पीडयमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥
 भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णं शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।
 मूत्राप्रवृत्तिराभ्रान वस्ती मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥
 विडावृते विवम्भोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्तति ।
 व्रजत्याशु जरा स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥
 शकृत् पीडितमन्त्रेण दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत् ।
 सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवङ्क्षणपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥
 विलोलो मारुतो स्वस्थं हृदयं पीडयतेऽति च ।
 भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥
 विदग्धेऽन्त्रे च वमनम् उदानेऽपि भ्रमादयः ।
 दाहोऽन्तर्ज्वरभ्रंशश्च दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
 क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।
 समान ऊष्मोपहतितिरस्त्रेदोऽरतिः सट्ट ॥ ४४ ॥
 दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णना ।
 रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥
 श्लेष्मणा त्वावृते प्राणि सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
 धीवनक्षवयूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥
 उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
 बलदर्शप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
 गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु खलितं च गतौ भृशम् ।
 समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्त्रेदो मन्दवह्निता ॥ ४८ ॥
 अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात् प्रवर्त्तनम् ।
 इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ५९ ॥
 प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
 सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणोदोदान आवृते ॥ ५१ ॥
 उदानेनावृते प्राणे कर्णौजोबलसङ्ख्यः ।
 दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥
 स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।
 प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
 पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।
 मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥
 तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृत्तिरसङ्ग्रताम् ।
 ता लक्षयेदज्वहितो यथास्व लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
 शनैः शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
 विशेषाज्जोवित प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
 स्यात्तयोः पीडनाद्धानादायुषश्च बलस्य च ।
 आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥
 प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।
 विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।
 भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्ग-

हृदयसंहितायां तृतीयं निदानस्थान

समाप्तम् ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इहि ह स्नाहुरात्रे यादयो महर्षयः ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बल यत्नेन पालयन् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

लङ्घनैः क्षयिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहस्रासप्रसेकान्नद्वेषकासविस्मृचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमन वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वामातीसारसम्भोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णान्भसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

आमेन भस्मनेवाग्नौ कृन्नेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 दृष्टवानल्पाम्बुसुषाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफ विलय नीत्वा दृष्टामाशु निवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥
 उदीर्य चाग्निं स्रोतासि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
 लीनपित्तानिलस्वेदशक्तामूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।
 विपरीतमतः शीत दोषसङ्घातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेवङ्गुणत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।
 उद्विक्तपित्ते दवधुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्यिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽसपित्तिनि ।
 घनचन्दनशुण्ठ्यम्बु पर्पटोशीरमाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोय पाचनं दृष्टज्वरापहम् ।
 उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।
 स्नानाभ्यङ्गप्रदेहाश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥
 अजीर्णं द्रव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
 न पिबेदोषध तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
 आमामिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
 सोदरदपोनसञ्चासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
 वातह्नेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः सम्यवर्त्तयेत् ।
 स्वेदमूत्रशक्तातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्चानुपालयेत् ।
 लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
 मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
 नेथ्यते, तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशेषितम् ॥ २३ ॥
 द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।
 युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥
 यथा स्त्रीषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
 तस्याग्निदीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५ ॥
 षडह वा ऋदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
 प्राग्ग्लापेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥
 ससैन्धवां तथाम्लार्थीं तां पिबेत् सहदाडिमाम् ।
 ऋष्टविड बहुपित्तो वा सशुण्ठिमाक्षिकां हिमाम् ॥ २७ ॥
 वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्री गोक्षुरसाधिताम् ।
 पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥
 सिद्धां ज्वरातिसार्यस्त्रां पेयां दीपनपाचनीम् ।
 क्खलेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्खासकासवान् ॥ २९ ॥
 पञ्चमूलेन महता कफार्त्तो यवसाधिताम् ।
 विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं सर्पिषा ऋष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।
 चविका पिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥
 कोष्ठे विवद्धे सरुजि पिबेत् तु परिकर्तन्नि ।
 कोलवृक्षास्त्रकलशीधावनी श्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥
 अस्त्रेदनिद्रस्तृणार्त्तः सितामलकनागरैः ।
 सितावदरऋद्धीका सारिवा सुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥
 दृष्ट्याच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसयुताम् ।
 कुय्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥
 मद्योज्ज्वे मदनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
 शोषे तयोर्वाधकयोस्तृट्च्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ।

अरापहैः फलरसैरङ्गिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पिबेत् सशर्कराक्षौद्रं ततो जीर्णं च तर्पणे ।
 यवाग्वामोदन क्षुड्धानश्लोयाद् भ्रष्टतण्डुलम् ॥ ३७ ॥
 दक्षलात्रणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।
 दूत्यथ जडहो नेयो वल दोष च रक्षता ॥ ३८ ॥
 ततः पक्षेषु दोषेषु लहनाद्यैः प्रशस्यते ।
 कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥
 निम्बः पित्ते विशेषेण प्रघ्नोज्यः कटुकः कफे ।
 पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥
 नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् ।
 कुरते रुचिहृत्तासहिष्काध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥
 सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
 केचित्तत्पन्नभुक्तस्य योज्यमामोत्वये न तु ॥ ४२ ॥
 तत्र ज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
 दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥
 अपचमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
 नृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
 अचिरज्वरितस्यापि भेषज कारयेत् तदा ।
 सुस्तया पर्यट युक्तं शृण्वा दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
 पाक्यं शीतकषायं वा पाठीशीरं सवालकम् ।
 पिबेत् तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥
 यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
 ज्वरारोचकटुणांश्चैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥
 कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्र कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
 पटोलं सारिवा मुस्ता पाठाः कटुकरोहिणी ।
 पटोलनिम्बत्रिफलामृदीका मुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
 धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥
 पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।
 दुरालभाऽमृता मुस्ता नागर वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥
 अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।
 कनीयः पञ्चमूल च पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥
 कटुका त्रेति सक्षौद्र मुस्तापर्पटक तथा ।
 सधन्वयासभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥
 अथवा वृषगाङ्गेयी शृङ्गवेरदुरालभाः ।
 रग्विवन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥
 अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ।
 द्राक्षाधूकमधुक रोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥
 मुस्तामलकङ्गीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ।
 मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥
 फाण्डो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।
 युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥
 ज्वर मदात्यय हृदिर्मूर्च्छादाह श्मभ्रमम् ।
 ऊर्ध्वग रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥
 पाचयेत् कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।
 निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥
 कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्चिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥
 व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥
 पथ्या कुस्तुम्बरी मुस्ता शुण्ठी कटूत्तणपर्पटम् ।
 सकटफलवचाभार्गीदेवाह्वं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 कण्ठामयास्यश्चयथुकासश्चासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥
 आरम्बधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
 तथा तिक्ता वृषोशीरत्रायन्ती त्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्रो देवदारुनिशाघनम् ।
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागर पौष्करं मूल गुडूची कण्टकारिका ।
 सकासश्वासपार्श्वार्त्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पे मृद्वीका त्रायमाणा परूषकम् ।
 सोशीरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्भिमम् ॥ ६७ ॥
 कषायं तं पिबन् काले ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।
 जाल्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥
 बद्धविट् कटुका द्राक्षा त्रायन्ती त्रिफलागुडान् ।
 जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्नतु ॥ ६९ ॥
 पेया कफं वर्द्धयति पङ्कपांसुषु वृष्टिवत् ।
 श्लेष्माभिष्यन्नदेहानां मतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूपान् कुलत्थचणकदाडिमादिकृतात् लघून् ।
 रुक्षांस्तिक्तारसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।
 श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाद्यकृता यवाः ॥ ७२ ॥
 ओदनस्तैः शृतो हिस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ।
 दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ॥ ७३ ॥
 मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।
 कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।
 अत्यन्तलघुभिर्मांसैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।
 संस्कृता पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवै ॥ ७६ ॥
 सितामधुभ्या प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।
 अनस्नतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अच्छान्यनलसम्पन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ।
 तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्रतः ॥ ७८ ॥
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्क्षु ।
 श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥
 यथोचितेऽथवा काले देशसात्मग्रानुरोधतः ।
 प्रागल्पवर्जिर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीद्यते ॥ ८० ॥
 कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
 पक्वेषु दोषेष्वमृत तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिक्कृत् ॥ ८२ ॥
 लङ्घनादिक्रम तत्र कुर्यादाकफसङ्घयात् ।
 देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ॥ ८३ ॥
 रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।
 वमनस्वेदकालास्युकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥
 यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।
 तस्य सशमनं सर्पिर्दीप्तस्यैवास्ववेश्मनः ॥ ८५ ॥
 वातपित्तजितामग्र्य संस्कारमनुरुध्यते ।
 सुतरां तद्व्रतो दद्याद्यथा स्त्रीषधसाधितम् ॥ ८६ ॥
 विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् पित्तं च शैत्यतः ।
 स्नेहादातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥
 पूर्वं कषायाः सृष्टाः सर्वे योज्या यथामलम् ।
 त्रिफलापिचुसन्तुल्यङ्गमधुकं ब्रूहीतीक्ष्णम् ।

समस्तरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ ८८ ॥

पिप्पलीन्द्रयवधावनितिक्षासारिवामलकतामलकीभिः ।

विल्वमुस्तुहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ॥ ८९ ॥

घृतशाशु निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।

अरुचिं भृशतापमसयोर्वमथु पार्श्वशिरोरुज क्षयम् ॥ ९० ॥

तैल्वक पवनजन्मनि ज्वरे योजयेद्विबृतया वियोजितम् ।

तिक्तक वृषघृतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया शृतं हविः ॥ ९१ ॥

विडङ्गसौवर्चलचव्यपाठाव्योषाग्निसिन्धूद्भवयावशूकैः ।

पलाशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेर्ज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ॥ ९२ ॥

शुद्धूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलायां वृषस्य च ।

मृद्वीकायां बलायाश्च स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ॥ ९३ ॥

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमासरसौदनम् ।

बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९४ ॥

कफपित्तहरा सुद्वकारवेक्तादिजा रसाः ।

प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९५ ॥

शूलोदावर्त्तविष्टम्भजननां ज्वरवर्द्धनाः ।

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९६ ॥

शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।

आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ॥ ९७ ॥

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।

मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९८ ॥

ससितामधुभिर्दद्याद् व्योषाद्यं वा विरेचनम् ।

आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ॥ ९९ ॥

त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ।

विरिक्तानां स ससर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥ १०० ॥

अवमानं ज्वरोत्क्षिप्तमुपेक्षेत मलं सदा

पक्वेऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ १०१ ॥

अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन् सङ्ग्रहं नयेत् ।

आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥ १०२ ॥

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।

प्रसुप्तं कृष्णसर्पं च कराग्रेण परामृशेत् ॥ १०३ ॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ।

कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ १०४ ॥

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणी दाहलब्धवतः ।

क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ १०५ ॥

तद्वपुर्लङ्घनोत्तमं म्लुष्टं वनमिवाग्निना ।

दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ॥ १०६ ॥

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोणमेव वा ।

विभज्य काले युक्तीतं ज्वरिणं हन्यतोऽन्यथा ॥ १०७ ॥

पयः मशुण्ठीग्वर्जूरसृङ्गीकाशर्कराष्टतम् ।

शृतशीतं मधुयुतं लब्धं दाहज्वरनाशनम् ॥ १०८ ॥

तद्वद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ।

चतुर्गुणेनाभ्रसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिवेत् ॥ १०९ ॥

कामात् श्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥

शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा ज्वरात् ।

धारोणं वा पयः पीत्वा विषद्वानिलवर्चसः ॥ १११ ॥

सरक्तापिच्छातिसृतेः सलट् शूलप्रवाहिकान् ।

सिद्धं शण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥

शोफमूत्रशक्लहातविबन्धज्वरकासजित् ।

वृश्चिकविल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥

शिशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

निरूहस्तु बलं वक्त्रि विज्वरत्व मुद रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्काशय गते ।
 पित्तं वा कफपित्त वा पक्काशयगत हरेत् ॥ ११५ ॥
 ससन तीनपि मलान् वस्ति.पक्काशयाश्रयान् ।
 प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकष्टकटिग्रहे ॥ ११६ ॥
 दीप्ताग्ने बंहशक्तः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ।
 पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ॥ ११७ ॥
 स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरबालकैः ।
 पयस्यर्द्धोदके काथ क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥
 कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ।
 वस्ति' मधुघृताभ्याञ्च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥
 चतस्रः पर्णिनीयष्टोफलोशीरन्टपद्मान् ।
 काथयेत् कल्कयेद्यष्टोशताह्वाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥
 सुस्तञ्च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।
 जीवन्तो मदन मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥
 ऋद्धिं रास्त्रा बला विल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ।
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैल चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥
 ज्वरेऽवासन दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ।
 ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥
 शिरोरुग्णौरवस्त्रेष्णहरमिन्द्रियबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुजिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥
 स्नेहिक शून्यशिरसो दाहार्त्तं पित्तनाशनम् ।
 धूमगण्डूषकवलान् यथादोषञ्च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥
 प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ।
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं सान्ज्यसैन्यवम् ॥ १२६ ॥
 धात्रीद्राक्षासिताना वा कल्कमास्येन धारयेत् ।

यद्योपशयसस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥
 अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।
 कुर्यादक्षनधूमाश्च तथैवागन्तुजेष्वपि तान् ॥ १२८ ॥
 दाहे सहस्रधीतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुरान्नकषायकैः ॥ १२९ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।
 शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः काथः कल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥
 तैल सचीरमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरापहम् ।
 शिरो गात्रञ्च तैरेव नात्तिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्काथेन परीषिकमवगाहञ्च योजयेत् ।
 तथारनालसलिलचीरशुक्लशृतादिभिः ॥ १३२ ॥
 कपित्थमातुलिङ्गान्नविदारिरोध्रदाडिमैः ।
 वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
 लिप्ते ऽङ्गे दाहरुग्मोहच्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।
 यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
 त च शीलयतः शोघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ।
 वीर्योष्णोरुष्णसस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठस्यौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।
 नखरास्त्रामुरवचाचण्डेलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥
 पृथ्वीकाशिग्रुसुरसाहिस्त्राध्यामकसर्षपैः ।
 दशमूलासृतेरण्डद्वयपद्मूररोहिषैः ॥ १३७ ॥
 तमालपत्रभूतिकशस्रकीधान्यदोष्यकैः ।
 मिश्रिमाषकुलत्थाग्निप्रकोर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।
 कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥
 तैनाभ्यञ्जात् सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परोषिकमवगाहञ्च कल्पयेत् ॥ १४० ॥
 केवलैरपि तद्वच्च शुक्लगोमूत्रमस्तुभिः ।
 आरग्वधादिवर्गञ्च पानाभ्यञ्जनलेपनैः ॥ १४१ ॥
 धूपानगुरुजास्तांश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।
 अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥
 गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकम्बलरत्नकान् ।
 निर्धूमदीप्तै रङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥
 मद्य सत्रूपषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ।
 सशीलयेद्दोषयुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥
 दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।
 यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥
 वीतशीतञ्च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुनः ।
 वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥
 कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् जयेन्मलान् ।
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥
 शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
 रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च त जयेत् ॥ १४८ ॥
 प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥
 शाखानुसारी तस्याश्च सुचेद बाह्वोः क्रमाच्छिराम् ।
 अयमेव विधिः कार्थ्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥
 ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ।
 पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ।
 योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥
 तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भक्तातकमथापि वा ।

लङ्घनं वृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥
 प्रातः सतैल लङ्घन प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।
 जीर्णं तद्वद्दधि पयस्तक्र सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥
 कल्याणक पञ्चगव्यं तिक्ताख्य वृषसाधितम् ।
 त्रिफलाकोलतर्कारीक्ताथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥
 तिल्वकत्वक्कृतावाप विषमज्वरजित् परम् ।
 सुरां तीक्ष्णञ्च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥
 मांस मध्योष्णवीर्यञ्च सहान्नेन प्रकामतः ।
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुत्तिखेत् ॥ १५७ ॥
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत् पुनः ।
 नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
 पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।
 मनोह्वा सैन्धव कृष्णा तेलीन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥
 योज्य हिङ्गुसमा व्याघ्री वसानस्यं ससैन्धवम् ।
 पुराणसर्पिः सिहस्य वसा तद्वत्सैन्धवा ॥ १६० ॥
 पलङ्कषा निम्बपत्र वचाकुष्ठहरीतकी ।
 सर्षपा सयवा सर्पिर्धूपोविड्वा विडालजा ॥ १६१ ॥
 पुरध्यामवचासर्जनिस्वार्कागरुदारुभिः ।
 धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥
 धूपनस्याञ्जनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।
 दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १६३ ॥
 विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्वनुबन्धजा ।
 यथास्व च शिरा विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥
 केवलानिलवीसर्पविस्फोटोत्तमिहतजरे ।
 सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥
 कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥
 ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।
 इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
 हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।
 क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
 भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरो ।
 शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥
 ते ज्वराः केवला पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तर मलैः ।
 तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥
 न हि ज्वरोऽनुबद्धानि मारुताद्यैर्विनाशतः ।
 ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥
 करुणाद्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैद्युनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वसात्म्यविदाह्वन्नं यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शोघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत् कुर्याद्विषगुजितम् ॥ १७४ ॥
 ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः साधुमुखद्विजदैवजपूजाः ।
 प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुक्तं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 छर्द्दुगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत् ॥ २ ॥

अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

सन्तर्पणोत्थ बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।

शमनैर्बृंहणैश्चान्यस्तद्व्यवह्यानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।

उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

अश्रुतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकृत् ।

धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

त्रिविच्छामाकषायेण कल्कोन च सशर्करम् ।

साधयेद्विधिवत्ते हं लिह्यात्पाणितप्तं ततः ॥ ८ ॥

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वैरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥

त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पली पादसंयुता ।

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥

ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।

क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्थानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥

यथास्वं मन्यपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

मन्यो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुखर्जूरमृद्दीकापरूषकसिताम्भसा ।

मन्यो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाडिमामलकान्त्रो वा मन्दाग्न्यस्त्राभिलाषिणाम् ।

कमलोत्पलकिञ्जल्कपुष्पिपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥

उशीरं शाबरं रोध्नं मृद्वैरं कुचन्दनम् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥
 ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।
 इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
 हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।
 क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
 भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरो ।
 शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥
 ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।
 तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥
 न हि ज्वरोऽनुबन्धानि मारुताद्यैर्विनाशतः ।
 ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥
 करुणाद्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैद्युनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वसात्म्यविदाह्वानं यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शोघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत् कुर्व्याद्विषग्नितम् ॥ १७४ ॥
 ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः साधुमुखद्विजदैवजपूजाः ।
 प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुक्तं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 छर्द्दुगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिङ्घ्यात्पारावतं शक्यत् ।
 अतिनिस्तुरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ २९ ॥
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यक्यत् ।
 चन्दनोशीरजलदालाजामुद्गकणायवैः ॥ ३० ॥
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।
 पसादश्चन्दनाभोजसेव्यं मृङ्गष्ट्रलोष्टजः ॥ ३१ ॥
 सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ।
 आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः ॥ ३२ ॥
 स्थितं तद्गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ।
 मधुमृद्वीकजाभोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ॥ ३३ ॥
 ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ।
 कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।
 रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ ३४ ॥
 युञ्ज्याच्छागं शृतं तद्वद्व्यं पञ्चगुणेऽभसि ।
 पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥
 जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।
 पृथक् पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥
 गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
 हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥
 विरुमार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
 वटप्ररोहैः शृङ्गैर्वा शुण्ठुदीचोत्पलैरपि ॥ ३८ ॥
 रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।
 पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥
 कषाययौगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद् घृतम् ।
 समूलमस्तकं क्षुण्णं हृषमष्टगुणेऽभसि ॥ ४० ॥
 पक्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥
 पित्तगुल्माज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।
 तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 पालाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
 सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४३ ॥
 रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
 लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां चारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।
 गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
 कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसप्लुतान् ॥ ४६ ॥
 क्षीरादीन् ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।
 रसो दाडिमपुष्पाणामाम्बोथः शार्ङ्गलस्य वा ।
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ॥ ४७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
 वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥
 लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्नेहसेकावगाहनैः ।
 वस्तिभिर्बद्धविड् वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥
 हृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ।
 गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलादसे ॥ ३ ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ।
 चारुरास्त्रावचाद्दिङ्गुपाठायश्चाह्वधान्यकैः ॥ ४ ॥
 द्विशणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥
 सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मानुत् ।
 द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥
 पलोन्मिताहकुडवं कुलत्थं वदरं यवम् ।
 तुलाङ्गं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥
 समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
 ग्रथुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥
 पञ्जकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्गश्चवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्द्धानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥
 विदार्थादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।
 अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥ १० ॥
 सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।
 लिङ्घ्यात् पयश्चानुपिवेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥
 विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।
 भाङ्गीं चारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥
 सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिष्माहताग्निषु ।
 दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलम् ॥ १३ ॥
 लिङ्घ्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैन्नैन वातजे ।
 दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भाङ्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥
 पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
 तद्वत्क्षणां शुण्ठीं च सभाङ्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥
 पिवेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
 मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥
 पिवेद्ददरमञ्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
 अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥
 कासी सपीनसो धूमं स्नेहिकं विधिना पिवेत् ।

हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥
 ग्राम्यान्पोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्दि तान् ॥ १९ ॥
 यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 रास्ना जाजी पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥ २० ॥
 पिप्पलां स्निग्धान्नलवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
 कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहि माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 पिबेत् पेयां समतिलां चैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥
 मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ।
 वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
 कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
 दधिमस्वारनालान्नफलाम्बुमदिराः पिबेत् ।
 पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
 तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ।
 फलयध्याह्नकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युञ्ज्याद्विरेकाययुतां घनञ्ज्येष्णि तित्तकैः ॥ २७ ॥
 हृतदोषो हिमं स्नादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रुद्धं तित्तोपसृहितम् ॥ २८ ॥
 लेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
 सकफे साण्डमरिचः सष्टतः सानिले हितः ॥ २९ ॥
 मृद्दीकार्क्षितं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
 खेदयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शक्तद्रसम् ॥ ३० ॥
 व्यगेलाव्योषमृद्दीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लाजमुस्ताशठीरास्त्राधात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लेहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥
 मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराभ्योऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥
 काकोली वृहती मेदादयैः सहषणांगरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
 द्राक्षां कणां पञ्चमूखं दृणाख्यं च पचेज्जले ।
 तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥
 साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।
 शठीङ्गीवेरवृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥
 पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।
 शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
 कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
 पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
 लिङ्घाद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।
 कफकासौ पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥ ४० ॥
 स्नेहं परिसृतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
 स्निग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 तमेक्ष्वैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गी चास्य योजयेत् ।
 यवमुद्गकुलत्याम्नै रुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥
 कासमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
 धान्वबैलरसैः स्निग्धैस्त्रिलसर्षपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥
 दशमूलाभ्यु घर्माभ्यु मद्यं मध्वस्व वा पिबेत् ॥

मूत्रैः पौष्करशस्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
 पिवेद्दारिसहस्रौद्र कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥
 शिखिकुकुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ।
 विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥
 कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्क्षयोजिताः ।
 मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ४७ ॥
 पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्त्ताकशृङ्गजान् ।
 कासघ्नस्याश्वशक्तं सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥
 देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
 लाजासितोपलासर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ।
 मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद् व्योषात् पलत्रयम् ।
 रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
 गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वामकासजित् ।
 क्रमात् पलद्वयार्द्धाक्षकर्षार्द्धाक्षपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिवेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ।
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासौ जलेऽपि वा ।
 तैलभ्रष्टञ्च वैटेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत् कफकामघ्नं कुलत्थसलिलाग्नौ तम् ।
 दशमूलादुके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्करा दशठीविल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ।
 पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्चेष्टामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निर्गुण्डीपत्रनिर्व्याससाधितं कासजिदु घृतम् ।

घृतं रसे विडङ्गानां व्योषगर्भञ्च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवाग्निवाटिकासरलकासमर्दामृता ।
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ॥ ५८ ॥
 घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
 म कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गुरेभ्यो भयम् ॥ ५९ ॥
 समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
 घृतप्रस्थ बलाव्योषविडङ्गशठोदाङ्गिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥
 वृश्चीवृहतीपथ्यायवानोचितकर्द्धिभिः ॥ ६१ ॥
 मृद्धीका चव्यवर्षाभूदुरालम्भास्त्वितसैः ।
 शृङ्गीतामलकीभार्ङ्गीरिस्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कल्कैस्तर्क्षर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।
 पचेद्वाघ्रीतुला क्षुणां वहेषामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् पूते तु सञ्चूर्ण्य व्योषरास्त्रामृताग्निकान् ।
 शृङ्गीभार्ङ्गीघनग्रन्थिधन्वयासान् पलार्द्धकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
 मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्थानवस्य च ॥ ६६ ॥
 लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।
 शमनं च पिवेद्भूम शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥
 मनःशिलालमधुकमांसीमुखोद्भुदित्वचः ।
 धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिवेदनु ॥ ६८ ॥
 निष्ठूरतान्ते गुडयुतं कोष्ण धूमो निहन्ति सः ।
 वातश्चेत्तोरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥
 तमकाः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।

पित्तकामक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरा क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वार्तिकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥
 वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरूक्षणम् ।
 कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥
 उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
 क्षीरेण शालीन् तीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ ७३ ॥
 पार्श्ववस्त्रिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां मुरायुताम् ।
 भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥ ७४ ॥
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
 त्वक्षीरोसमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७५ ॥
 इक्ष्वारिकाविषग्रन्थिपद्मकेमरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७६ ॥
 यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
 न्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥
 कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
 गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥
 चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्त्वा घृतान्वितम् ।
 रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥
 कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकान् ॥
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरोपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्ष्णं पिप्पल्यर्द्धं पलं सिता ।
 द्राक्षामधूक खर्जूर पलाश श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृथाः पित्तशोणितम् ।
 कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिष्मावमिभ्रमान् ॥ ८२ ॥
 क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोफाव्यमारुतान् ।

रक्तनिष्ठोवहृत्याश्वं रुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥
 वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ।
 रक्तणीवी पिबेत्सिद्धं द्राचारसपयोधृतैः ॥ ८४ ॥
 मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 यथा स्वमार्गविस्तृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥
 मूढवातस्कजामेदः सुरामृष्टं ससैन्धवम् ।
 क्षामः क्षीणक्षतोरस्को मन्दनिद्रोऽग्निदोषिमान् ॥ ८६ ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ।
 क्रव्यात्पिशितनिर्व्यूहं घृतमृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीक्षौद्रसयुक्तं मासशोणितवर्द्धनम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मशालप्रियङ्गुभिः ॥ ८९ ॥
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥
 शाक्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।
 वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥
 तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।
 हृत्यार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।
 यथ्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥
 पयस्या पिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।
 जीवनीयो गणः शुण्ठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥
 बला भाङ्गैस्त्रिगुणाङ्गशठी तामलकी कणा ।
 शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यज्ञेषु ॥ ९५ ॥
 द्राक्षाक्षौड़ादि च फलं मधुरस्निग्धवृहणम् ।

तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ८६ ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
 प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धं तुलारजः ॥ ८७ ॥
 पलाङ्गकं च मरिचं त्वगीलापत्रकेसरम् ।
 विनीय चूर्णितं तस्मात्त्रिह्यन्मात्रां यथाबलम् ॥ ८८ ॥
 अमृतप्राशमित्ये तन्नराणाममृतं घृतम् ।
 सुधामृततरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाग्निना ॥ ८९ ॥
 मष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥ ९० ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासदाहदृष्णासपित्तनुत् ।
 पुत्रदं कर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ ९१ ॥
 श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाशमर्थकदृष्टम् ।
 दर्भमूल पृथक्पर्णी पलासर्षभकौस्थिरा ॥ ९२ ॥
 पालिकानि पचेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ ९३ ॥
 शतावर्यार्द्धमृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृतादातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ ९४ ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलसांसदः ॥ ९५ ॥
 मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थक्काथे पचेद् घृतम् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ९६ ॥
 पृथगष्टपल क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
 समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ ९७ ॥
 धात्री क्षीरविदारीक्षुजीवनीयरसाद् घृतात् ।
 गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥
 सिद्धपूतैः सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।

यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०८ ॥
 घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वात् हन्ति नानलम् ।
 आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणष्टि च ॥ १११ ॥
 क्षामक्षीणकशङ्कानामेतान्येव घृतानि तु ।
 त्वक्क्षीरोपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात् पयोऽनु च ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥
 वीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्त्रिन्नां पुनः पचेत् ।
 घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥
 खण्डाच्छृतं कणाशुण्ड्योर्द्विपलं जीरकादपि ।
 त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥
 अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ।
 खजेनामथ च स्नाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 शरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥
 अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।
 पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षाभिवर्द्धितम् ॥ ११८ ॥
 पक्ष क्षीरयुतं मासं क्षीरहृत्तिरनन्नभुक् ।
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥
 मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यक्ष्मा विश्क्लौषधस्य च ।
 पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुल्लाम् ॥ १२० ॥
 तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
 पलार्द्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥
 ब्रह्मपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२२ ॥

काकोली क्षीरकाकोली क्षीरशक्ताक्षीरकैः ।
 एतन्नागबलासर्पिःपित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥
 जयेत्तृड्भ्रमदाहस्य बलपुष्टिकरं परम् ।
 वस्त्रं मायुथमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥
 उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ।
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्थान्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥
 यस्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शक्नोति तु द्रवे ।
 दशमूलं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥ १२६ ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
 भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवादकम् ॥ १२७ ॥
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चादके पचेत् ।
 यवस्त्रिंशे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥

कटुशूलगालनं वक्त्रे कपिकच्छवघर्षणम् ॥ ११२ ॥
 उल्लिख्य लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत् ।
 खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥
 लघून् प्रतितीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।
 विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्चरणदर्शनैः ॥ ११४ ॥
 पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः ।
 संसनोत्तेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥
 उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धमयात् पुनः ।
 तस्य सरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 काले साधारणे व्यभ्रं नातिदुर्बलमर्शसम् ।
 विशुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥
 शुचिः कृतस्वस्थयनं मुक्तविष्मूत्रमव्ययम् ।
 शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥
 पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।
 समुन्नतकटोदेशमथ यन्त्रणवाससा ॥ ३ ॥
 सकृद्योः शिरोधरायां च परिक्षिप्तसृजुस्थितम् ।
 आलम्बित परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥
 ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयन्त्रकम् ।
 शनैरनुमुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥
 यन्त्रे प्राविष्ट दुर्नामघ्नोतगुण्ठितयाऽनु च ।
 शलाकयोत्पीड्य भिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥
 क्षारेणैवार्द्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ।
 महद्वा बलिनश्छित्वा वीतयन्त्रमथातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।
 निर्वातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमिति सप्ताह्वात्सप्ताह्वात्समुपाचरेत् ।
 प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शं पृष्ठाग्रज ततः ॥ ९ ॥
 बह्वर्शसः सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।
 रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥
 वस्तिशूले त्वधोनाभेर्लेपयेच्छुष्णकल्कितैः ।
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिशिलोहामराक्षयैः ॥ ११ ॥
 शक्नन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ।
 वरणालम्बुधैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥
 सुखवीसुरभोभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत्
 सस्नेहमधवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युञ्जीतान्नं शक्नोति स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।
 अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
 सस्तम्भकण्डूकृच्छ्रोफानभज्य गुदकीलकान् ।
 विष्वग्मूलान्निग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 तैलेनाहिविडालोद्वराहवसयाथवा ।
 स्वेदयेदनुपिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
 सक्तूना पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
 रास्नाया ह्युषाया वा पिण्डैर्वा कार्णाग्रगन्धिकैः ॥ १७ ॥
 अर्कमूल शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकच्चुकम् ।
 मार्जारचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथा श्वगन्धा सुरसा वृहती पिप्पली घृतम् ।
 धान्यान्मपिष्ट्वैर्जीमूतवीजैस्तज्जालकं रुदु ॥ १९ ॥
 लेपितं क्वायया शुष्कं वर्त्तिगुं दजशातनी ।
 सजालमूलजीमूतस्नेहे वा क्षारसंयुते ॥ २० ॥

गुञ्जासूरणकूष्माण्डवीजैर्वार्त्तिस्तथागुणा ।
 स्नुक्क्षीरार्द्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥
 क्लृप्तवाकुशक्तत्क्षणाग्निशागुञ्जाफलैस्तथा ।
 स्नुक्क्षीरपिष्टैः षड्ग्रन्थाहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुष्करतुल्यकैः ।
 शिग्रुमूलकजैर्वीजैः पत्रैरश्वघ्ननिम्बजैः ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन विल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।
 कुष्ठं शिरीषवीजानि पिप्पल्यः सैन्धव गुडः ॥ २४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 आर्कं पयः स्नुहीकाण्डं कटुकालाम्बुपल्लवाः ॥ २५ ॥
 करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपन श्रेष्ठमर्शसाम् ।
 आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥
 एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।
 धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रसवन्ति गुदाङ्कुराः ॥ २७ ॥
 सञ्चित दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखी ।
 अवर्त्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
 अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशम्यति ॥ २९ ॥
 रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।
 यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
 पिवंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।
 कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिवेत् ॥ ३१ ॥
 अश्वन् जीर्णं च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।
 गुदश्चयथुशूलार्त्तो मन्दाग्निर्गौल्लिकान् पिवेत् ॥ ३२ ॥
 हिङ्गादीननुतक्रां वा स्वादेद् गुडहरीतकीम् ।
 तक्रेण वा पिवेत् पथ्यावेक्ष्णाग्निकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥

कलिङ्गमगधार्ज्योतिःसूरणान् वांशवर्द्धितान् ।
 कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गुगन्धवेतसम् ॥ ३४ ॥
 युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधविडेन वा ।
 आरुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
 दद्याद्वा हपुषा हिङ्गुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।
 मांस तक्रानुपानानि खादेत् पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥
 पिबेदहरहस्तक्र निरन्नो वा प्रकामतः ।
 अत्यर्थं मन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा मासाह्वं मासमेव वा ।
 बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 साय वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।
 जीर्णं तक्त्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥
 तक्रानुपान सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।
 यूपै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥
 रुक्षमर्द्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृत घृतम् ।
 तक्रं दोषाग्निबलवत् त्रिविध तत्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
 न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।
 निषिक्तं तिदिधं हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥
 स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।
 तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥
 वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तते ।
 मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥
 निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।
 धान्योपकुञ्चिकाजाजो हपुषा पिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥
 कारवीर्यन्यिकशठीयवान्यग्नियवानकैः ।
 क्षूणितैर्घृतपात्रस्थं नाल्यन्तं तक्रमाहृतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटुकामतः ।
 दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥
 गुदश्चयथुकण्डूतिनाशनं बलवर्द्धनम् ।
 त्वचं चित्तकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ।
 भाङ्गार्शोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥
 पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ।
 तुम्बुर्यजाजीधनिकाविल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 फलाम्लान् यमकस्नेहान् पिबेत् यूषरसादिकान् ।
 एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥
 क्रमोऽयं भिन्नशक्ततां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।
 स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥
 लवणा एव वा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।
 प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥
 करञ्जपल्लवान् खादेद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ।
 सगुडं नागरं पाठां गुडच्चारष्टतानि वा ॥ ५४ ॥
 गोमूत्राध्युषितामद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
 पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंचयात् ॥ ५५ ॥
 पक्वान् खादेत् समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ।
 दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरकृमीन् ॥ ५६ ॥
 ग्रन्थर्बुदापचीस्थीत्यपाण्डुरोगाढ्यमारुतान् ।
 अजशृङ्गीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥
 गुडवार्त्ताकभुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदाङ्कुराः ।
 श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ।
 अथवा सत्रिवृहन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हतै गुदाश्रये दोषे गुदना यान्ति संक्षयम् ।
 दाडिमस्वरसाऽजाजीयवानोगुडनाम्बरैः ॥ ६० ॥
 पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥
 पिबेत् सुरां वा हृष्या पाठासौवर्चलान्विताम् ।
 दशादिदशकैर्द्विधाः पिप्पलीर्द्विपिचुं तिलान् ॥ ६२ ॥
 पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहृताश्रयोः ।
 दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
 एकैकेनापि सयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ।
 सलिखस्य वहे पक्त्वा प्रस्थार्द्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
 प्रस्थं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्द्धतः ।
 विशालारौभ्रमरिचकृष्णावेक्षैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
 द्विपलांशं पृथक् पादशेषे पूते गुडात् तुले ।
 दत्त्वा प्रस्थं च धातव्या स्थापयेद् घृतभाजने ॥ ६६ ॥
 पक्षात् सशीलितोऽरिष्टः करोत्यग्निं निहन्ति च ।
 गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
 श्वयथुग्रीहृद्द्रोगगुल्मयक्ष्मवमिकृमीन् ।
 जलद्रोणे पचेद्वन्तीदशमूलावराग्निकान् ॥ ६८ ॥
 पालिकान् पादशेषे तु क्षिपेद् गुडतुलां परम् ।
 पूर्ववत् सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
 पचेद् दुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।
 दन्तीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात् पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
 लिम्पेत् कुम्भं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्बुं वा पिबेद् घृतम् ।
 चव्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडचारनागरम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधित वातशूलमूलविबन्धहृत् ।
 पलाशचारतोयेन त्रिगुणेन पचेद् घृतम् ॥ ७४ ॥
 धत्सकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परम् ।
 पञ्चकोलाभयाक्षीरयवानी विडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यमरिचैः सविल्वैर्दधिमद् घृतम् ।
 साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवङ्गणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रं श मूलकच्छं परिस्रवम् ।
 पाठाजमोदधनिकाश्वदद्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
 सविल्वैर्दधिचाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
 हन्त्याज्यं सिद्धमानाह मूलकच्छं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गुदभ्रं शार्त्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।
 शिखितित्तिरिलावानां रसान्मून् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दक्षाणां वर्त्तकानां वा दद्याद् विड्वातसग्रहे ।
 वास्तुकाग्निब्रिहन्तीपाठाम्नीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥
 अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।
 सहिङ्गुयमके भृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥
 धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्या दाडिमाश्विना ।
 आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
 सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्बद्धवर्चसः ।
 कल्पयेद्रक्तशाल्यव्यञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छगलोद्गाणां विशेषात् क्रव्यभोजिनाम् ।
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥

अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥८६॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्द्धते ।
 उदावर्त्तपरीता ये ये चाल्पार्थं विरूक्षिताः ॥ ८८ ॥
 विलोमवाताः शूलार्त्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुक वचाम् ॥ ८९ ॥
 कुष्ठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।
 पिप्पला तैल विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरमयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकच्छं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कट्युरुष्टदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ।
 पिच्छास्त्राव गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत् तच्चानुवासनात् ।
 निरूहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रस्नेहलवण कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।
 अथ रक्ताश्रसा वीक्ष्य सारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
 अनुबन्धं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्विमम् ।
 शकृच्छ्रावं स्वरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
 कट्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्स्त्वया ॥ ९६ ॥
 श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।
 हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद् यथास्व चास्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥
 दुष्टेऽस्त्रे शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथाबलम् ।
 यावच्च दोषैः कालुष्यं स्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

दोषाणां पाचनार्थं च बद्धिसन्मुक्तणाय च ।
 संग्रहाय च रक्तस्य परं तित्तेरुपाचरेत् ॥ ८८ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्त्वणस्य वा ।
 स्नेहैस्तच्छोधयेद् युक्तैः पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ॥ १०० ॥
 यत्तु पित्तोत्त्वण रक्तं घर्मकाले प्रवर्त्तते ।
 स्तम्भनीय तदेकान्तात्र चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥
 सकफेऽस्ते पिबेत् पाक्यं शुण्ठी कुटजवल्कलम् ।
 किराततित्तक शुण्ठी धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
 दार्वीत्वग्निम्बसेव्यानि त्वच वा टाडिमोद्भवाम् ।
 कुटजत्वक् पल तार्क्ष्यं माक्षिकं घृणवक्त्रभाम् ॥ १०३ ॥
 पिबेत् तण्डुलतोयेन कल्कित वा मयूरकम् ।
 तुलां दिव्याभ्रमि पचेदार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
 नीरसायां त्वचि काथे दद्यात् सूक्ष्मरजोक्तान ।
 समङ्गाफलिनीमोचरसान्मुष्णशकान् समान् ॥ १०५ ॥
 तैश्च शक्रयवान् पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।
 पक्त्वावलेह लीढा च त यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
 पेयां मण्डं पयम्बुगं गव्यं वा छागदुग्धभुक् ।
 लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
 बलवद्रक्तपित्तं च स्रवद्रूर्ध्वमधोऽपि वा ।
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैल कटुत्रयम् ।
 रोध्रहयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
 विल्वकर्कटिका मुस्तं समङ्गा धातकीफलम् ।
 पलोन्मितं दशपल कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात् पूते च विंशतिः ।
 तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्वासकासान् नियच्छति ।
 रोध्रं तिलान्मोचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् ॥ ११२ ॥
 पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।
 यद्याह्नपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
 ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।
 रोध्रकटुङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥
 हिमकेसरयद्याह्नं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।
 यवानोद्भवाः पाठा विल्व शुण्ठारसाञ्जनम् ॥ ११५ ॥
 चूर्णञ्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चातिशोणिते ।
 दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥
 अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।
 सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्त्ररसेन वा ॥ ११७ ॥
 शर्कराभोजकिञ्जल्फसहितं सह वा तिलैः ।
 अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनोतं नियच्छति ॥ ११८ ॥
 छागादिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जाङ्गलः ।
 अनन्तो वा कदम्बो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥
 रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तृणी सुरा ।
 तरुणञ्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥
 पेया यूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ।
 स जयत्युल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥
 वातोल्बणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रेऽतिनिःसृते ।
 अर्शासि तस्मादधिकं तज्जये यन्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥
 दृष्ट्वास्त्रपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।
 शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्रशान्तये ॥ १२३ ॥
 तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्सर्पयेत् ततः ।
 रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत् तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोदृतैः ।
 यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलिः ॥ १२५ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ।
 त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ॥ १२६ ॥
 क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् ।
 कल्कीकृतं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
 प्रियङ्गुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।
 पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकागुदभ्रं शरक्तस्रावज्वरापहः ।
 यष्ट्याह्वपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥
 क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।
 मधुकोत्पलरोध्राम्बुसमङ्गा विल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥
 चविकातिविषा सुखं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।
 दार्वीत्वग् नागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥
 चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।
 अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगरज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्थानाहे प्रवाहणे ।
 पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले देयं तत् परमौषधम् ॥ १३३ ॥
 व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शः कृतान् गदान् ॥ १३४ ॥
 उदावर्त्तार्त्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
 सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्त्तिमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्तां तत् कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
 दद्यात् श्यामात्रिद्वहन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥
 विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।
 तद्वन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाद्या विनिर्धमेत् ।

तद्विघाते सुतीक्ष्णन्तु वस्ति स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

ऋजु कुर्थाद् गुदशिरो विण्मूत्रमरुतोऽस्य सः ।

भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्य स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवायश्च रौक्ष्याद्वि सङ्गो मारुतवर्चसोः ।

त्रिकटुत्रिपटुश्चेष्टादन्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥

जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।

शरावसन्धौ सृष्टिसे चारः कल्याणकाह्वयः ॥ १४१ ॥

स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।

उदावर्तविबन्धाशीगुल्फपाण्डूदरकमीन् ॥ १४२ ॥

मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।

मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासाश्च नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्थाद् यत् प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

द्रोणेऽपा पूतिवल्कद्वितुलमथ पचेत् पादशेषे च तस्मिन्

देयाशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोऽष्टौ पलानि ।

एतन्मासेन जातं जनयति परमाम्बुषणः पक्तिशक्तिं

शुक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्फोदराणि ॥ १४४ ॥

पचेत्तुलां पूतिकरञ्जवल्काद् द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्योः ।

द्रोणत्रयेऽपा चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पलिकञ्च सुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रन्थिकदाडिमाश्मभेदम् ।

परपुष्करमूलधान्यचव्यं हृषुषामार्द्रकममूवेतस च ॥ १४६ ॥

शीतीभूतं क्षौद्रविशत्युपेत-

मार्द्रद्राक्षावीजपूरार्द्धकैश्च ।

युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथैक्षोः

सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

क्षुक्लं क्रकचमिवेदं दुर्गन्धं वज्रिदीपनं परमम् ।

पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाश्मकच्छन्म ॥ १४८ ॥
 द्रोण पीलुरसस्य वस्त्रगलितं न्यस्त हविर्भाजने
 युञ्जीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।
 पाठाभाद्रिदुरालभामूविदुलव्योषत्वगीलोत्तकैः
 सृक्काकोललवङ्गवेक्षचपलामूलाग्निकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजितं निवाते
 निहितमिदं प्रपिबन्ध पञ्चमात्रात् ।
 निशमयति गुदाङ्गुरान् सगुल्मान्
 अनलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥
 एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-
 पाठाद्वयार्कघुणवस्त्रभक्तफलानाम् ।
 दग्धे श्रुतेऽनु कलशेन जलेन पक्वे
 पादस्थिते गुडतुलां पलपञ्चकञ्च ॥ १५१ ॥
 दद्यात् प्रत्येक व्योषचव्याभयानां
 वङ्गेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
 दर्वीमालिपन् हन्ति लीढो गुडोऽयं
 गुल्मप्लीहाशं कुष्ठमेहाग्निसादान् ॥ १५२ ॥
 तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्द्धं
 साध्यं यावत् पादजलस्थमप्येदम् ।
 अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य फलानि
 क्वाथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥
 त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्ग-
 क्कमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।
 जयति गुदजकुष्ठप्लीहगुल्मोदराणि
 प्रबलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥
 गुडव्योषवरात्रेक्षतिलारूपकरचित्रकैः ।

अशींसि हन्ति गुटिका त्वग्विकार च शीलिता ॥१५५॥

सृक्षितं सौरणं कन्द पक्ताग्नौ पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतैललवण दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्

क्रमविवर्द्धितभागसमाहृतान् ।

शिखचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद् द्वौ मरिचस्य चैकः

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकृष्णां करञ्जवेङ्कान्निभिः सितातुल्यैः ।

वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजन चूर्णम् ॥१५९॥

कलिङ्गलाङ्गलीकृष्णावक्लपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवक्लिकलिङ्गयवान्

चिरविल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।

पिब सप्त दिनं मथितालुङ्गितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

शुष्केषु भस्मातकमग्रमुक्त भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहञ्च ॥१६२॥

भित्त्वा विबन्धानुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।

तदन्नपानीषधमर्शसाच सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥१६३॥

अर्शोऽतिसारग्रहणोविकाराः प्रायेण चान्योऽन्यनिदानभूताः ।

सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम्

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतीसारो हि भूयिष्ठ भवत्यामाशयान्वयः ।

हत्वाग्निं वातजेष्वस्मात् प्राक् तस्मिन् लङ्घनं हितम् ॥ १ ॥

शूलानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥

अतिसाराय कल्पग्रन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

प्रयोज्य नतु संग्राहि पूर्वमामातिसारिणि ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे सप्रवर्त्तिनी ।

पिबेत् प्रकथितांस्तोये मध्यदोषो विशेषयन् ॥ ५ ॥

भूतीकपिप्यलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ।

अथवा विल्वधनिका सुस्ता नागरबालकम् ॥ ६ ॥

विडपाठावचापथ्याक्लमिजिन्नागराणि वा ।

शुण्ठीघनवचामाद्री विल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा सुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥

क्रीवेरनागराभ्या वा विषक् पाययेज्जलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षाम लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

तक्रेणावन्तिसोमेन यथाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथासात्मप्रमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालविल्वशठीधान्यहिङ्गुवृक्षामूदाङ्गिमैः ।
 पलाशहृषुषाऽजाजीयवानीविडसैन्धवैः ॥ १२ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।
 शालापणीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
 दाङ्गिमाम्ना हिता पेया कफपित्ते समुल्लघे ।
 अभया पिप्पलीमूलविल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥
 विबद्धं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
 कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥
 पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।
 आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नौपवेश्यते ॥ १६ ॥
 सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पुनः पुनः ।
 अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विडं वा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥
 दधितैलघृतक्षीरैः सशृण्ठीं सगुडां पिबेत् ।
 खिन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद् वदराणि वा ॥ १८ ॥
 गाढविड्विहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।
 क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाङ्गिमसाधितैः ॥ १९ ॥
 शाल्योदनं तिक्तैर्मर्षैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।
 शल्यामूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥
 क्षुषायवानीककर्कुरक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।
 उपोदकाया जीवन्त्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥
 सुवर्चलायाश्चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसेरपि ।
 कूर्मवर्त्तकलोपाकशिखितित्तिरिकौकुटैः ॥ २२ ॥
 विल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।
 पक्कातिसारजित्तक्रे यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥
 कपित्थकच्छुः राफञ्जीयूथिकावटशैलुजैः ।
 दाङ्गिमीशणकार्पासीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥

कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
 दध्नः सरोऽमूः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥
 मरिचं धनिका जाजीतिन्तिडीकशठोविडम् ।
 दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥
 यावशूक कपित्थाम्रजम्बुमध्यं सदीप्यकम् ।
 पिष्टैः षड्गुणविल्वैस्तैर्दध्नि मुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥
 स्नेहे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।
 दीपनः पाचनी ग्राही रुच्यो विम्बविनाशनः ॥ २८ ॥
 कोलानां बालविल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
 मुद्गमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शक्कमुख शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरा वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलामू यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
 भृष्टान् वा यमके सक्तून् खादेद् व्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥
 माषान् सुसिद्धांस्तद्वद् वा घृतमण्डोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा क्वागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्दाडिमसारामू सधान्यस्नेहनागरम् ।
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्चःक्षयकृतेराशु विकारैः परिमुच्यते ।
 बालविल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
 लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।
 वल्कश्च शावरं पुष्पं धातुक्वा वदरीदलम् ॥ ३६ ॥
 पिबेद्दधिसरच्चौद्रकपित्तस्वरसाप्लुतम् ।
 विवस्त्रवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छस्तृणार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
 यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 शृतमेरुगुडमूलेन बालविल्वेन वा पुनः ।
 पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विशतित्रिगुणेऽश्वसि ॥ ३९ ॥
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।
 पिप्पल्या पिबतः सूक्ष्मं रजो मरिचजम्ब वा ॥ ४० ॥
 चिरकालानुषक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिकाम् ।
 निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥
 रुक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् दृढम् ।
 सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाश्वसि ॥ ४२ ॥
 सिन्धूत्यपञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्त्तिनाशनम् ।
 षड्भिः शुण्ठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थग्रन्थिसेन्धवात् ॥ ४३ ॥
 तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।
 एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥
 पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ।
 तद्धि वातजितामग्रं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥
 धात्वन्तरोपमर्दाद् वै चलो व्यापी स्वधामगः ।
 तैलं मन्दानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।
 वायुशये सतैले हि विस्त्रिंसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥
 क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषान्तरेष्वीरणं एकवीरे ।
 कोर्निष्ठनन्प्राणितिकोष्ठशूली नान्तर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ॥ ४७ ॥
 गुदरुग्मं शयोर्युच्छ्रात् सक्षीरं साधितं हविः ।
 रसे कोलाश्लवाङ्गेर्योर्दध्नि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥
 तैरेव चान्नैः संयोज्यं सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।
 धान्योषणविडाजाजीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥
 योजयेत् क्षौद्रवास्तिं वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताह्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
 मधुरान्नैः शृतं तैल घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥
 प्रवेशयेद् गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्नेदितं मृदु ।
 कुर्याच्च गोः फणाबन्ध मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥
 पञ्चमूलस्य महतः काथ क्षीरे विपाचयेत् ।
 उन्दुरु चान्द्ररहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥
 तैलं पचेद् गुदभ्रंशं पानाभ्यङ्गेन तज्जयेत् ।
 पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥
 लड्डान् पिबेत् षडङ्गाम्बु सभूनिम्ब ससारिवम् ।
 पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥
 वृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाशूर्पपर्णिभिः ।
 पाययेदनुबन्धे तु सक्षौद्रं तण्डुलान्नसा ॥ ५६ ॥
 पाठा वत्सकवीजत्वग्दार्वी ग्रन्थिकशुण्ठि वा ।
 वत्सकस्य फलं पिष्टं सवत्सकं सघृणप्रियम् ॥ ५७ ॥
 काथ चातिविषावित्स्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।
 अथवातिविषामूर्वानिशेन्द्रयवताक्ष्यं जम् ॥ ५८ ॥
 समध्वतिविषाशुण्ठीमुस्तं न्द्रयवकट्फलम् ।
 पल वत्सकवीजस्य अपयित्वा रस पिबेत् ॥ ५९ ॥
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैत्तं जठरामयम् ।
 मुस्ताकषायमेव वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥
 सक्षौद्रं शास्त्रलीवन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ।
 किराततिक्तक मुस्तं वत्सकं सुरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥
 कटङ्कटेरी क्लीवेरं वित्स्वमध्यं दुरालभाम् ।
 तिलान् मोचरसं रोध्रं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्जस्रोक्तैः स्मृता योगाः सचौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥६३॥
 निशेन्द्रयवरोध्रैलाकाथः पक्वातिसारनुत् ।
 रोध्रास्वष्ठाप्रियङ्गादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥
 कटुङ्गकल्कयष्ट्याह्वफलिनीदाडिमाङ्गुरैः ।
 पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमात् ॥६५॥
 तद्वद्विष्यविल्वाम्बु जम्बुमध्यैः प्रकल्पयेत् ।
 अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥
 दोषाधिक्यान् जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।
 व्यत्यासेन शक्नुद्रक्तमुपवेश्येत योऽपि वा ॥ ६७ ॥
 पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।
 ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥
 प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
 पलाशवज्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥
 ससर्प्रां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।
 सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावङ्गानुवासयेत् ॥ ७० ॥
 शतपुष्पावरीभ्यां च विल्वेन मधुकेन च ।
 तैलपादं पयोयुक्तं पक्वमन्वासनं घृतम् ॥ ७१ ॥
 अशान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।
 परिवेष्ट्य कुशैराद्रैरार्द्रवृन्तानि शाल्मलैः ॥ ७२ ॥
 कृष्णमृत्तिकयालिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ।
 मृच्छोषे तानि सङ्कुट्ट्य तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ॥७३॥
 मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।
 नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रतैलवतानु च ।
 क्षातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७४ ॥
 पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मासमीरणास्रग्रहणीविकारान् ।
 जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥७५॥

फाणितं कुटजोत्पं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥
 वत्सकादिसमायुक्तं साम्बठादिसमाक्षिकम् ।
 निरग्निरामं दीप्ताम्नेरपि सासं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥
 नानावर्णमतीसार पुटपाकैरुपाचरेत् ।
 त्वक्पिण्डाद् दीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ॥ ७८ ॥
 मृत्तिमादग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हितम् ।
 अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥
 एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तपरोद्देशैश्च कल्पयेत् ।
 कटुङ्गत्वग्घृतयुता स्नेदिता सलिलोष्मणा ॥ ८० ॥
 सचौद्रा हृन्त्यतीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ।
 पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥
 रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सलङ्घ्वरम् ।
 दारुणं गुदपाकञ्च तत्र क्वागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥
 पद्मोत्पलसमङ्गाभिः शृतं मोचरसेन वा ।
 सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥
 सचौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।
 तद्वद्रसादयोऽनम्लाः साज्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥
 काश्मर्यफल्यूषश्च किञ्चिदम्लः सशर्करः ।
 पयस्यर्द्धोदके क्वागे क्लीवेरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी रसान्विता ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिङ्घ्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥
 बलिन्यस्त्रेऽस्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥
 कपिञ्जलरसाशी वा लिङ्घन्नारोग्यमश्नुते ।
 पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥
 रक्तातिसारं हृन्त्याशु तया वा साधितं घृतम् ।

स्नाक्षानागरवेदेहीकटुकादार्वीवल्कलैः ॥ ८८ ॥
 सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतिसारं जयेच्छोघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८९ ॥
 कृष्णमुच्छृङ्ख्यध्याह्नचौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ।
 जयत्यस्रं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बु मधुघृतम् ॥ ९० ॥
 कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापाञ्चभागिकः ।
 आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९१ ॥
 पीत्वा सशर्कराचौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तसावाञ्च मुच्यते ॥ ९२ ॥
 गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ।
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९३ ॥
 यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।
 पिच्छावस्तिं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९४ ॥
 पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशपाकोविदारयोः ।
 पचेद् यवांश्च सक्ताथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ९५ ॥
 पिच्छासुतो गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ।
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ९६ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ ९७ ॥
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्कराह्निशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९८ ॥
 चौद्रपादं जयेच्छोघ्रं तं विकारं हिताग्निनः ।
 न्यथोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानापोथ्य वासयेत् ॥ ९९ ॥
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाश्रसा पचेत् ।
 तद्वर्द्धशर्करायुक्तं खेदयेत् चौद्रपादिकम् ॥ १०० ॥
 अधो वा यदि वाप्यङ्गं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥
 कर्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत् पक्ताग्निदीपनम् ।
 विष्वक्कर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥
 वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ।
 अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ १०४ ॥
 पाठाग्निवत्सकग्रन्यितिक्षाशुण्ठिवचाभयाः ।
 कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥
 सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।
 पिबेत् श्लेष्मातिसारार्तं शूर्णिता कोणवारिष्ठा ॥ १०६ ॥
 मध्य लीढा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
 कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥
 कणां मधुयुतां लीढा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
 भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥
 पाठामोचरसाम्भोदधातकीविल्वनागरम् ।
 सुक्लच्छमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥
 यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।
 मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥
 वृक्षान्नधातकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः ।
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १११ ॥
 चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मीदरामयान् ।
 कासश्वासाग्निसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥
 कर्षोन्मिता तुगाक्षीरो चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।
 यवानीधान्यकाजाजीग्रन्यिव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥
 पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।
 गुणैः कपित्थाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥
 भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।

सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ॥ ११५ ॥
 चाङ्गेरोतक्रकोलाम्बः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।
 क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमन्त्रं लाक्षादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥
 पुराणं वा घृतं दद्यात् यवागूं मण्डमिश्रिताम् ।
 वातश्लेष्मविवन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।
 वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥
 विल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।
 बहुशः कफवातार्त्तं क्षीणोनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥
 सबली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्थानन्तरं कफम् ॥ १२१ ॥
 जयेत् पूर्वं त्रयाणां वा भवेद् यो बलवत्तमः ।
 भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥
 कार्य्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।
 यस्योच्चारद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्त्तते ।
 दीप्तान्गैर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
 अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 वितरेत् पटुलघुन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥
 दद्यात् सातिविषां पेयामामे सान्नां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुषादि च ॥ ३ ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलघवात् ।
 पथ्य मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्रूचत्वाच्च कफेऽहितम् ।
 वाते स्नादभूसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥
 चतुर्णां प्रस्थमभूनां त्रूषणाच्च पलत्रयम् ।
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥
 तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
 कासाजीर्णरूचिश्वासहृत्पाश्वाभयशूलनुत् ॥ ७ ॥
 नागरातिविषा मुस्तं पाक्वमामहरं पिबेत् ।
 उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ॥ ८ ॥
 ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।
 वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥
 विडेन लवण पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरूष्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिङ्गुतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।
 कूर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचमंयुतम् ।
 पिप्पलीं नागर पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
 चित्रक कौटज क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ।
 चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥
 पिबेदग्निविवृद्धार्थं कोष्ठवातहरं परम् ।
 पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिच पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिङ्गुमुलिका बीजपूररसे कृता ।
 कोलदाडिमतोये वा पर पाचनदीपनी ॥ १५ ॥
 तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्ध्वे हे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥
 चतुर्जातसुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
 मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेया पयोऽनुपः ।
 वातश्चेष्वात्मनां हृदिग्रहणीपार्श्वद्वन्द्वजम् ॥ १८ ॥
 ज्वरश्चयथुपाण्डुत्वग्गुल्मपानात्ययार्शसाम् ।
 प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विड्ग्रहे ।
 हृद्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्वितः ॥ २० ॥
 पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।
 परं हि वङ्गिसम्पर्कास्त्रिभिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 अथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित् सन्मुचिते त्वग्नी सक्तविष्णून् त्रमारुतम् ।
 द्वग्रह त्रग्रह वा सस्त्रेह्यस्त्रिन्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन च ।
 सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरूक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।
 दीपनीयाम्बुवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
 निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चाप्यनुवासितम् ।
 लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिर्गन्ध्यासयेत् पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 रास्नाक्षीरहयाजाजीविडङ्गशटीभिर्घृतम् ॥ २७ ॥
 शुक्लेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाद्रकस्य वा ।
 शुष्कमूलककोलामूचुक्रिक्रम दाडिमस्य च ॥ २८ ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।

काञ्चिकेन च तत् पक्वमग्निदोषिकरं परम् ॥ २९ ॥

शूलगुल्मीदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

सवीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ ३० ॥

तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥

वातश्चेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।

अमूः सन्धुक्ष्येदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

पटोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिशुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्वील्वक्पद्मकोशीरयवानामुस्तचन्दनम् ।

सौराष्ट्रतिविषाव्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

भूनिम्बकटुका मुस्ता चूषणेन्द्रियवान् समान् ॥ ३७ ॥

द्वौ चित्रकात् कुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

कामलाञ्ज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

नागरातिविषा मुस्ता पाठा विल्बं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥

कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।

क्षौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥

प्रवाहिकार्शोगुदरुग्रन्तोत्थानेषु चेष्यते ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वा कुटजम् ॥ ४१ ॥

षड्ग्रन्थासारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णाटरुषकान् ।

पटोलोदुम्बराश्चत्यवटप्लक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
 कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलांशकान् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत् तेन पचेत् सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥
 किराततिक्तेन्द्रियववीरामागधिकोत्पलैः ।
 पित्तग्रहण्यां तत् पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 कटुमूलवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत् ॥ ४५ ॥
 पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
 बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्द्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धं च तथा भस्मातकादकम् ॥ ४७ ॥
 मञ्जिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।
 द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्द्धादकसंयुतम् ॥ ४८ ॥
 एलासृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते ।
 कुम्भे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष वृंहणः पित्तरक्तनुत् ।
 शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥
 मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ।
 क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥
 तत् पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ।
 तद्वद्द्राक्षेक्षुस्त्रजूरस्वरसानासुतात् पिबेत् ॥ ५२ ॥
 हिङ्गुतिक्तावचामाद्रिपाठेन्द्रियवगोक्षुरम् ।
 पञ्चकोलं च कर्षांशं पलांशं पटु पञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।
 आपोथ्यं काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥
 अलार्धमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताग्नौ तम् ।

पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णं स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥
 वातश्चेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।
 भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोल निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥
 दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥
 मुस्ता च क्वागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।
 चतुःपलं सुधाकाण्डाक्षिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥
 वार्त्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।
 दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकाद् गुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥
 भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्वासार्षसां हिताः ।
 विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥
 मातुलुङ्गशठी रास्त्रा कटुत्रयहरोतकी ।
 स्त्रर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥
 सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
 श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
 धान्वन्तरं षट्पलं च भस्मातकघृताभयम् ।
 विडं कालोषलवणं स्त्रर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
 सप्तकत्वः स्रुतस्यास्य क्षारस्यार्द्धाटके पचेत् ॥ ६४ ॥
 आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निवलहृदये ।
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद् यथाबलम् ॥ ६५ ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रुक्षतिक्तकम् ।
 योज्यं कशस्य व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽल्लवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।

स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
 नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥
 मुञ्चेद् यदौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्नेः समुच्चको हि सः ।
 पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वादिसुञ्चति ॥ ७१ ॥
 सघृत लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥
 चारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपाततः ।
 उदावर्त्ताप्रयोक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्धाऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
 व्याधिसुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अधोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद् घृतम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् तु क्षामक्षीणकृशान् नरान् ।
 प्रसहानां रसैः साम्नैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याश्च तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ।
 सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥ ७९ ॥
 न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनान्वितः ॥ ८० ॥
 एतन्मतेनैव स्नेहोऽग्निं वृद्धयति ॥

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निचारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥२१॥

साजाजिचव्यं सहितन्तिङोक्तं सञ्ज्ञेतसाम्बं विनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पाश्वं वस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वायामकफोद्भवानि ॥२२॥

कृच्छ्रान् गुल्मान् वातविस्मृतसङ्गं

कण्ठे बन्धं हृदग्रहं पाण्डुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाग्नीहदुर्नामहिष्मा-

वर्ध्नाभानश्वासकासाग्निसादान् ॥ २३ ॥

लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ २४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमग्निं वातगुल्मान् निहन्ति ॥ २५ ॥

हिङ्गूयाविडशृणुप्रजाजिविजयावाद्याभिधानामयैः

चूर्णं कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्द्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधोन् सृगौघानिव ॥ २६ ॥

सिन्धूत्यपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबता कवोणैः ।

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिभिन्न इवामयीषः ॥ २७ ॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवङ्गि-

व्योषं च संस्तरचित लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुत प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्वयथपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ २८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमस्मात् त्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत् त्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्धशूलघ्नम् ॥ २९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ।

सुरामण्डने पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥
 शृण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात् कृष्णतिलात् पलम् ।
 खादन्नेकत्र सचूर्णं कोष्णक्षीरानुयोजितम् ॥ ४१ ॥
 वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशक्कदग्रहान् ।
 पिबेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मो प्रसन्नया ॥ ४२ ॥
 श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।
 विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्ताप वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥
 कुर्याद्द्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।
 लापानुवृत्तावेव च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥
 साधयेत् शुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसौ विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधि शोषं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ४६ ॥
 तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनाल यवाग्रजः ।
 गुल्मं जठरमानाह पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्डशृण्ठीकाथः पर हितः ।
 शूलानाहविवन्धेषु सहिद्भुविडसैन्धवः ॥ ४८ ॥
 पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
 जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥
 वाय्वाह्नैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ।
 पीत निःक्वाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठप्रसूलजित् ॥ ५० ॥
 शिक्वाजं पयसाऽनल्पपञ्चमू जशृतेन वा ।
 वातगुल्मो पिबेद्वायुमुदावर्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
 क्षिग्ध पैप्पलिकैर्यूपैर्मूलकाना रसेन वा ।
 बह्विष्मार्कतोऽस्त्रीयात् क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥
 कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्तवणोत्तरान् ।

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिन्नकैः सह ॥ ५३ ॥
 समलाय घृतं देयं सविडचारनागरम् ।
 नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलाः कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥
 पचेद्दिडङ्गं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।
 रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥
 दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।
 ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
 जीर्णे सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ।
 गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्डूभयञ्जरान् ॥ ५७ ॥
 श्वित्रं ग्रीहानमुन्मादं हन्त्येतं नीलिनीघृतम् ।
 कुकुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रौञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥
 शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्माचिकित्सितम् ।
 मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिणाम् ॥ ५९ ॥
 समण्डावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।
 स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके संसर्जनं हितम् ॥ ६० ॥
 द्राक्षाभयागुडरसं कम्पिन्नं वा मधुद्रुतम् ।
 कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं गुल्मे रूक्षौष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥
 परं संशमनं सर्पिस्तप्तं वासाघृतं शृतम् ।
 तृणाख्यपञ्चकक्वाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥
 शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रीधादिगणेन वा ।
 तत्रापि संसर्जनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
 रसेनाम्लकेचूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मानुत् ।
 पिबेद्वा तैस्त्वकं सर्पिर्यक्षोक्तं पित्तविद्रवौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षां पयस्यां मधुकं चन्दनं पद्मकं मधु ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥
 द्विपलं त्रायमाणाय जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
 षष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निहन्तेतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥
 दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः शीतैः सज्ज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जले ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वक्त्रेश्च मार्दवे ।
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥
 छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
 रक्तं हि व्यस्नतां याति तच्च नास्ति न चाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥
 हृतदोषं परिस्नानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
 समाश्वस्तं शशेषार्त्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा ।
 गुल्मो पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रुधिवत् क्रिया ॥ ७३ ॥
 शालिर्गव्याजपयसा पटोली जाङ्गलं घृतम् ।
 धान्नीपरुषत्नं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥
 भोज्यं पानेऽम्बुबलया वृहत्याद्यैश्च साधितम् ।
 श्लेष्मजे वामयेत् पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
 तित्कोष्णकटुसमर्ग्या वक्त्रिं सन्मुचयेत्ततः ।
 हिङ्गादिभिश्च द्विगुणचारहिङ्गुन्मवेतसैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिनस्थिरम् ।
 आनाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
 घृतं सचारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ।
 सव्योषचारलवणं सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मं क्षयत्प्राश दशमूलशृतं घृतम् ॥

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ॥ ७८ ॥
 अल्पं तोयादके साध्यं पादशेषेण तेन च ।
 तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसमितैः ॥ ८० ॥
 विडङ्गहिङ्गुसिन्धुस्त्रयावशूकशठीविडैः ।
 सद्दीपिरास्नायश्चाह्वषड्ग्रन्थाकणनागरैः ॥ ८१ ॥
 एतद्भस्मातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
 ह्रीहपाण्ड्यामयश्वासग्रहणोरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥
 ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।
 सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादितं ॥ ८३ ॥
 या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुद्धि ।
 क्षिब्धस्त्रिभुवनशरीरस्य गुल्मे शौथिल्यमागते ॥ ८४ ॥
 यथोक्ता घटिका न्यस्येद् गृह्यतेऽपनयेच्च ताम् ।
 वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा क्लिप्याद् गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
 विमार्गाजपदादगैर्यथा लाभं प्रपीडयेत् ।
 प्रसृज्याद् गुल्ममेवैकं न त्वन्वहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥
 तिलैरण्डातसीबीजसर्षपे परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्ममयस्यात्रैः सुखोष्णः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥
 एव च विस्तृतस्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।
 सस्नेहैर्वस्त्रभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥
 पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्वैः पालिकैः पचेत् ।
 एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥
 सिद्धोऽयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां ससनं हितम् ।
 वृद्धिबिद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥
 पित्रेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।
 तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥
 द्रोणेऽभसः पचेद्वन्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ।

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्मृते ॥ ८२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत् पूते क्षिपेद्वन्तीसम गुडम् ।
 तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ८३ ॥
 कणाकर्षी तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
 मधुतैलसम दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ८४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
 सुखं विरिच्यते क्षिब्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ८५ ॥
 गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।
 कुष्ठोत्क्लेशारुचिप्लीहग्रहणोविषमज्वरान् ॥ ८६ ॥
 भ्रान्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।
 सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ॥ ८७ ॥
 कार्ष्णिकं मधुसर्पिर्भ्यां लोढ्वा साधु विरिच्यते ।
 कुष्ठश्यामात्रिवृद्वन्तीविजयाचारगुग्गुलुम् ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।
 निरुहान् कल्पसिध्युक्तान् योजयेद् गुल्मनाशनान् ॥ ८९ ॥
 क्षतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
 मूढमांसं जयेद् गुल्मं चारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ९० ॥
 एकान्तरं द्वयान्तरं वा विश्रमय्याथवा त्रयहम् ।
 शरीरदोषबलयोर्वर्द्धनक्षपणोद्यतः ॥ ९१ ॥
 अर्शोऽश्मरीग्रहण्युक्ताः चारा योज्याः कफोत्प्लवणे ।
 देवदारुचित्रद्वन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ ९२ ॥
 स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुक्षिकाः ।
 कुष्ठं सर्पसुगन्धां च द्वयचांशं पटुपञ्चकम् ॥ ९३ ॥
 पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताद्भुतम् ।
 घटास्थान्तः पचेत् पक्कमग्निवर्चे घटे च तम् ॥ ९४ ॥
 चारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।

गुल्फोदावर्त्तवर्धार्थोजठरग्रहणीकमीन् ॥ १०५ ॥
 अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरी ।
 चारोऽगदोऽयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥
 श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसस्तीरघृताशिनः ।
 छित्त्वा भित्त्वाऽऽशयं चारः चारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥
 मन्देऽग्नावरुचौ सात्त्विकैर्मदैः सस्त्रेहमश्रुताम् ।
 योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्था जाङ्गलं पलम् ।
 चिरिवित्स्वाम्नितर्कारीयवानीवरणाङ्कुराः ॥ १०९ ॥
 शिशुस्तृणविस्त्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 बीजपूरकहिङ्गुन्मवेतसचारदाडिमम् ॥ ११० ॥
 व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।
 धान्याम्बं मस्तु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
 पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं मार्द्वीकमेव वा ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजीसैन्धवैः ॥ ११२ ॥
 मुरा गुल्फं जयत्याशं जाङ्गलञ्च विमिश्रितम् ।
 बमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
 वस्तिचारासवारिष्टगुल्फिकापथ्यभोजनैः ।
 ह्रैषिको बद्धमूलत्वाद् यदि गुल्फो न शाम्यति ॥ ११४ ॥
 तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ।
 अथ गुल्फं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥
 नाभिवस्त्र्यन्त्रहृदयं रोमराजीं च वर्जयेत् ।
 नातिगाढं परिसृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥
 लोहेनारणिकोत्थेन दाहणा तैन्दुकेन वा ।
 ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रूयन् इव क्रिया ॥ ११७ ॥
 आमन्वये तु पेयाद्यैः सन्ध्याग्निं विलङ्घिते ।

स्त्रं स्त्रं कुर्यात् क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च काष्ठवित् ॥ ११८ ॥

गतप्रसवकालायै नार्यै गुल्मे ऽस्रसम्भवे ।

स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोऽन्वितः ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥

भाङ्गीकृष्णाकरञ्जत्वग्रन्यिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मारुजापहम् ॥ १२१ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्माशैथिल्यजननीं पक्ता मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

क्षारेण युक्तं पल्लवं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान् दद्याद् योनी कटुकमल्लिकान् ।

वराहमल्लपित्ताभ्यां नक्तकान् वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥

किखलं वा सगुडक्षारं दद्याद् योनी विशुद्धये ।

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मल्लिकाञ्चास्यै प्रयोजयेत् ।

वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥

अवर्त्तमाने रुधिरं हितं गुल्माप्रमेदनम् ।

यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥

रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।

रुधिरंतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥

कार्या वातरुगार्त्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।

अनाहादावुदावर्त्तबलासघ्नौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

सम्भवत्युदरं तस्मात् नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।

मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥

पिबेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः ।

दाहानाहातिदण्मूर्च्छापरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।

स्नेहनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

षट्पलं दशमूलाखु मस्तुद्ग्राढकसाधितम् ।

नागरं त्रिपलं प्रस्थ घृततैलात्तथाढकम् ॥ ५ ॥

मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत्सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सच्चारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥

यवकोलकुलत्याना पञ्चमूलस्य चाम्भसा ।

सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ ८ ॥

एभिः स्निग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।

स्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

पटोलमूलं त्रिफला निशां वेङ्गं च कार्ष्णिकम् ।

कम्पिलनीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥

पिबेत्सञ्चूर्णं मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।

विरक्तो जाङ्गलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥

शृतं पिबेद् व्योषयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
 पिवेत्कर्कन्धुमृहीकाकोलाश्रोमूत्रसोधुभिः ॥ १३ ॥
 यषानी हपुषाधान्य शतपुष्पोपकुञ्चिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥
 चित्रकाजाजिक व्योष स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठ लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥
 विडङ्ग च समाशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
 नैन प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।
 आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाश्रोभिरर्शिभिः ।
 परिकर्तं सवृक्षान्क्षैरुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ॥ १९ ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
 दद्याविषे मूलविषे सगरि कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥
 हपुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
 त्रायन्तीं रोहिणीं तिक्ता सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
 सैन्धवं काललवण पिप्पलीं चिति चूर्णयेत् ।
 दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु घ्नीकृति सर्वोदरेषु च ।
 श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सद्ने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
 शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलाया हलीमके ।
 वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निचुल व्योषं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
 चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरमुल्मनुत् ॥ २६ ॥
 पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तराः ।
 कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
 स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।
 हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृतादकम् ॥ २८ ॥
 अग्नी विलाप्य मथितं खजेन यवपक्वके ।
 निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
 हरीतकीनां काथेन दध्ना चान्तेन संयुतम् ।
 उदरं गरमष्ठीलामानाह गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
 हन्ये तत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।
 स्रुक्क्षीरयुक्ताहोक्षीराच्छृतशीतात् खजाहतात् ॥ ३१ ॥
 यज्जातमाज्यं स्रुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।
 क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
 जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तदगुणम् ।
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
 स्रुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता षट्पलेन च ।
 एषां चानु पिबेत् पेयां रसं स्नादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥
 घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
 पिबेदस्त्रु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥
 पिबेद्भूक्षस्यहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।
 पुनः पुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥
 घृतान्यं ताति सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् ।
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कापांसहं वा घृतमानाहभेदनम् ।
 तैल्वकं नीलिनीं सर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

हृतदोषः क्रमादश्वन् लघुशाल्योदनं प्रति ।
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३८ ॥
 हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।
 सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।
 मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्ग चित्रको दन्तो चव्यं व्योषं च तैः पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मासं सुहीक्षीरघृतान्वितम् ।
 उत्कारिका वा स्नुक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भहृदग्रहं च समीरणः ।
 यदि कुर्यात् ततस्तैलं विल्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 पक्वं वा टिण्डुकवलापलाशं तिलजालजैः ।
 क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक् कृतैः ॥ ४६ ॥
 कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
 बलिनः स्त्रीषधं युक्तं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारूपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिग्रुकैः ।
 साश्वकर्णैः समोमूत्रैः प्रदिग्धादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥
 हस्त्रिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च क्वाथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं स्नानमुदरं स्वेदितं सात्वलादिभिः ।
 वाससा वेष्टयेद्देवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत् पुनः ॥ ५० ॥
 सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरस्रलवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सोपस्तम्भश्चापि वायुराध्मापवति यं नरम् ।
 तीक्ष्णाः सञ्चारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।
 वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत् तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गं विरेचयेत् ।
 बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥
 कृते ससर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
 प्रागुत्कृशान्निवर्त्तित बले लब्धे क्रमात् पयः ॥ ५५ ॥
 यूषैः रसैर्वा मन्दान्नलवणैरिन्धतानलम् ।
 सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्थापयेत् ततः ॥ ५६ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।
 तिलोरुवूकतैलेन वातघ्नान्नशृतेन च ॥ ५७ ॥
 स्फुरणाक्षेपसम्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु ।
 रूक्षं बद्धशकृद्भातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥
 अविरेच्यस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।
 बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥
 श्यामात्रिभण्डीत्रिफलाविप्रक्तेन विरेचयेत् ।
 सितामधुघृताब्धेन निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥
 न्यग्रोधादिकषायैण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
 दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिभिः ॥ ६१ ॥
 जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।
 क्षीरेण सत्रिवृत्कल्को नोरुवूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥
 सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
 सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥
 पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।
 मुञ्जीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्वस्तिं पुनरेव विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्धतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥
 वत्सकादि विपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।
 स्त्रिन्नं स्रुक्क्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥
 संसर्जयेत् कटुच्चारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ।
 मूत्रतूषणतैलाढ्यो निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥
 मुष्ककादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
 भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्वेन रसेन वा ॥ ६८ ॥
 स्तैमित्यारुचिहृत्तासैर्मन्देऽग्नौ मद्यपाय च ।
 दद्यादरिष्टान् चारांश्च कफस्थानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥
 हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाह्वयम् ।
 भक्तातकं शिग्रुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
 शुण्ठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।
 दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
 अन्तर्धूम ततः चाराद्विडालपदकं पिबेत् ।
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
 उदरं गुल्ममष्टीलां तून्वी कोफ विषूचिकाम् ।
 म्लीहहृद्रोगगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
 जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।
 सच्चारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
 उपनाह्य ससिद्धार्थकिण्वैर्वीजैश्च मूलकात् ।
 कल्कितैरुदरस्त्रे दमभीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥
 सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।
 दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
 दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ।
 क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादापृच्छ्य तज्ज्यतीन् पातुं मयेन कल्कितम् ।
 मूलं काकादनीगुञ्जाकरवोरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं दद्याद् वा स्थावरं विषम् ।
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।
 बहिः प्रवर्त्तते भिन्नो विषिणाश्च प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्यगदतां शरीरान्तरमेव वा ।
 हृतदोषं तु शीताम्बु स्नातं तं पाययेत् पथः ॥ ८१ ॥
 पेयां वा त्रिवृतः शाकं मण्डूक्या वास्तुकस्य वा ।
 कालशाक यवास्थं वा खादेत् स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥
 निरम्बलवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैवं तृषितः स्वरस पिबेत् ॥ ८३ ॥
 एव विनिर्हृते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पथः ॥ ८४ ॥
 ग्रीहोदरे यथादोषं स्निग्धस्य स्नेदितस्य च ।
 शिरां भुक्तव्रतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥
 लम्बे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
 समुद्रशक्तिजं क्षारं पथसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
 अस्त्वशृतं विडकणाचूर्णाब्धं नक्तमालजम् ।
 सोभाञ्जनस्य वा काथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
 हिङ्ग्रादिचूर्णं क्षाराज्यं युञ्जीत च यथाबलम् ।
 पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥
 विडाङ्गशयुतं चूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 विडङ्गं चिक्रकं सक्तून् सघृतान् सैन्धवं वचाम् ।
 दग्ध्वा कपाले पथसा गुल्माप्लीहापहं पिबेत् ॥ ८९ ॥
 तैलोन्मिश्रैर्बदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्यः ।

सुशलेन पीडितोऽनु याति ग्रीहा पयोभुजो नाशम् ॥ ८० ॥
 रोहीतकलताः क्लृप्ताः खण्डशः सामयाजले ॥ ८१ ॥
 मूत्रे वाऽसुव्रयात्तत्तु सप्तरात्रस्थित पिबेत् ।
 कामला ग्रीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ८२ ॥
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
 कोलहिप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ८३ ॥
 पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।
 हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८४ ॥
 ग्रीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
 कदल्यास्तिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ॥ ८५ ॥
 तैलं पक्वं जयेत्पानात् ग्रीहानं कफवातजम् ।
 अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ८६ ॥
 अप्राप्तपिच्छासलिले ग्रीहि वातकफोत्क्षणे ।
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींश्च क्षीरवस्तयः ॥ ८७ ॥
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।
 यकृति ग्रीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे शिराम् ॥ ८८ ॥
 स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
 सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ८९ ॥
 परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।
 उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ ९० ॥
 छिद्रोदरमृते स्नेदात् क्षेप्तोदरवदाचरेत् ।
 जातं जातं जलं स्नाय्यमेवं तद्यापयेद्विषक् ॥ ९०१ ॥
 अपा दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥ ९०२ ॥
 दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमःहारैरुपाचरेत् ।
 चारं क्वागकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ ९०३ ॥

घनीभवति तस्मिन् कर्षांश् चूर्षितं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ॥ १०४ ॥
 निङ्कुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीरोविषाणिकाः ।
 स्पर्जिकाक्षारषड्ग्रन्थासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥
 कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाम्बुताः ।
 पिवेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्त्तबन्धुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥
 स्निग्धस्निग्धतनोर्नाभेरधोबद्धक्षतान्त्रयोः ।
 पाटयेदुदरं सुक्ता वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेन च ।
 निरीक्ष्यापनयेद् बालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥
 छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यान्त्रं परिस्रवम् ।
 मर्कोटैर्दंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
 कार्यं मूर्ध्नोऽनु चान्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।
 अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद् वह्निर्व्रणम् ॥ १११ ॥
 ततः कृष्णमृदालिप्य बध्नीयाद् यष्टिमिश्रया ।
 निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥
 सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।
 स्निग्धस्योष्णाम्बुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥
 बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदङ्गुलमात्रकम् ।
 निधाय तस्मिन्नाडीं च स्रावयेदह्नमभ्यसः ॥ ११४ ॥
 अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।
 व्रणमभ्यज्य बद्धा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥
 दृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ।
 तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥

विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथाम्बुधम् ।

निःसृते लङ्घितः पियामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥

स्यात् चीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन् पेयां पयसा पिबेत् ।

त्रीश्वान्यान् पयसैवाद्यात् फलान्मेने रसेन वा ॥ ११८ ॥

अल्पशः स्नेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत् तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

वर्ज्येषु यन्निवृत्तो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातज यतः ॥ १२० ॥

अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

वक्त्रिर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥

तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।

सपञ्चमूलान्यल्पास्त्रपटुस्नेहकटूनि च ॥ १२२ ॥

भावितानां गवां सूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ।

यवाणून् पयसा सिद्धां प्रकाम भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥

पिबेदिक्षुरस चानु जठराणां निवृत्तये ।

स्वं स्वं स्थानं व्रजन्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

अत्यर्थोष्णान्नलवण रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।

गुडं तैलकृतं शाकं वारिफानावगाहयोः ॥ १२५ ॥

आयासाध्वदिवास्त्रपयानानि च परित्यजेत् ।

नात्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

सकणालवण वाते पित्ते सौषण्यशर्करम् ।

यवानोसैम्बवाजाजीमधुव्यूषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥

दूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैम्बवैः ॥ १२८ ॥

प्लीङ्गि बद्धे तु हृषुषायवानोपट्टजादिभिः ।

सकृष्णा मल्लिकं छिद्रे व्योषवत् सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

गौरवारोचकानाहमन्दवक्त्रप्रतिसारिणाम् ।
 तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ १३० ॥
 प्रयोगाणां च सर्वेषामनुचीरं प्रयोजयेत् ।
 स्थैर्यं कृत् सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धकम् ।
 भेषजोपचिताङ्गानां क्षीरमेवामृततायते ॥ १३१ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 पाण्डुमयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।
 पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥
 दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवाङ्गं पलं पलम् ।
 चित्रकाच्छृङ्गवेराञ्च पिप्पल्यर्द्धपलं च तैः ॥ २ ॥
 कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिह्लादके ।
 सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शःप्लीहवातकफार्त्तिनुत् ॥ ३ ॥
 दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
 दुःखप्रसविनीनां च बन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।
 पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥
 दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
 द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तस्त्रिङ्गं वा फलत्रयम् ।
 स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
 क्षीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

शुद्धसोभयतो लिङ्घात् पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
 विशालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥ १० ॥
 कर्षाशाङ्गिपिचुर्मूर्वा कर्षाद्दिंशा घृणप्रिया ।
 पीत्वा तच्चूर्णमश्वोभिः सुखैर्लिङ्घात् ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुडूचीत्रिफलाकट्ठीभूनिम्बनिम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामलाः ॥ १३ ॥
 व्योषाग्निवैलत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।
 चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णाश्वोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
 कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।
 गुडनागरमण्डूरतिलांशाभ्मानतः समान् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीद्विगुणान् दद्याद् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ।
 ताप्य दार्व्यास्त्वचं चव्य ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥
 व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।
 मण्डूरं चाक्षतनिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥
 पृथग् विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
 प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥
 एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
 कुष्ठान्यजरक शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥
 अशंसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ।
 ताप्याद्रिजतुरौघ्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥
 चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
 शर्कराष्टपलोन्मिश्राचूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
 कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाद्वन्ध्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
 कौटजत्रिफलानिस्वपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥
 त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
 निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पञ्च युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
 मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।
 दाडिमास्त्रुपयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
 तान् भक्षयित्वानुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
 पाण्डु कुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
 हृन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
 कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
 मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्द्धतुला तथा ॥ २९ ॥
 द्विपलं मधुकं शुण्ठीत्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ।
 घात्रीफलरसे द्रोणे तत् क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
 शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिङ्घ्यात् पाणितलं ततः ।
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ ३१ ॥
 कनीयः पञ्चमूलास्त्रु शस्यते पानभोजने ।
 पाण्डूनां कामलार्त्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।
 विकल्पप्रयोज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥
 स्नेहप्रायं पवनजे तित्कशीतन्तु पैत्तिके ।
 स्नेषिके कटु रूक्षोष्णं विमिश्र सान्निपातिके ॥ ३४ ॥
 मृदं निर्यातयेत् कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।
 बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

व्योषविल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।
 मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥
 हृषिकालो च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥
 तद्वत् केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाड्वलैः ।
 मृदभ्रं षण्णाय तल्लोव्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥
 वेल्हाग्निनिम्बप्रसवेः पाठया मूर्वयाथवा ।
 मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥
 कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।
 पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्द्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताङ्गुल्यकामलापाण्डुरोगनुत् ।
 आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥
 सत्रूप्रणं विल्वमात्रं पाययेत् कामलापहम् ।
 पिवेत्रिकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥
 कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥
 प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्त्ताय योजयेत् ।
 निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान् मृजेन्मलम् ।
 कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 रुद्धशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ।
 कफसमूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं वह्निः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 हारिद्रेनेत्रमूत्रत्वक्क्षेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत् साटोपविष्टश्चो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः ।
 क्रमेणाल्पोऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रुक्षकटुश्चैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
 शुष्कमूलकजैर्युषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥
 भृशान्नतीक्ष्णकटु कलवणोष्णञ्च शस्यते ।
 सवीजपूरकरस लिङ्गाद् व्योषं तथाशयम् ॥ ५० ॥
 स्त्र पित्तमेति तेनास्य शक्रदप्यनुरज्यते ।
 वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्यु पट्रवैः ॥ ५१ ॥
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलाया शिलाजतु ॥ ५२ ॥
 मांसं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।
 गुडूचीखरसक्षीरसाधितेन हलोमकी ॥ ५३ ॥
 महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्वाक्षीरसेन तु ।
 त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात् स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षाक्षलेहश्च पूर्वोक्तं सर्पिं षि मधुराणि च ।
 थापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत् सानुवासनान् ॥ ५५ ॥
 मार्दीकारिष्टयोगाश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
 कासिक वाभयाक्षेह पिप्पलीमधुक बलाम् ॥ ५६ ॥
 पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोष यथाबलम् ।
 पाण्डुरोगेषु कुशलं शोफोक्तञ्च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सित व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।
 सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णाश्वसा पिबेत् ॥ १ ॥
 नागरातिविषादारुविडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।
 अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
 नवायसं वा दोषाव्यः शुद्धैः मूत्रहरीतकीः ।

वराक्षाथेन कटुकाकुम्भायस्त्र्यूषणानि वा ॥ ३ ॥
 अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ।
 मन्दाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविवर्द्धविट् ॥ ४ ॥
 तक्रं सौवर्चन्नव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडाभयम् ।
 तक्रानुपानमथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥
 आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्द्धविवर्द्धितम् ।
 परं पञ्चपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥
 गुल्मीदरार्शः श्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।
 सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफश्चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥
 घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्त्ररसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।
 श्वयथुक्षवथूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवेत्प्ररोगः ॥ ८ ॥
 निरामो बह्वशमलः पिबेच्छ्वयथुपीडितः ।
 त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥
 मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।
 सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रीक्षीरवर्त्तनः ॥ १० ॥
 यवानकं यवक्षारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।
 मरिचं दाडिमं पाठां धानकामम्बवेतसम् ॥ ११ ॥
 बालविल्वश्च कर्षांशं साधयेत् सलिलाढके ।
 तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥
 दध्नश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसयुतम् ।
 पक्वं सचित्रकं तद्वद् गुणैर्युञ्ज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥
 धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाष्टतम् ।
 दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥
 दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।
 त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ।
 प्रस्थार्द्धञ्च हिमे क्षौद्रात्तं निहन्त्युपयोजितम् ॥ १५ ॥

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्मकार्श्यामवाताश्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यं मूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचिप्लीहगरोदरञ्च ॥ १६ ॥

पुराणयवशाल्यन्न दशमूलाश्वसाधितम् ।

अल्पमल्प पटुस्नेहं भोजनं श्वयथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योषान्वितैर्मौद्गैः कौलथैः सकणैः रसैः ।

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोधाशल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनन्नं मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ।

अजाजीशठीजीवन्ती कारवी पौष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

विल्वमध्ययवक्षारवृक्षाश्चैर्बदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्मार्शोऽल्पाग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीवेष्टकनखसृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसी भागधिका वन्धधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यञ्जनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।

विशालात्रिफलारोध्ननलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिस्साकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णीभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्द्विहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

अथानिलोत्पे श्वयथौ मासाह्वं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरण्डजं वातविड्ढिबन्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेन् तथा ॥ २८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गान् समीरघ्नान् लेपमेकाङ्गगे पुनः ।
 मातुलुङ्गाग्निमन्येन शुण्ठीहिंसामराह्वयैः ॥ २९ ॥
 पैत्ते तिक्तं पिबेत् सर्पिन्यग्रोधाद्येन वा शृतम् ।
 चीरं त्वडाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥
 पटोलमूलत्रायन्तीयश्चाह्वकटुकाभयाः ।
 दारुदार्वीहिंसं दन्ती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥
 तैः काथः सघृतः पीतो हृत्पित्तस्तृणपल्लवभ्रमान् ।
 ससन्निपातवोसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥
 आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।
 श्लेथोविबन्धे मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥
 चारचूर्णसवारिष्टमूत्रतक्राणि शोलेयेत् ।
 कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातप्तीः ॥ ३४ ॥
 प्रलेपोन्मर्दने शुष्कग्रात् सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।
 स्नानं मूत्राश्रयसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचिक्कैः ॥ ३५ ॥
 कुलथ्यनागराभ्यां वा चण्डागुरुविलेपने ।
 कालाजशृङ्गीसरलवस्तगन्धाह्वया द्वयाः ॥ ३६ ॥
 एकैषिका च लेपः स्यात् श्वयथावेकगात्रजे ।
 यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।
 कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात् क्रियाम् ॥ ३७ ॥
 अजाजिपाठाघनपञ्चकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।
 शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधैश्च ॥ ३८ ॥
 अमृतादितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ।
 श्वयथूदरकुष्ठपाण्डुताक्कमिमेहोर्द्ध्वकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥
 इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।
 शुतिहिंसघृतलेपसेकरैर्विषजनिते विषजिह्वं शोफं इष्टम् ॥ ४० ॥
 ग्राम्यान्पुं पिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नं

गोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमन्त्रम् ।
 धानावल्लूरसमशमनमश्वो गुर्वसात्म्रं विदाहि
 स्वप्न रात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुन च ॥ ४१ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सित व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हित लङ्घनरूक्षणम् ।
 रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥
 प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रियव फलम् ।
 पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥
 रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥
 योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ॥
 अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥
 मस्तुनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।
 सारिवामलकोशीरमुस्त वा कथितं जले ॥ ५ ॥
 दुर्गलभा पर्पटक गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाक्यं शीतकषाय वा लक्ष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥
 दार्वीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।
 सनिम्बयष्टीत्रायन्तोः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥
 शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।
 त्वग्मांसस्त्रायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाहि जायते ॥ ८ ॥
 निरामे स्नेहणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।
 घृतं तिक्तं महातिक्तं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥
 निर्वृतेऽस्य विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वग्मांससन्धिगे ।
 वह्निःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥

शताह्वामुस्तवाराहीवशात्तगलधान्यकम् ।
 सुराह्वा कृष्णगन्धा च कुष्ठ वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 न्यग्रोधदिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसयुताः ॥ १२ ॥
 विसग्रन्यश्च लेपः स्यात् शतधीतघृताद्भुतः ।
 पद्मिनोकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
 शङ्खः प्रवाल शक्तिर्वा गैरिक वा घृतान्वितम् ।
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
 धवसप्ताक्षुखदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥
 समुस्तारग्वध लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मान्तकोद्भवाः ॥ १६ ॥
 इन्द्राणीशक काकाह्वाशिरीषकुसुमानि च ।
 सेकत्रणाभ्यङ्गहृत्तिलपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
 एतैरैवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
 आशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
 अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मन्दवीर्यास्त एव च ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत् कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 शतधीतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात् केवलेन वा ।
 सेचयेद् घृतमण्डेन शीतेन मधुकास्युना ॥ २१ ॥
 शीताम्भसाम्भोजजलैः क्षीरेणैक्षुरसेन वा ।
 पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥
 ग्रन्थाख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग् यथोदितम् ।
 कफानिलघ्नं कर्मेष्टं पिण्डस्त्रे दोषनाशनम् ॥ २३ ॥

ग्रन्थिवीसर्पशूलं तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
 दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूचैर्जलेन वा ॥ २४ ॥
 मुखोष्णया प्रदिह्माद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।
 नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥
 दन्तीचित्तकमूलत्वक्सौधार्कपयसी गुडः ।
 भस्मातकास्थिकासोसलेपो भिन्द्यात् शिलामपि ॥ २६ ॥
 बहिर्मागंश्चितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।
 गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसयुतैः ॥ २९ ॥
 देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 सुस्तभस्मातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
 तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशम्यति ॥ ३२ ॥
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हन्नापि वा हितः ।
 पाकिभिः पाकयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥
 मोक्षयेद् बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्षेपमागतम् ।
 पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदोषधम् ॥ ३४ ॥
 प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां वाह्यान्तर्ब्रणवत् क्रिया ।
 दार्वीविडङ्गकम्पिलैः सिद्धं तैलं ब्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
 दूर्वास्त्ररससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।
 एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

विसर्पो न ह्यसंसृष्ट सोऽस्रपित्तेन जायते ।

रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कुष्ठिन स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलान्मृतेरण्डशार्ङ्गं छामेषशृङ्गिभिः ।

पटोलनिम्बकटुकादावीपाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्पटं त्रायमाणञ्च पलांशं पाचयेदपाम् ।

ह्य्रादकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायन्तीमुस्तभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ।

मर्पिषो ह्यदशपल पचेत्तत्तिक्तकं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहृदङ्भ्रमान् ।

कण्डुपाण्डूामयान् गण्डान् दुष्टन्मडीव्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रुधोगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यङ्गग्रहणीखितकामलाः ॥ ६ ॥

भगन्दरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।

अशोऽस्रपित्तमन्यांश्च सुक्लच्छान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।

त्रिफला पञ्चकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥

निम्बचन्दनयष्ट्या ह्यविशालेन्द्रियवासृताः ।

किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्भिर्गुणामलकोरसे ॥ १० ॥

सिद्धं तिक्ताम्बुहातिक्ता गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥

कुष्ठोषण्वचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ।

सर्वेषु चारुष्करज तौवर सार्षप पिबेत् ॥ १२ ॥

स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभल्लातकैः शृतम् ।

आरग्वधरस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥

पिबन् कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिर जलम् ।

एभिरेव यथास्त्रं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोचयेत् ॥ १५ ॥

प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रित्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद् देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

वासामतानिखवरापटोलव्याघ्रीकरञ्जोत्ककत्कराकम् ।

भागान् पृथग् दशपलान् विपचेद्वटेषाम् ।

षष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पित्तुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुमज्जोपकुल्या-

द्विच्चारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मञ्जिष्ठयातिविषया विषया यवान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ग्रैः ।

तत्सेवितं प्रधमति प्रवचं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ५९ ॥

नाडीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-

जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मागुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ-

हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

बलावित्त्वमृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिः प्रकुञ्चो वा नश्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचलूकजा ।

विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्चनि ॥ ६२ ॥

जीर्णं पिण्याकम्पञ्च मूलं पृथक् च

क्वाथं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टांशं पाचयेत् तेन पानात्

वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ताविशेषात् ॥ ६३ ॥

प्रसारिणी तुलाक्वाथे तैलग्रस्थं पयः समम् ।

द्विमेदामिशिमञ्जिष्ठाकुष्ठाराम्नाकुचन्दनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत् पर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥
 समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां तमेतां दशमूलतश्च ।
 पलानि पञ्चाशदभीरुतश्च पादावशेषं विपचेद्वहेऽपाम् ॥ ६६ ॥
 तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैलासृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।
 लोहितानलदलोहसुराह्नैः कोपनामिश्रितुरुष्कनतैश्च ॥ ६७ ॥

तुल्यङ्गीरम्पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं
 कच्छान् शीलितं हन्ति वातान् ।
 कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्
 गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६८ ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।
 मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥
 अथवा नतषड्ग्रन्थास्थिराकुष्ठसुराह्नयान् ।
 सैलानलदशैलेयशताङ्गारक्तचन्दनान् ॥ ७० ॥
 सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।
 भेडस्य सम्मतं तैचं तत्कच्छाननिलामयान् ॥ ७१ ॥
 वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवर्ध्मादिकान् जयेत् ।
 बलाशत छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ॥ ७२ ॥
 जलाढकं शते पञ्चाशतभागस्थिते रसे ।
 दधिमस्त्रिङ्गुनिर्यासशुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७३ ॥
 पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
 शठीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७४ ॥
 पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।
 यथ्याङ्गसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७५ ॥
 पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।
 सृक्काकुङ्कुमशैलेयजातिकाकट्फलाम्बुभिः ॥ ७६ ॥
 त्वकुन्दरक्त्पर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।

लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७७ ॥

स्थौण्यतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ।

सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७८ ॥

पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्रयोजितम् ।

कासश्वासज्वरच्छर्दिमूर्च्छागुल्माक्षतक्षयान् ॥ ७९ ॥

प्लोहशोषमस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।

बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ८० ॥

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च

स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।

दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयुः

वन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८१ ॥

स्नेहस्नेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्ताशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रुग्नागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

शृङ्गुतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरूग्दूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।

अङ्गस्नानी तु न स्नाव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गभीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पसायुशिरामयान् ।

क्लानिमन्याश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद् घृतम् ॥ ५ ॥

श्रावणीक्षीरकाकीलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 द्राक्षाधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
 घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वासुमूर्च्छितम् ।
 बलाशतावरीशस्नादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्त्तिघ्नं शृतं पयः ।
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्ता पटोलत्रिफलाशृताः ।
 पिबेद् घृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥
 क्षीरेणैण्डरतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥
 कषायमभयानां वा पाययेद् घृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।
 न हि वस्तिमम किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 विशेषात्पायुपाश्वोरूपर्वास्थिजठरात्तिष्ठु ।
 मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिबेत् काथं कफोल्बणे ॥ १४ ॥
 सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गडूची वा यथा तथा ।
 यथार्हस्नेहपीतं च वामितं मृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥
 त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्तकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं त्वचम् ॥ १६ ॥
 ऋद्धिं लाङ्गलिकं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
 कल्कैर्लिङ्गायसीं पार्थीं मध्याङ्गे भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥
 वातास्ते सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।
 कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥

कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।
 पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रमैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥
 खुडं सुरुढमप्यङ्गे ब्रह्मचारी पिवन् जयेत् ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥
 आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।
 प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिं नुत्परम् ॥ २१ ॥
 समघ्नूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।
 पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २२ ॥
 दशमूले शृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णे न सर्पिषा ॥ २३ ॥
 स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
 स्तम्भाक्षेपकशूलार्त्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥
 तद्वद्व्याक्विकच्छांगैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
 निक्तायैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥
 द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वक्काञ्जिकम् ।
 सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रं शर्कराभक्ष्यं शस्यते ॥ २६ ॥
 प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चन्दनार्द्रकरस्तनाः ।
 स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं हृत्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वाभिर्मधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥
 ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसक्तुभिः ।
 लेपो रुग्णहृवीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 वातघ्नैः साधितः स्निग्धः कशरो मुद्गपायसः ।
 तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥
 औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।
 जीवनीयौषधैर्हयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तम्भतोदरगायामशोफाङ्गग्रहनाशनः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

घृतं सहचरान् मूलं जीवन्ती क्रागलं पयः ।

लेपः पिष्टा तिलास्तद्वद् घृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरण्डस्य फलानि वा ।

कुर्यात् शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

मूलचारसुरापक्वं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।

सिद्धं समधुशुक्तं वा सेकाभ्यङ्गाः कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो कचा कुष्ठं शताह्वा रजनोदयम् ।

प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद् बीजं धान्यान्तसंयुतम् ।

मुहूर्त्तलिप्तमन्त्रैश्च सिद्धेदातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

वातश्चेष्टोत्तरे कोष्ठा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः श्लोषोपकृशागस्त्रेदापदरणोद्भवैः ॥ ४० ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये षादशेषिते ।

तैलादृक् समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥

स्थिरातामलकोदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।

लोहं हसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णीभिः ॥ ४२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाङ्घ्रिपद्मकैः ।

जीवन्तीजीवर्षभकत्वक्पत्रनखजालकैः ॥ ४३ ॥

प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवेन्द्रीवितुम्बकैः ।

चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
 सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
 रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
 जीवनं वृंहणं स्वर्थं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥
 कुपिते मार्गसंरोधान्नेदसो वा कफस्य वा ।
 अतिवृद्ध्यानिले शस्तुमादौ मूत्रहनवृंहणम् ॥ ४७ ॥
 कृत्वा तन्वाढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
 भैषजं मूत्रहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥
 प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
 यथासन्नञ्च भैषज्यं विकल्पं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥
 नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।
 रुचैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवनवातनुत् ॥ ५० ॥
 शोषक्षेपणसङ्कोचस्तम्बस्वपनकम्पनम् ।
 हनुसंसोऽर्दितं खौञ्ज्यं पाङ्गुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥
 सन्धिच्युतिः पक्षबधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।
 एते स्थानस्य गाम्भीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥
 तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।
 वायौ पित्तावृते शीतमुष्णाञ्च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयञ्च पाययेत् ।
 धन्वमांसं यवाः शालिविरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥
 सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाशृतम् ।
 कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥
 यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥
 कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
 स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलञ्च तिलसर्षपजं हितम् ।
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥
 कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।
 खेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं सूक्ष्मं मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥
 प्रमेहमेदोवाताघ्नमाव्यवाते भिषग्जितम् ।
 महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥
 अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
 मूत्रावृते मूत्रलानि खेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥
 एरण्डतैलं वर्चःस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।
 कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥
 सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिखनि ।
 अनभिष्यन्दि च सिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥
 पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकायविरेचनम् ॥ ६४ ॥
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
 शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥
 लेहो वा भार्ङ्गवस्तद्वदेकादशसितासितः ।
 अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥
 वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।
 इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥
 प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्कं स्वयमेव तत् ।
 उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥
 समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।
 प्राणो रक्ष्यश्चतुर्थोऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥
 स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।
 सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधञ्च रसायनम् ॥ ७२ ॥

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।

भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदन श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

फलानि तानि पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाङ्गि प्रशस्तर्त्तं मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥

प्रसृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुमुत्तोलिं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥

मृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥

ततः सुगुप्तं सस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरौक्त्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्वरीं मधुयज्या वा कोविदारस्य वा जले ।

कर्बुदारस्य विम्बरा वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥

शण्णपुष्पराः सदापुष्पराः प्रत्यक्पुष्परादकेऽथवा ।

ततः पिवेत्क्षाय तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वसेत् ।
 श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रधीषु च ॥ ८ ॥
 प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।
 फलपिप्पलचूर्णं वा क्वाथेन स्नेन भावितम् ॥ १० ॥
 त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
 पिवेज्ज्वरारुचिष्वेव ग्रन्थप्रपञ्चवृद्धोदरी ॥ ११ ॥
 पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।
 हृद्वाहेऽधोऽस्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥
 क्षैरेयीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।
 दध्युत्तर वा दधि वा तत् स्नुतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥
 फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
 सर्पिं कफाभिभूतेऽग्नौ शुथद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥
 खरस फलमज्जो वा भस्मातकविधिशृतम् ।
 आदर्वीलेपनात्सिद्धं लौढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥
 त लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायाश्च योजयेत् ।
 वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥
 निम्बार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ।
 बद्धमूलानपि व्याधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥
 राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरुक्षितम् ।
 वमेन्मण्डरंसादीनां तप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥
 एवमेव फलाभावे कल्पाय पुष्पं शलाटु वा ।
 जीमूताद्याश्च फलवत् जीमूतन्तु विशेषतः ॥ १९ ॥
 प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।
 पयः पुष्पैः स्य निर्वृत्ते फले पेयापघ्नकताः ॥ २० ॥
 लोमश क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।
 श्रिते पयसि दध्युच्छं जाते हरितफाण्डुके ॥ २१ ॥

असुत्य वारुणीमण्डं पिबेन्मृदितगालितम् ।
 कफादरोचके कासे पाण्डुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥
 इयञ्च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकौश्वपि ।
 पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 चूर्णस्य पयसा शुक्ति वातपित्तादितः पिबेत् ।
 हे वा व्रीक्ष्यपि वाऽऽपोथ्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥
 आरग्वधादिनवकादासुत्यान्धतमस्य वा ।
 विमृद्य पूत त क्वाथ पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥
 जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।
 ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्थं कफकर्शिते ।
 इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्य च पाचयेत् ॥ २९ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
 तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत् समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥
 भावयित्वाजदुन्धेन बीजं तेनैव वा पिबेत् ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ॥ ३१ ॥
 सक्तुभिर्वा पिबेन्मन्यं तुम्बीखरसंभावितैः ।
 कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥
 गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दीर्घत्वमश्नुते ॥ ३३ ॥
 तुम्ब्राः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 छर्दयेन्मात्रमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
 कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥
 धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।
 जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूशतावरी ॥ ३६ ॥
 काकोली आवणौ मेदा महामेदा मधूलिका ।
 तद्रजोभिः पृथग् लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ॥ ३७ ॥
 कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताद्धताः ।
 ते सुखान्मोऽनुपानाः स्युः पित्तोष्णसहिते कफे ॥ ३८ ॥
 धान्यतुम्बक्यूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ।
 विम्बपाः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥
 एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत् ।
 तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥
 च्छेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।
 कुष्ठपाण्ड्यामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥
 पृथक् फलादिषट्कस्य क्वाथे मांसमनूपजम् ।
 कोशातक्या सम सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥
 फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं च्छेडरसेऽथवा ।
 च्छेडक्वाथे पिबेत् सिद्धं मिश्रमिच्छुरसेन वा ॥ ४३ ॥
 कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।
 ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥
 सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।
 पाययेत् कौटज वीज युक्त कशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
 सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
 फलजीमूतकेच्चाकुजीवन्तीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥
 वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगौरिता ।
 वीजनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।
 कफपित्तप्रशमनी गैह्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥
 सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
 कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥
 द्विधा ख्यातञ्च तन्मूल श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।
 त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥
 सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्वितम् ।
 मूर्च्छां संमोहहृत्कण्ठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
 श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।
 क्रूरं कोष्ठे बह्वी दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥
 गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विमृष्टञ्च यत् ।
 गृहीत्वा विमृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥
 अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।
 वातामये पिबेदन्तैः पित्ते साज्यासितामधु ॥ ७ ॥
 क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरारसैः ।
 कफामये पीलुरसमूलमद्याम्लकाञ्चिकैः ॥ ८ ॥
 पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।
 त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥
 मधुत्रिजातसंयुक्तौ लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
 अजगन्धातुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
 चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ।
 सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥
 लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाः ।

एकीकृत्य पचेत् खिन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥
 त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
 चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
 वातपित्तकपोलेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥
 विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।
 सर्वेभ्योऽर्द्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥
 गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ १६ ॥
 विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।
 मरीचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥
 दीप्यकं पञ्चनवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ।
 पक्वां सृङ्गिना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥ १९ ॥
 कुष्ठार्शः कामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनांश्च सः ॥ २० ॥
 गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।
 व्योषत्रिजातकाम्भोदकमिध्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥
 सर्वैः समा समसिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
 तापे पण्ड्यामयेऽल्पोऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।
 त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ २३ ॥
 क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृद्दुरालभासुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥
 द्राक्षाम्बुना सयध्वाह्नं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
 स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥
 त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णक्षीरीं च सचूर्णं गोमूत्रे भावयेत् त्रहम् ॥ २७ ॥
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।
 श्यामात्रिवृद्दुरालम्बाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
 नीलिनी कटुका सुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्त रुक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥
 ज्वरहृद्भोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।
 राजवृक्षोऽधकि पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्यो मृदनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥
 फलकाले परिणत फलं तस्य समाहरेत् ।
 तेषां गुणवतां भार सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपीडिते ।
 चतुर्वर्षं सुखं बाले यावद्वा दशवर्षिके ॥ ३४ ॥
 चतुरङ्गुलमज्जो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।
 दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
 सौवीरकेष वा युक्तं कल्केन चैवतेन वा ।
 दन्तीकषाये तन्मज्जो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥
 तमरिष्ठं स्थितं मांसं पाययेत् पक्षमेव वा ।
 त्वचं तित्त्वकमूलस्य त्वक्काभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥
 विशोथ चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥
 कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः प्राणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥
 मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ।
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥
 सष्टतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठ विरेचनम् ।
 सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ४१ ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।
 मृती कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥
 कल्पा गुल्मीदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
 पाण्डौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥
 सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।
 द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥
 तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
 विल्वादीनां वृहत्तीर्वा काथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥
 मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारिषु शोषयेत् ।
 पिबेत् कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥
 त्रिवृतादीन्ववरां स्वर्णक्षीरीं सप्तातलाम् ।
 सप्ताहं स्रक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥
 तद्वद्दोषोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन् गुडाम्बुना ।
 नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
 सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तौक्ष्णविकाप्रिणी ।
 श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ।
 हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 दन्तिदन्तस्थिरं स्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ।

आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥
 गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।
 तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृदुर्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
 शोथं मन्दातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकासिताम् ।
 तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥
 अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरौ गरी ।
 गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठौ भगन्दरौ ॥ ५४ ॥
 सिद्धं तत्कायकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।
 विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद् दृढतम् ॥ ५५ ॥
 तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबन्धकफमारुतान् ।
 महास्नेहः शक्तच्छु क्रवातसङ्गानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥
 विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।
 हरोतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥
 गुडस्याष्टपले पथ्या विशतिः स्यात्पलं पलम् ।
 दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥
 प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।
 उष्णाग्नीऽनुपिबेत्खादेत्तान् सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥
 एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।
 विशेषादग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठार्शसां हिताः ॥ ६० ॥
 अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
 कुर्यात् सश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥
 त्वक्केसराम्नातकदाडिमैलासितापलामाक्षिकमातुलिङ्गैः ।
 मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिद्विं व्याख्यास्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुब्धताल्यकफेन वा ।
 अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥
 पीत प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्ठहानिर्मलोदयः ।
 वामयेत्त पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥
 अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
 अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ।
 तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिद्विश्च न तथापि चैत् ॥ ३ ॥
 आशये तिष्ठति ततस्तृतीय नावचारयेत् ।
 अन्यत्र सात्नगात् हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥
 अस्निग्धस्निग्धदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।
 दोषानुत्क्षेप्य निर्हर्तुमशक्यं जनयेद्भद्रान् ॥ ५ ॥
 विभ्रशं श्वयथु हिष्म तमसो दर्शनं लघम् ।
 पिण्डिकोद्देष्टुन कण्डूमूर्वीः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्निग्धस्य वात्यल्प दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
 शीतैर्वा स्तब्धमामि वा समुत्क्षेप्य हरिन्मलान् ॥ ७ ॥
 तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।
 त तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरशङ्करैः ॥ ८ ॥
 निरूढं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
 स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
 बहुदोषस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
 सोदावर्तस्य चोत्क्षेप्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
 भृशमाध्मापयेन्नाभि पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
 श्वास विण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ।
 अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥
 उदावर्तहरं सर्वं कर्माभातस्य शस्यते ।

पञ्चमूलयवक्षारवचाभूतिकसैन्धवैः ॥ १३ ॥
 यवागूः सकृताशूलविबन्धानाहनाशनी ।
 पिप्पलीदाडिमक्षारहिङ्गुशुण्ठाम्बवेतमान् ॥ १४ ॥
 ससैन्धवान् पिबेत् मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
 प्रवाहिकापरिस्रावे वेदनापरिकर्तने ॥ १५ ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्भारुतादयः ।
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदग्रहम् ॥ १६ ॥
 हिङ्गापार्श्वरुजाकासदैत्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
 जिह्वां खादति निःसज्जो दन्तान् कटकटाययन् ॥ १७ ॥
 न गच्छेद्विभ्रम तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
 मधुरैः पित्तमूर्च्छां कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ १८ ॥
 पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
 कायाग्निञ्च बल चास्य क्रमेणाभिप्रवर्त्तयेत् ॥ १९ ॥
 पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
 तस्मै स्निग्धाश्चलवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
 रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुत ॥ २१ ॥
 स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्देष्टार्त्तिभेदनैः ।
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥
 बहुतीक्ष्ण क्षुधार्त्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
 हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद्भवान् ॥ २३ ॥
 तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ।
 यो याति वमनैरेको विरेके वमन मृदु ॥ २४ ॥
 परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।
 अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥
 लाजचूर्णैः पिबेन्मन्यमतियोगहरं परम् ।

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ॥ २६ ॥
 पिबेत् फलरसैर्मन्यं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 सोद्गारायां भृशं कुर्यां मूर्वाया धान्यमुस्तबोः ॥ २७ ॥
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसयुतम् ।
 वमनेऽन्तःप्रविष्टाया जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥
 क्षिब्धान्मलवणा हृद्या यूषमांसरसा हिता ।
 फलान्यम्बूनि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २९ ॥
 निस्तृप्तान् तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
 वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।
 अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥
 तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।
 शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजा सह ॥ ३२ ॥
 भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ।
 शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोणवारिणा ॥ ३३ ॥
 प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धन्तु शोणिते ।
 दृष्टान्मूर्च्छामदार्त्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥
 पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीव तद्व्याशु यच्छति ।
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥
 श्यामाकाशमर्थमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ।
 घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्ति वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥
 पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ।
 गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
 विसंज्ञं श्रावयेत्क्षामं वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्विपञ्चमूलञ्च पलोन्मितानि ।
 अष्टौ पलान्यर्धतुलाञ्च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥१॥
 पूतीयवानौफलबिल्वकुष्ठवचाशताङ्गाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कौ गुण्डक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
 वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनहंहरणश्च ।
 वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥३॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽन्वयुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।
 त्रिस्त्रेहयुक्तः प्रवरो निरुहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥
 बला पटोलो लघुपञ्चमूलं त्रायन्तिकैरण्डयवात् सुसिद्धात् ।
 प्रस्थोरसाच्छागरसार्धयुक्तं साध्यः पुन प्रस्थसमः स यावत् ॥५॥
 प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥
 एरण्डमूलात् त्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपञ्चमूलम् ।
 सस्त्राबलाच्छिन्नरुहाश्वगन्धापुनर्नवारम्बधदेवदारु ॥ ७ ॥
 पलानि चाष्टौ सलिलादृकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
 वचाशताङ्गाहपुष्पाप्रियङ्गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दद्यात् सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाक्षिकस्तैलयुतः समूतो वस्तिर्जयेत्तेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वदुद्वज्जशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
 गुल्माश्मवर्धग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तान् रोगान् कफवातजातान् १०
 यथ्याह्वरोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्नौ कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥११॥
 रास्नां वृष लोहितिकामनन्तां बलां कनीयस्तृणपञ्चरसौ ।

गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकर्षियष्ट्याङ्गरोध्राणि पलार्द्धकानि ॥ १२ ॥
 निःकाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धाढकमम्बुहीनम् ।
 जीवन्तिमेदर्धिवरोविदारौवीराद्विकाकोलिकसेरूकाभिः ॥ १३ ॥
 सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।
 लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाङ्गुञ्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥
 पिष्टैर्धृतक्षौद्रयुतैर्निरूह ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥
 दाहातिसारप्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरञ्च ।
 सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वाभयान् पित्तक्षतान्निहन्ति ॥ १६ ॥
 कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदष्टाकुटजार्कपाठाः ।
 पक्वा कुलत्थान् वृहतीञ्च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्त्रुः १७
 तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
 क्षौद्रस्य तैलस्य फलाङ्गयस्य क्षारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च ॥ १८ ॥
 दद्यान्निरूह कफरोगिताय मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।
 वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक्स्थुः १९
 अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहवान् मृदून् ।
 कर्मणा विष्णुतानान्तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥
 क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ काथ्यौ मधुतैलष्टतात् त्रयः ।
 खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥
 एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
 बिल्वादिमूलक्ष्वाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥
 पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाम्भसः ।
 प्रसृतः पृथगाज्याञ्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥
 सपञ्चतित्तोऽभिथन्दकमिकुष्ठप्रमेहहा ।
 चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्बुकाञ्जिकात् ॥ २४ ॥
 प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहमेदनः ।

पयस्येक्षुस्थिरारामाविदारीक्षीद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥
 एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्तृ ।
 सिद्धवस्तीनतो बह्व्ये सर्वदा यान् प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
 निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
 मधुतैले समे कर्षः सैन्धवादिपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥
 एरण्डमूलकाथेन निरूहो मधुतैलिकः ।
 रसायन प्रमेहार्शः कृमिगुल्मान्बृद्धिनुत् ॥ २८ ॥
 सयष्टिमधुकक्षैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
 यापनो घनकल्को न मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
 पायुजङ्घोरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।
 प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
 एरण्डमूलनिःकाथो मधुतैलः ससैन्धवः ।
 एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥
 सकाथो मधुषड्ग्रन्थाशताह्वाहिङ्गुसैन्धवः ।
 सुरदारुवचारास्त्रावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥
 पञ्चमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ।
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥
 द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।
 गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥
 सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।
 युक्तो वस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविसृचिषु ॥ ३५ ॥
 शुक्रानिलविबन्धेषु वस्त्राटोपे च पूजितः ।
 सुस्तापाठामृतैरण्डवलारास्त्रापुनर्नवा ॥ ३६ ॥
 मञ्जिष्ठारम्बधोशौरतायमाणाक्षरोहिणीः ।
 कनीयः पञ्चमूलश्च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥
 जलादके पचेत्तच्च पादशेष परिस्रुतम् ।

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
 सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ।
 पिष्टैर्यष्टिमिसिंश्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ॥ ३९ ॥
 वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ।
 वातासृङ्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसग्रहम् ॥ ४० ॥
 विषमज्वरविसर्पवर्ध्नाधानप्रवाहिकाः ।
 वङ्गणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
 हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
 चक्षुष्यः पुत्रदो रान्नां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥
 शृगाणां लघुवभ्रूणां दशमूलस्य चान्धसा ।
 हृपुषामिसिगान्धेयीकल्कैर्वीतहरः परम् ॥ ४३ ॥
 निरुहोऽत्यर्थवृथश्च महास्रोहसमन्वितः ।
 मयूरं पञ्चपित्तान्नपादविट्पुण्डवर्जितम् ॥ ४४ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।
 पक्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥
 तद्विदारौकणायष्टीशताङ्गाफलकल्कवत् ।
 वस्तिरोषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥
 कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।
 विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥
 जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।
 गोधानकुलमर्जारशल्यकीन्दुरजं पलम् ॥ ४८ ॥
 पृथक् दशपलं क्षीरे पञ्चमूलञ्च साधयेत् ।
 तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥
 ससितातैलमध्वाज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ।
 व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रिय बलौजसाम् ॥ ५० ॥
 विबच्चशुक्रविण्मूत्रखुड्वातविकारिणाम् ।

गजवाजिरथचोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ५२ ॥
 स्त्रीहांश्चायन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।
 दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्त्री हवस्तयः ॥ ५३ ॥
 दशमूलं बलां रास्त्रामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
 गुडूचेरण्डभूतीकभाङ्गीं वृषकरोहिषम् ॥ ५४ ॥
 शतावरीं सहचरं काकनासा पलांशकम् ।
 यवमाषातमौकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥
 वह्ने विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।
 पचेत्तैलाढक पेथैर्जीविनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥
 अनुवासनमित्थेतत्सर्ववातविकारनुत् ।
 अनुपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥
 शताह्वाचिरिबिल्वान्मैस्तैल सिद्धं समीरणे ।
 सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ॥ ५८ ॥
 जीवन्तीं मदन मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
 शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरौम् ॥ ५९ ॥
 स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ।
 पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 हृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।
 रजःशुक्रामयहर पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥
 सैन्धवं मदन कुष्ठं शताह्वानिचूली वचा ।
 क्षीवेर मधुक भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं पुष्कर मेदा चविका चित्रकाः शठी ।
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
 बिल्वजमोदचपला दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ।

साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
 वर्धोदावर्त्तगुल्मार्यः प्रीहमेहाव्यमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
 पलैरष्टगुणैश्चान्नैः सिद्धमन्नासनं कफे ।
 मृदुवस्तिजडौभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणचारसर्षपैः ।
 प्राप्तकाल विधातव्यं घृतक्षीरेस्तु मार्दवम् ॥ ६८ ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
 स्त्रैः स्वेरौषधवर्गैः खान् खान् रोगान्निवर्त्तयति ॥ ६९ ॥
 उष्णार्त्तानां शीताम्श्चीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
 तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन् सन्तर्क्य युञ्जीत ॥ ७० ॥
 वस्तीन् वृंहणीयान् दद्याद्द्वयाधिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो विशोभ्या ये च नराः कुष्ठमेहार्त्ताः ॥ ७१ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
 दद्याद्द्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ ७२ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्तिर्हि व्याख्यास्यामः ।

अस्निग्धन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीतोऽल्पस्त्रेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिः सङ्गोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
 करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशक्तदुग्धः ॥ २ ॥

नाभिवस्तिरुजादाहो हृल्लेपश्चयथुर्गुदे ।
 कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दबम् ॥ ३ ॥
 क्वाथद्वय प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्माद्देहकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 बिल्वमूलत्रिवृद्धारुयवकोलकुलथवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमास्तत्र वस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।
 युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाब्धो रुचे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषावृता रुद्धमार्गो रून्ध्यात्समौरणम् ।
 सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाधानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्गणवेदनाम् ।
 रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥
 स्वभ्यक्तस्त्रिन्नगात्रस्य तत्र वर्त्तिं प्रयोजयेत् ।
 विल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥
 सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।
 कुर्वतो वेगसरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
 अस्त्रिंश्लवणोष्णो वा वस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ।
 मृदुर्वा मारुतेनार्धं विच्छिन्नो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
 निरेति मूर्च्छाहृत्तासतृडाहादोन् प्रवर्त्तयन् ।
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना सुखम् ॥ १२ ॥
 व्यजेदाक्तमनाशाश्च प्राणायामश्च कारयेत् ।
 पृष्ठपार्श्वोदरं मृज्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
 केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्दालदंष्ट्रिभिः ।
 शस्त्रोत्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
 पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।
 कुष्ठक्रमुककल्कञ्च पाययेताम्नसंयुतम् ॥ १६ ॥
 औष्णग्रात्तैक्ष्णग्रात्सरत्वाच्च वस्तिं सेतुस्यानुलोमयेत् ।
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधेऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहे दशमूलिकः ।
 यवकोलकुलत्यैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 वस्तिर्गोमूत्रसिद्धेर्वा सामृता वशपक्षवैः ।
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धूत्यविरेकौषधकल्कवान् ।
 बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरः स्थिते ॥ २० ॥
 शिरःस्थे नावनं धूमःप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।
 वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णान्धनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।
 वस्तिः चाराम्नातीक्ष्णोष्णलवणं पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन् करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तञ्च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसक्तत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नौ क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु विवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
 तच्च पित्तशक्तदातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धञ्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युक्तग्राहातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्ययवा सुराम् ।
 सिद्धिर्वस्यापदामेवं स्नेहवस्त्रोस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेल्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्ते गुरुर्वर्चः मञ्जयेऽल्पबलस्तथा ॥ २९ ॥
 दत्तस्तेरावृतस्त्रे हो नायात्यभिभवादपि ।
 स्तम्भोरुसदनाधानज्वरशूनाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥
 पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्त्रेहमावृतम् ।
 स्निग्धान्नलवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलत्ययवसाधितैः ।
 निरुहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पञ्चमूलकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।
 ढङ्दाहरागसम्भोहवैवर्ण्यं तमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
 विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।
 तन्द्राशीतज्वरालस्य प्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
 समूर्च्छाङ्गानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्त्रेहमावृतम् ।
 कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
 फलतैलयुतैः सान्त्वैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।
 छर्दिमूर्च्छारुचिङ्गानिशूलनिन्द्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥
 आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।
 कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
 मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।
 विण्मूत्रानिलसङ्गार्त्तिगुरुत्वाधानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
 स्त्रेह विडावृतं ज्ञात्वा स्त्रेहस्त्रेहैः सवर्त्तिभिः ।
 श्यामाबिल्लादिसिद्धैश्च निरुहैः मानुवासनैः ॥ ३९ ॥
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्त्तहरेण च ।
 अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥
 गुदे प्रणिहितः स्त्रेहो वेगाद्वावत्यनावृतः ।
 ऊर्ध्वं कायं ततः कण्ठादूर्ध्वं खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिर्दो यवकोलकुलस्थवान् ।
 तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहविरेचनेः ।
 हृदिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्व प्रणयेत् स्नेहं गुदं सङ्घुपलिम्पति ।
 ततः कुर्यात्स्रवणमोहकण्डूशोफान् क्रियाञ्च वा ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।
 अनुच्छास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।
 तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहीतक्षिप्त एव वा ।
 स्यात्कटोगुदजङ्घोरवस्तिस्तम्भार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सवस्तयः ।
 पीडमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥
 उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वोश्च जनयेद् बली ।
 घस्ति स्यात्तत्र बिल्वादिफलः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥
 अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपौडादिकर्म च ॥ ५० ॥
 वमनाद्यैर्विशुद्धश्च क्षामदेहबलानलम् ।
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।
 दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽञ्जलवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।
 अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरुक्षयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्त प्रकृतिं नयेत् ।
 सर्वं सहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो भेषजकल्प व्याख्यास्यामः ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
 श्मशानचैत्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
 मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्मृते ।
 अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 शस्यते भेषज जातं युक्तं वर्षरसादिभिः ।
 जन्वदग्धं दद्यादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥ ३ ॥
 भूतैश्छायातपाम्बाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥
 अथ कल्याणचरितः आह्वः शुचिरुपोषितः ।
 गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थित काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुडघृतचौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
 पयो वाष्कयण ग्राह्य विण्मूत्र तच्च नौरुजम् ।
 वयो बलवतां धातुपिच्छशृङ्गखुरादिकम् ॥ ७ ॥
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।
 रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्डश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥
 पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिका ।
 सद्यः समुद्धृतात् क्षुणात् यः सवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
 खरसः स समुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाण्णतः ।
 चूर्णोऽण्णतः शृतः काथः शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥
 सद्योऽभिषुतपूतस्तु फाण्डस्तन्मानकल्पने ।
 युञ्ज्याद्दग्धाद्यादिवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

मध्यन्तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोढ्यं तद्ववस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

शीतं पले पलैः षड्भिः चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥

रुद्रं स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 सुरामासरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभिं हृष्ट गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचि रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाध्युषितं वदेत् ।
 रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगति चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसन्तमनिश जिह्वालालिनं सृक्किणौलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठित विद्यात् त्रस्यन्तं चातपत्रतः ।
 विष्णुतं त्रस्तरक्ताक्ष शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं नष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिण वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हृतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।
 हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं क्षिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिन शीघ्रगति देवद्विजभिषगृद्धिषम् ।
 आत्मान काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्त भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।
 सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ॥ २६ ॥
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।
 अन्नाद्विनापि बलिन नष्टनिद्र निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचि शूर क्रूर षरुषभाषिणम् ।
 रोषण रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्त मांसं वा लिहान दशनच्छदौ ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

अस्त्रस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।
 नखैर्लिखन्तमात्मान रुद्धध्वस्तवपु स्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयन्त दुःखानि सम्बद्धावद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोल नग्न मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
 आरौहयन्तं काष्ठाश्वं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बह्वाशिन पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।
 प्रेताकृतिक्रियागन्ध भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणच्छिदञ्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।
 बहुप्रलाप कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शून्यप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।
 गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चौरवाससम् ॥ ३६ ॥
 नग्नं भावन्तमुत्तस्तदृष्टिं तृणविभूषणम् ।
 श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
 तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।
 निषादाधिष्ठितं विद्याद्वदन्तं परुषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।
 उग्रवाक्यञ्च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।
 बहुच्छिद्रञ्च जानीयाद्वेतालैर्न वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
 चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
 अप्रसन्नपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
 खलदाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपतः ।

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तदग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्ध्वजम् ।

अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिक तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिब्रतैः ।

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुक्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः कालविषाणिके ।

वज्रप्रोक्तावयस्था च शृङ्गी मोहनवल्गुपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

खराश्वश्वाविदुष्टार्चगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

ह्रीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्भृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णञ्च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथञ्च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारांश्छेम नयेत् ।

गजाह्वा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारभूषपित्तप्रपेक्षितान् ।

नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थकवचा हिङ्गु प्रियङ्गु रजनौदयम् ।

मञ्जिष्ठा श्वेतकटभौ वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं वीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुराह्न ब्रूषण सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थक नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वांश्चिह्न्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धानिशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।

वीज करञ्जात्कुसुमं शिरीषात् फलञ्च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमन्यं सनतं सकुष्ठं श्योनाकमूलं किण्विही सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गन्धेन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमो निशाभ्यानुद्धवकान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदंष्टांस्ते साधयन्त्यञ्जननस्य लेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-

त्वङ्गासीवृकदशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रविजम्बुहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रान्थिकक्षारसिही

निशादारुसिद्धार्थयुग्माखुशुक्राह्वयैः ।

सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचा

तुल्ययष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥

दधितगरमधूकसारप्रियाङ्गा

निशाख्याविषातार्क्ष्यशैलैः सचव्यामयैः ।

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूत्राशसिद्धमतं

भूतरावाह्वय पानतस्तदग्रहघ्न परम् ॥ १९ ॥

नतमधुकरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा-

पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहोनिशायुग्लतारोहिणी ।

वदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुक्रमिघ्ना-

जगन्धामराङ्गोल्लकोशातकीशिग्रुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः ।

गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्रिकणीनिकुम्भाग्नि-

बिल्वैः समैः कल्कितैः मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ।

विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति सर्व-

ग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतराव स्मृतम् ॥ २० ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।

दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

रत्नानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषौ ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद् बलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥

दधिच्छत्रञ्च धवल देवानां बलिरिष्यते ।
 हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाब्धौषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २८ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
 तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 नस्याञ्जन वचाहिङ्गुलशुन वस्तवारिणा ।
 दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥
 नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।
 परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
 वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
 श्वेतपत्रञ्च रोध्रञ्च तगर नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥
 शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोहितम् ।
 यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
 देवदारूत्पल पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।
 हिरण्यञ्च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
 सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।
 हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
 निम्बपत्रञ्च वस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम् ।
 ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥
 तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्र विलेपनम् ।
 गायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
 तुषणत्रिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थामिश्रिसर्षपैः ।
 सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ।
 रक्षसां पललं शुक्लं कुसुम मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥
 बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।
 नक्तमालाशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या विल्वमूल कटुत्रिकम् ।
 हिङ्गुन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्योज्यो वस्तमूत्रहृतो गदः ।
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।
 पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः समूतोदनयावकम् ।
 हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिश्रसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।
 पाटलाखेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।
 वस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वं तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
 सर्पिःपानादिमृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥
 ऋते पिशाचान् सर्वेषु प्रतिकूलञ्च नाचरेत् ।
 सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥
 ईश्वरं द्वादशभूजं नाथमार्यावलोकितम् ।
 सर्वव्याधिचिकित्सन्तं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
 तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविप्लवम् ।
 महाविद्याञ्च मायूरीं शुचि तं श्रावयेत् सदा ॥ ५१ ॥
 भूतेशं पूजयेत् स्थाणु प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
 जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥
 यच्चानन्तरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
 यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।
 विकृतासात्प्रसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
 विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पुज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥
 आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
 देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्द्रव्यः ।
 भ्रमत्यचिन्तितारम्भ तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥ ६ ॥
 अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
 गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
 असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
 आस्रेयात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
 गृह्णिरव्यवहार्येषु तत्तामे वावमानता ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डितारुणाक्षित्व जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।
 पित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥
 शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
 असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥
 कफादरोचकम्बुर्दिरल्येहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लासिङ्घाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥
 वैभक्त्य शौचविद्वेषो निद्राश्रयथुरानने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥
 सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
 रौदित्यकस्मात् म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
 शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रिय ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्त विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 स्निग्धस्निन्नस्य वस्तिञ्च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तौक्ष्ण्यं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥
 हर्षणाश्वासनोक्तासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमपानञ्च सर्पिषः ॥ २१ ॥
 युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
 सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।
 द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्मणं घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥ २३ ॥
 व्योषश्श्यामात्रिवृहन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ।
 सप्तमलाकामिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
 पलवृक्षग्रा प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
 वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्य ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।
 बराविशालाभद्रेलादेवदावैलवालुकैः ॥ २६ ॥
 द्विसारिवाहिरजनीद्विस्थिराफलनी नतैः ।
 हहतीकुष्ठमस्त्रिष्ठानागकेशरदाडिमैः ॥ २७ ॥
 चैलतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।
 सदन्तीपद्मकहिमै कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥
 प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।
 पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
 अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहृतेतसि ।
 अमेधसि खलदाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
 बल्य मङ्गल्यमायुथ कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।
 कल्याणकमिद सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥
 एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिच्चीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
 वीराद्विमेदाक्काकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
 सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
 वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं मुखैः ।
 जटिला पूतना केशी चारटौ मर्कटौ वचा ॥ ३४ ॥
 त्रायमाणा जया वीर्य चोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्था शूकरी कृत्रा अतिच्छन्ना पलङ्कषा ॥ ३५ ॥
 महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीद्वयम् ।
 कटश्चरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकारं बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ।

ब्राह्मीमैन्द्रीविडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां सुराम् ॥ ३८ ॥

रास्नां विशल्यां लशुनं विषन्नां सुरसां वचाम् ।

ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काच्छीञ्च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा च्छायाविशोषिता ।

वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनौ ॥ ४० ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥

सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूतपित्तशक्ललोमनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमल्ल्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा द्रुम मेद्यामिषस्य वा ।

निवाते शाययेदेव सुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसहितैः ॥ ४७ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि वा ।

बद्धं सर्षपतैलात्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तुमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।

भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाञ्जया ॥ ५१ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ५२ ॥
 सिद्धा क्रिया प्रयोज्येय देशकालाद्यपेक्षया ।
 इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिः शान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ।
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्ध्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥
 परस्तरप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।
 भूतानुबन्धमौक्षेत प्रोक्ताल्लिङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 बलिञ्च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जाल्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सन्धिसत्त्वाभिसंप्लवात् ।
 जायतेऽभिहतं चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
 उन्मादवत् प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते सञ्जावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥
 तमोविशन्मूढमतिर्वीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
 दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
 पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
 विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
 कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
 अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥
 रूपमुत्पित्त्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यान भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दश्रवण खेदो लालासिङ्घाणकश्रुतिः ।
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गान सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥
 तत्र वातात् स्फुरत्सक्थि प्रपतश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मारेति सञ्जां च लभते विस्वर रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
 आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याधातकन्धरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यङ्ग विषम विनताङ्गुलिः ।
 रुक्षश्चावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कण्ठमीक्षते ॥ ११ ॥
 चपल परुष रूपं विरूपं विवृताननम् ।
 अपस्मरति पित्तेन मुहुः सञ्जाञ्च विन्दति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भैरवादोमरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥
 कफाच्चिरेण ग्रहण चिरेणैव विबोधनम् ।
 चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
 शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गान्तु वर्जयेत् ।

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।
 वातिक वस्तिभूयिष्ठैः पैत्त प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
 श्लैष्मिक वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।
 सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
 अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् सशमनान् शृणु ।
 गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृत हविः ॥ १८ ॥
 अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकर पिबेत् ।
 द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलामूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।
 भाङ्गीर्पाठादकौकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभूतिकभूनिम्बश्रेयसीसारिवाद्वयैः ।
 मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिष पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थ तद्वद्भवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहर परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्शः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।
 ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृत घृतम् ॥ २४ ॥
 पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्मप्रपस्मारपापजित् ।
 तैलप्रस्थ घृतप्रस्थ जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
 क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।
 कसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्य्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
 कार्ष्णिकैर्जीवनौयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ।
 वातपित्तोज्ज्वलं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥
 तद्वत्कासविदारौक्षुकुशकाथशृत पयः ।

कुभाण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
 यष्टीकल्कमपस्मारहर धीवाक्स्वरप्रदम् ।
 कपिलानां गवां पित्तं नावन परम हितम् ॥ २९ ॥
 श्वशृगालविडालानां सिंहादीनाञ्च पूजितम् ।
 गोधानकुलनागानां वृषभर्त्तगवामपि ॥ ३० ॥
 पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।
 त्रिफलाव्योषपीतदूयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥
 श्यामापामार्गकारञ्जवीजैस्तैल विपाचितम् ।
 वस्तमूत्रे हितं नस्य चूर्णं वाष्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥
 न कुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरस कुष्ठरस वचां वा मधुसयुताम् ॥ ३४ ॥
 सम क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
 यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥
 तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
 तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत् सदा ॥ ३६ ॥
 मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्यं कृतवानिति ।
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्ट चेतोऽस्य वृंहयेत् ॥ ३७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
 अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥
 शिराभिरूङ्घ्रं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिता ।
 वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्व्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रया शिराः ।
 सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भ सवेदनम् ॥ ३ ॥
 पांशुपूर्णाभनेत्रत्व कृच्छ्रोन्मिलनमशु च ।
 विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मील वदन्ति तम् ॥ ४ ॥
 चालयन्वर्त्मनो वायुर्निमेषोन्मेषण मुहुः ।
 करोत्यरुड् निमेषोऽसौ वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥
 विमुक्तसन्धि निश्चेष्ट हीनं वातहत हि तत् ।
 कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तवर्त्मकुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥
 आध्मायन्ते पुनर्भिन्ना पिटिकाः कुम्भिसञ्चिताः ।
 सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभ स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥
 पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्षिष्टमुशन्ति तत् ।
 करोति कण्डूं दाहञ्च पित्त पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥
 पक्ष्मणां शातन चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।
 पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभाः घनाः कफात् ॥ ९ ॥
 शोफोपदेह हृत्कण्डूपिच्छलाशुसमन्विताः ।
 कफोत्क्षिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्ते दोषदेहवत् ॥ १० ॥
 ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डुमान् कठिनः कफात् ।
 कोलमात्रः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥
 रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तल्यपिटिकाचिताः ।
 उल्लङ्गाख्यास्तथोत्क्षिष्ट राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥
 अर्शोऽधिमांस वर्त्मान्तः स्तब्धः स्निग्ध सदाहरक् ।
 रक्त रक्तेन तत्स्रावी छिन्न छिन्नञ्च वर्धते ॥ १३ ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्धती स्थिरा ।
 मुद्गमात्रासृजा ताम्ना पिटिकाञ्जननामिका ॥ १४ ॥
 दोषैर्वर्त्म बहिः शून्यदन्त सूक्ष्मखाचितम् ।
 सस्रावमन्तरुदक विसाभ विसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

यद्वर्त्मोत्क्षिष्टमुत्क्षिष्टमकस्मात् स्नानतामियात् ।
 रक्तदोषत्रयोत्क्षिष्टाद् वदन्युत्क्षिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥
 श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्त्वेदशोफवत् ।
 क्षिष्टाख्यवर्त्मनी.श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥
 वर्त्मनोऽन्तः खरा रुक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
 सिकतावर्त्म कृष्णान्तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥
 बहलं बहलैर्मसैः सवर्णैश्चोयते समैः ।
 कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
 स्यात्तेन शिशुरुच्छूनतास्त्राक्षो वीक्षणक्षमः ।
 स वर्त्मशूलपैच्छिद्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥
 पद्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मना जायते तथा ।
 खरतान्तर्मुखत्वञ्च लोम्नामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
 कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्नैर्घृष्ट तैरन्नि सूयते ।
 उच्यते चानिलाद्विडल्याहः शान्तिरुद्धृतैः ॥ २२ ॥
 कनौनके बहिर्वर्त्म कठिनो अन्यिरुन्नतः ।
 ताम्रः पक्वोऽस्रपूयाश्लुदलज्याभ्यायते मुहुः ॥ २३ ॥
 वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः ।
 सास्रैः स्यादर्वुदो दोषैर्विषमो वाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसश्रयाः ।
 आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो ह्यौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 पद्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्चस्त्रेण साधयेत् ।
 कुट्टयेत्पद्मसदनं क्षिन्द्यात्तेष्वपि चार्वुदम् ॥ २६ ॥
 भिन्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।
 पोथकौश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्षिष्टचतुष्टयम् ।
 सकर्दमं सबद्धलं विलिखेत्सुकुकूणकम् ॥ २७ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

कच्छोन्मीले पुराणान्यं द्वाचाकल्काम्बुसाधितम् ।
 ससित योजयेत् स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥
 कुम्भीकावर्त्मलिखित सैन्धवप्रतिसारितम् ।
 यष्टौधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥
 निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
 वह्नि कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥
 निर्भुज्य वस्त्रान्तरित वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
 न स्रसते चलति वा वर्त्मनैव सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक्कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ५ ॥
 फेनेन तोयराशिर्वा पित्तुना प्रमृजन्नसृक् ।
 स्थिते रक्ते सुलिखितं सच्चौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥
 यत् स्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
 घृतेनासिक्तमभ्यक्त बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
 ऊर्द्धाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीञ्च यवसक्तुभिः ।
 द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
 कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाङ्गि पञ्चमे ।
 समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपौडितम् ॥ ९ ॥
 विद्यात्सुलिखित वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।
 रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनं स्रंसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥
 स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।
 अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्र प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
 एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्निन्न प्रक्षालितं शुष्क चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
 स्त्रियाः क्षीरे कृगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।
 शालितण्डुलकल्केन लिप्त तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।
 केवलेनापि वा सेक मस्तुना जाङ्गलाग्निः ॥ १४ ॥
 पिष्टिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्वा तु कठिनोन्नताम् ।
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेखने भेदने चाय क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।
 पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छेष्ट विरेचनम् ।
 लिखिते स्मृततरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
 यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
 पद्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
 वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतजैः ॥ १९ ॥
 सचूर्णं पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः ।
 ताम्ने दशाहं परमं पद्मशते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीर्लिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
 उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिरादृकिशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
 अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।
 कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्धाकणतार्क्ष्यजैः ।
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वञ्च कफजिह्वितम् ॥ २३ ॥
 कर्तव्यं लग्नेप्येतद्दशान्तावग्निना दहेत् ।
 कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पीत्वा धात्री वमेत् कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाकाथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥
 मुस्ताहिरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत् स्नौ ।
 धूपयेत्सर्पैः साज्यैः शुद्धां काथञ्च पाययेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तसृङ्गोकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।
 शिशोस्तु लिखित वल्गुं सुतासृग्वाम्बुजन्मभिः ॥ २७ ॥
 धात्रशमन्तकजम्बूत्यपत्रकाथेन सेचयेत् ।
 प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥
 तस्माद्भ्रमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।
 सिन्धूत्यक्षणापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥
 चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
 क्षीरं क्षीरान्नमन्नञ्च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥
 वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।
 सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥
 द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥
 क्षीरक्षौद्रघृतोपेत दग्धं वा लोहितं रजः ।
 एलारसोनक्तकशङ्खोषणफणिकैः ॥ ३३ ॥
 वर्त्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।
 पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥
 उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागञ्च पक्ष्मतः ।
 यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्च्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥
 अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।
 सौव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥
 बध्वा ललाटे पटञ्च तत्र सीवनसूत्रकम् ।
 नातिगाढञ्च यं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥
 मधुसर्पिः कबलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्भुजि ॥ ३८ ॥
 पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
 गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥
 दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रया बलीम् ।
 सन्दर्शेनाधिकं पक्ष्मं हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥
 सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजे पुनः ।
 भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।
 वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
 अशुः स्रावयते वर्त्मं शुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।
 कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं द्रवेत् ॥ २ ॥
 कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।
 रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बह्वर्णं चाशु संस्रवेत् ॥ ४ ॥
 वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
 ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणि ॥ ५ ॥
 पूयास्रावे मलाः सास्रवर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।
 स्रावयन्ति सुहुः पूय सास्रत्वङ्मासपाकतः ॥ ६ ॥
 पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसरम्भपूर्वकः ।
 कनीनसन्धावाधायी पूयास्रावौ सवेदनः ॥ ७ ॥
 कनीनस्यान्तरलजी शोफो रक्तोददाहवान् ।
 अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपीटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्रावी कृमिग्रन्थिर्ग्रन्थिकृमियुतोऽर्त्तिमान् ।
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणी ॥ ८ ॥
 शस्त्रेण साधयेत्पञ्चसालजी नास्रवांस्त्यजेत् ।
 पित्तं कुर्यात्क्षिते विन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्तं सदाहरकम् ।
 रोगोऽयं शुक्तिकासंघ्नः सशक्नोद्देहद्वज्वरः ॥ ११ ॥
 कफाच्छुक्ते समं श्वेतचिरवृद्धाधिमांसकम् ।
 शुक्लार्मं शोफस्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 गुरुः स्निग्धोऽम्बुविन्दाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।
 बिन्दुभिः पिष्टधबलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ २३ ॥
 रक्तराजीततं शुक्तमुत्थते यत्सवेदनम् ।
 अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् ।
 कुर्यात्सांसं शिराहर्षं तेनाच्युद्दीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥
 शिराजाले शिराजालं वृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।
 शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥
 नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं विन्दुः शशलोहितलोहितः ।
 मृदाशुवृद्धरुक्षांसं प्रस्तारिष्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
 प्रस्तार्यर्म्ममलैः साक्षैः स्रावार्मं स्रावसन्निभम् ।
 शुक्लासृक्पिण्डवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
 अधिमांसार्मं तद्वाहवर्षवन्यः शिरावृताः ।
 कृष्णासन्नाः शिरासन्नाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥
 शुक्लहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
 साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
 नवीत्यं तदपि द्रव्यैः अर्मीकृतं यच्च पञ्चधा ।
 तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्रावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।
 पित्तं कृष्णोऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाशुरागवत् ॥ २२ ॥
 कृत्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ।
 पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नञ्च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥
 तत् कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ,
 तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्वाभकृष्णता ॥ २४ ॥
 तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।
 शङ्खशुक्तं कफाच्छ्याव नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥
 आताम्रपिच्छिलासामृगाताम्रपिटिकातिरुक् ।
 अजाविट् सदृशोच्छ्रायकाष्णार्वावर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥
 शिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
 सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनाससुक् च तस्यजेत् ।
 दोषैः सास्रैः सकृत् कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
 धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ।
 अतितोव्रजारागदाहश्चयथुपीडितम् ॥ २९ ॥
 पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
 यस्य वाऽऽलिङ्गनाशोऽन्तःश्वावं यद्वा सलोहितम् ॥ ३० ॥
 अत्युत्सेधावगाढं वा साशुनाडीव्रणावृतम् ।
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।
 पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 उपनाह भिषक् स्निग्ध भिन्न व्रीहिमुखेन च ।
 लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्यैर्बध्नीयात् पूर्ववत्ततः ।
 पटोलपत्रामलककाथेनाश्नोतयेच्च तम् ॥ २ ॥
 पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धिबिभागतः ।
 वृद्धिपत्रेण वङ्गराज्ज्ञेयं स्यादशुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥
 चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।
 पूयालसे शिरां विध्येततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
 कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।
 सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।
 कृमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्न भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
 त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।
 पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥
 कफाभिष्यन्दवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।
 बीजपूररसाक्तञ्च व्योषकट्फलमञ्जनम् ॥ ८ ॥
 जातीमुकुलसिन्धूत्यदेवदारुमहौषधैः ।
 पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ ९ ॥
 रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।
 शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥
 शिराहर्षं तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।
 अञ्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्नोतन हितम् ॥ ११ ॥
 स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥
 अमोक्तं पञ्चधा तत्तु न तु धूमाविलञ्च यत् ।
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 उत्तानस्येतरत् स्विन्न ससिन्धूत्येन चाञ्जितम् ।
 रसेन वीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

द्रव्यं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
 धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
 बली स्याद्यत्र तत्रार्मं वडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायत मुचुण्डा वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिन्द्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनोश्चाशुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादशुनाडी चाक्षिण प्रवर्त्तते ।
 वृद्धेऽर्मणि तथाऽपाङ्गात्प्रस्थतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥
 सम्यक् छिन्न मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता तृतीयादिदिनेषु च ।
 करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
 सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्रपटोलौयष्टिकिंशुकैः ।
 कुरण्टमुकुलोपेतैमुच्चैर्देवाङ्गि सप्तमे ॥ २२ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं ह्रीनातिच्छेदजान् गदान् ।
 सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेन्नेखनहं हृत्तैः ॥ २३ ॥
 सितामनःशिलाशैललवणोत्तमनागरम् ।
 अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलाईञ्च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥
 अञ्जन श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशोषजित् ।
 विफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
 शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
 पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
 सा मषी शोषिता पेया भूयो द्विलवणान्विता ।
 त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि पर निमिः ॥ २७ ॥

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।
 न सिद्धप्रत्यमवत्तासां पिटिकानाञ्च साधनम् ॥ २८ ॥
 दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षं वराष्टृतम् ।
 तिक्तं मूर्द्धं मसृक्सावो रिकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥
 त्रिस्त्रिवृद्धारिणा पक्व क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।
 शिरया नु हरेद्रक्तं जलीकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
 सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
 ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
 रागाश्ववेदनाशान्ती परं लेखनमञ्जनम् ।
 वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥
 प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।
 दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
 सशङ्खमौक्तिकाभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
 ताम्रञ्च वस्तिमूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनौ ॥ ३५ ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि घातवस्त्यूषणं तुटिः ।
 करञ्जवीजं लशुनो वणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
 सत्रणात्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।
 निम्बमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्वरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥
 सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।
 शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशावरान्मसा ॥ ३८ ॥
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाभोमग्नयाऽथवा ।
 वृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
 धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
 यवाञ्चामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।
 महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोषहरेदसृक् ।
 शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥
 कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरौषफलसैन्धवैः ।
 घर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्क्षिगदिताविमौ ।
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरौषकुसुमान्वितैः ।
 श्वात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
 उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।
 मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥
 सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्ममाक्षिका ।
 गोखराश्चोद्ग्रदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।
 उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 मिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।
 पुण्डुयथ्याह्वकाकोलीसिहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 कल्कितं क्वागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्त्तिर्नेत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥
 अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।
 अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥
 वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ।
 कुर्याद्बीभत्सतां जेतु शुक्रस्योत्प्रेषसाधनम् ॥ ५२ ॥
 नालिकेरास्थिभस्माततालवशकरीरजम् ।
 भस्माङ्गिः सावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्त्यघ्नमञ्जनम् ।
 साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥
 भजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विम्राव्य चोदकम् ।
 समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्धेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥
 व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
 सप्तरात्रात् व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥
 स्नेहाञ्जनञ्च कर्त्तव्यं नस्यञ्च क्षीरसर्पिषा ।
 तथापि पुनराधाने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।
 युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ ५७ ॥
 नित्यञ्च शुक्रेषु शृतं यथास्त्रं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।
 न हीयते लब्धवला तथान्तस्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 सिरानुसारिणि मले प्रथम पटलं श्रिते ।
 अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥
 प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
 भूतं तु यद्वादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥ २ ॥
 दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्ययासेन मन्यते ।
 दोषे मण्डलसस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
 द्विधैक दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
 दृष्टेरभ्यन्तरगते ऋस्वद्विविपर्ययम् ॥ ४ ॥
 नान्तिकस्थमधःस्थे दूरग नोपरि स्थितम् ।
 पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥
 प्राप्नोति काचता दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
 तेनोद्धृमौक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् क्वादयेद् दृष्टिमण्डलम् ।
 तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
 चलाविलारुणाभास प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
 जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षतिऽत्र च ॥ ९ ॥
 काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं ब्रह्मसृज्ज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
 वृद्धः काचदृशं कुर्याद् रजोधूमावृतामिव ।
 स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हृतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
 सलिङ्गनाशे वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।
 दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गन्धीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥
 पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।
 शिखितित्तिरिपिच्छाभ प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥ १३ ॥
 काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
 अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
 भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
 दृष्टिः पित्तेन क्रस्वाख्या सा क्रस्वा क्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।
 कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥ १६ ॥
 शङ्केन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
 काचे तु निष्प्रभेन्द्रकप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
 सिताभा सा च दृष्टिः स्थास्रिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
 मूर्त्तं कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
 विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनौपुटसंस्थितः ।
 उष्णे सङ्कोचमायाति क्वायाया परिसर्पति ॥ १९ ॥

शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्तिमा ।
 रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ॥ २० ॥
 काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
 लिङ्गनाशेऽपि तादृग् दृङ् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥
 ससर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ।
 तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्यादव्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥
 तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।
 द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥
 नकुलान्धः स तत्राङ्गि चित्रः पश्यति नो निशि ।
 अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥
 स्थगयन्ति दृश दोषा दोषान्धः सगदोपरः ।
 दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
 विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राङ्गि दर्शनम् ।
 उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
 त्रिदोषरक्तमपृक्तो यात्यूर्ध्वोऽततोऽक्षिणी ।
 दाहोषे मलिन शुक्लमहन्वाविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रात्रावाभ्यश्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।
 भृशमन्त्राशनाहोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
 सक्तोदकण्डूकलुषा विदग्धान्नेन सा स्मृता ।
 शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्थानिलादयः ॥ २९ ॥
 धूमाविला धूमदर्शा दृशः कुर्युः स धूमरः ।
 सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
 भास्वर भास्करादि वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।
 कुर्वन्ति तेजः सशोष्य दृष्टि मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
 वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।
 औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफास्त्रिङ्गनाशान् गन्धूरां ऋस्वजामपि ।
षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

तिमिर काचतां याति काचोऽप्याभ्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोर तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥
तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत् काथे द्विगुणं क्षीर घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥
प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥
सिताशतावरौमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।
पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।
पटोलनिम्बकटुकादार्वीसैव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेदुल्लण्डोऽभसि ॥ ७ ॥
तदादृकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
सुस्तभूनिम्बयथ्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्ग्राणकर्णस्यरोगजित् ।
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिररक्तान्धोष्णान्मदाहनुत् ।
त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलादृके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
 अर्द्धप्रस्थो घृताक्षिप्तः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
 युक्तं पिबेत्तिमिरी तद्युक्तं चैव वरारसम् ।
 यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीक्षणासृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
 पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्रसैः पृथक् ॥ १३ ॥
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।
 त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
 मासमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।
 ताप्यायोहेमयध्याह्नसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नौ वरा वरा ।
 सघृतं वा वराक्ताथं शीलयेत्तिमिरामयौ ॥ १७ ॥
 अपूपसूपसक्तून् वा त्रिफलाचूर्णसयुतान् ।
 पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
 प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
 मृद्दीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥
 स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्बायोरूप्यकाञ्चनैः ।
 युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्ध्रमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
 आपयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
 रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
 वैदूर्यमुक्ताशङ्कानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥
 मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।
 सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगलमक्षोः ।

तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवक चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

द्राक्षाष्टणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोऽजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।

शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

निर्दग्धं वादराङ्गरैस्तुल्यं चैव निषेचितम् ।

क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोऽजकटुकानतैः ।

पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यथ्याश्च मूषाभर्तृचूर्णितम् ।

हन्ति काचार्मनक्ताभ्यरक्तराजी, सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

त्रिशङ्गागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनाक्षयम् ।

अभ्यमूषीकृतं धातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीयं इव भास्करः ॥ ३२ ॥

गोमूत्रे कृगणरसेऽन्तकाञ्जिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत् कुर्याद्भरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

अष्टाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापय ।

यष्टीरसञ्च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना वा ।

तैमिर्यार्मस्रावपैच्छिल्यपैल्लं कण्डूं जाड्यं रक्तराजीञ्च हन्ति ॥३५॥

रसेन्द्रमृजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योग्यभस्तरुणरविप्रकाशगल-

स्तस्यास्य समयमृतस्य गोशक्किः ।

निर्दग्धं समष्टतमञ्जनञ्च पेष्यं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिरुतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मन्ययेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात् पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् पलमञ्जनम् ।

रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दशाह्वपिचुस्ताप्यात्तुत्यार्धपलं पिचुर्यध्याः ।

क्षीराह्वदग्धमञ्जनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

अक्षवीजमरिचामलकत्वक् तुल्ययष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराख्यचिरेण ॥४३॥

मरिचामलकजलोद्भवतुल्याञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मकूटकाचकण्डूर्हन्ता ॥ ४४ ॥

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोऽञ्जनं तास्त्रमयं सशङ्कम् ।

कुचन्दनं लोहितगैरिकञ्च चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविपक्व करोति दृष्टेर्बलं नखम् ॥ ४६ ॥

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्राविस्त्रावणरेकनखैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्द्धवस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसैकैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलान्भसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्कं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽभसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्द्ध्वजलुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद्गामयान् ।

केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥ ५३ ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्कं पयोऽन्वितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्द्ध्वजब्रूत्यवातश्लेष्मामयार्त्तिजत् ।

वसाञ्जने च वैय्वाघ्रौ वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

प्रत्यञ्जने च सूतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

शताङ्गाकुष्ठनलदकाकोलीहययष्टिभिः ।

प्रपौण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्कं तर्पणमुत्तमम् ।

मेदसस्तद्वद्वेण्याद्गुग्गुसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।

खाविच्छत्यकगोधानां दक्षान्तिरवर्हिणाम् ॥ ६० ॥
 पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।
 प्रसादनं स्नेहनञ्च पुटपाक प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।
 पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनौयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
 विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।
 शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
 सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ।
 सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ॥ ६४ ॥
 वर्त्तिः शस्त्राञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ।
 सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥
 सौवीराञ्जनतुल्यकशृङ्गीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
 पञ्चाश पञ्चाश त्र्यंशमथैकाशमञ्जन तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥
 नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनौयसितोत्पलैः ।
 स्नेहोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृत घृतम् ॥ ६७ ॥
 विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
 क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥
 क्षीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोऽन्वितैः ।
 द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैल पक्वञ्च नावनम् ॥ ६९ ॥
 शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।
 दृग्वैमल्याय विमला वर्त्तिः स्यात् कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
 कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।
 शशगोखरसिंहोद्विजलालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
 श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ।
 पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्त्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥
 रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्र प्रसादयेत् ।

द्राक्ष्या नलदरोध्रयष्टिभिः शङ्खताम्बुहिमपद्मपद्मकैः ॥७३॥

सोत्पलैश्चगलदुग्धवर्त्तितैरस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥

सिद्धं मधूककमिजिम्बरिचामरदारुभिः ।

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

नतनीलोत्पलानन्तायश्वाह्वसुमिषस्तकैः ।

साधितं नावने तैलं शिरोवस्ती च शस्यते ॥ ७६ ॥

दद्यादुशीरमिर्युहचूर्णितं कणसैन्धवम् ।

तत्शृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्र घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥

स्रोतोजाञ्जनयुक्तानि वहत्यम्भसि वासयेत् ।

मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥

समेषशृङ्गीपुष्पाणि सयश्वाह्वानि तानि तु ।

चूर्णितान्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ॥ ८० ॥

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरां यन्त्रनिपीडिताम् ।

आभ्यास्य स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥

गुडः फेनोऽञ्जन कृष्णा मरिच कुङ्कुमाद्रजः ।

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ८२ ॥

नकुलाम्ब्ये त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।

रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ८३ ॥

तार्क्ष्यगैरिकातालीसैर्निशाम्ब्ये हितमञ्जनम् ।

दध्ना विष्टुष्टं मरिच रात्र्याभ्याञ्जनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाभोजकेसरैः ।

पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्त्तिर्दोषाभ्यनाशिनी ॥ ८५ ॥

अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ।

कालानुसारौत्रिकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥
 सफेनाम्बागदुग्धेन रात्र्याभ्ये वर्त्तयो हिताः ।
 सन्निवेश्य यक्ष्मन्मध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ॥ ८७ ॥
 ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशाभ्ये श्रेष्ठमञ्जनम् ।
 खादेच्च प्रौढयक्ष्मती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥
 घृते सिद्धानि जीवन्त्या पक्षवानि च भक्षयेत् ।
 तथातिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभिरुजानि च ॥ ८९ ॥
 मृष्ट घृत कुम्भयोनेः पत्रै पाने च पूजितम् ।
 धूमराख्यान्तपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥
 सिग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।
 गोशकट्रसदुग्धाज्यैर्विपक्व शस्यतेऽञ्जनम् ॥ ९१ ॥
 स्वर्णगैरिक्तालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।
 मेदाशावरकानन्तामञ्जिष्ठादार्विष्यष्टिभिः ॥ ९२ ॥
 क्षीराष्टांशं घृतं पक्व सतैल नावन हितम् ।
 तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥
 चिन्तामिघातभीशोकरौच्यात् सोल्लटकासनात् ।
 विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥
 विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृणादिविधारणात् ।
 अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

यथास्व तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।
 सूर्योपरागानलविद्युदादिविबोक्तेनोपहृतेक्षणस्य ।
 सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै
 र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
 व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
 पंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरव्ययञ्च नस्यम् ।
 शकुनासनतासपादपूजा घृतपानञ्च सदैव नैत्ररक्षा ॥ ८८ ॥
 अहितादशनात्सदा निवृत्तिर्भृशभास्त्रच्चलसूक्ष्मवीक्षणञ्च ।
 मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ८९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिङ्गनाश कफोद्भवम् ।
 आवर्त्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥
 सोऽसञ्ज्ञातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
 शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरुद्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिञ्च स्थगयेत्पुनः ।
 श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥
 श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
 तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥
 तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरुणा सिता ।
 शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।
 विषमच्छिन्नदग्धाभा सरक्च्छिन्नाशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कास्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।
 कृत्राभा नैकवर्णा च कृत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥
 न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पौनसकासिनाम् ।
 नाजीर्णीभौरुषमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥
 अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
 देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।
 अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥
 स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।
 कृष्णादर्द्धाङ्गुल मुक्ता तदर्द्धार्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चल धृताम् ।
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वाद्दूर्ध्वमामन्ययन्निव ॥ १२ ॥
 सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ।
 विध्येत् सुविद्धे शब्दः स्यादरुक्चाम्बुलवत् स्मृतिः ॥ १३ ॥
 सान्वयव्रातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥
 अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
 उत्तिष्ठनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥
 स्थिरे दोषे चले वापि खेदयेदक्षिबाह्वतः ।
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
 धृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बध्वाक्षि शाययेत्ततः ।
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।
 क्षवथुं कासमुद्गारं श्ठीवनं पानमश्रसः ॥ १८ ॥
 अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ।
 सप्ताहं नाचरेत् स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥
 शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।
 सव्योष्णमलकं वाय्वमग्नीयात्सष्टतं द्रवम् ॥ २० ॥
 विलेपीं वा त्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।
 वातघ्नैः सप्तमे त्वङ्गि सव्यैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥
 यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्वैर्यलाभतः ।
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

शोफरागरुजादीनामधिमन्यस्य चोद्भवः ।
 अहितैर्वधदोषाच्च यथास्व तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
 मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागीपशान्तये ॥ २४ ॥
 ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाप्नुताः ।
 पयस्यासारिवानन्तामञ्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
 अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः धर्मकृत्परम् ।
 रोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैष्कागल पयः ॥ २६ ॥
 शृतमाश्चोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।
 मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥
 शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।
 मन्योक्ताच्च क्रियां कुर्याद् व्यधे रुढेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥
 आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
 विद्वेऽक्षि सगुडा वर्त्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेक्षिता ॥ ३० ॥
 जातीशिरौषधवमेषविषाणपुष्प-
 वैदूर्यमौक्तिकफल पयसा सुपिष्टम् ।
 आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं
 सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥
 पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षि
 विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।
 स्रोतोजविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै
 रस्यैव तुल्यमुदितङ्गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

वातेन नेत्रेऽभिथन्दे नासानाहोऽल्पशोफता ।

शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्कात्पादूषिकाशीतमच्छमशुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अध्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिथन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्यो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादवः ॥ ४ ॥

हताधिमन्यः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

मन्याक्षिशङ्खतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छित्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

सङ्कोचयति पर्य्यशु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्वामूनवातविपर्य्यये ॥ ७ ॥

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।

अन्तःकृदोऽशुपौतोष्णं रागः पौताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिथन्दलक्षणम् ।

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमन्ये भवेन्नेत्रं स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाड्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥

सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावदूषिकाश्रुता ।

अधिमन्ये नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

रक्ताशुराजौदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यन्देन नयन सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।

मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षम् ।

असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

अधिमन्या यथास्वञ्च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।

शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।

रुक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमौलनम् ॥ १६ ॥

विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठोवनादिमान् ।

पक्वोदुस्वरसङ्काश जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥

अश्रूणाशीतविशदपिच्छिलाच्छ्वनं मुहुः ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणेस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः सरम्भः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

अन्नसारोऽस्त्वतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥

शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अन्तोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वच्चिरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनन् ।
 कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥
 दाहोपदेहरागाशुशोफशान्थै विडालकम् ।
 कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्त्रणैरैरिक्तैः ॥ २ ॥
 सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनतच्चन्दनसैन्धवैः ।
 सैन्धवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥
 वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।
 मांसीपद्मककाकोलीयष्ट्याह्वैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥
 मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।
 सितमरिचभागमेकं चतुर्भनोह्वं हिरष्टशाबरकम् ।
 सञ्चूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्याच्छृङ्गणरसे पटावबद्धाः

सुखिन्नानखवितुषीकृताः कुलत्याः ।

तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

घोषाभयातुल्यकयष्टिरोधैर्मूतौससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याम्बुनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटङ्कटैर्यः सिद्धम् ।

सेकोऽष्टभागशिष्टः क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

शौघमेव जयति प्रयोजितः शिशुपुल्लवरसः समाश्लिक्तः ॥ ९ ॥

तरुणमुखवकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजं सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका क्षीणा ॥ १० ॥

आश्वीतनं मारुतजे काथो बिल्यादिभिर्हतः ।
 कोष्णः सहैरण्डजटावृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥
 क्लीबैरवक्रशार्ङ्गैष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।
 सान्भसा पयसाजेन शूलाश्वीतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाहिमधुकोत्पलैः ।
 काथः सशर्करा शीतं सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥
 कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।
 अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽसपित्तजे ॥ १४ ॥
 पुण्ड्रयष्टीनिशामूतीप्लुता स्तन्ये सशर्करे ।
 छागदुग्धेऽथवा दाहकरुग्रागाशुनिवर्त्तनी ॥ १५ ॥
 श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।
 वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥
 नागरत्रिफलानिम्बवासारोध्ररसं कफे ।
 कोष्णमाश्वीतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥
 सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
 व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 स्रावयेद्गुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
 उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिषेधञ्च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥
 अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥
 रूप्यं रुक्षेण गोदध्ना लिम्बेन्रीलत्वमागते ।
 शुष्के तु मस्तुना वर्त्तिर्वाताख्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥
 सुमनः कोरका शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।
 पित्तरक्तापह्ना वर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योष शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनः शैलेयकं सर्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥
 प्रपौण्डरीक यष्ट्याह्नं दार्वी चाष्टपल पचेत् ।
 जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्वे घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
 पुष्पाञ्जनादशपलं कर्षञ्च मरिचात्ततः ।
 कृतञ्चूर्णीथवा वर्त्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥
 हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
 अथ पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्षौष्यं तर्पणम् ।
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥
 परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।
 सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥
 वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।
 घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥
 दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।
 सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥
 रैकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याकाथत्रिवृद्धृतैः ।
 श्वेतरोध्र घृतमृष्टं चूर्णितं तान्त्वस्थितम् ॥ ३२ ॥
 उष्णाम्बुना विमृदित सेकः शूलहरः परम् ।
 दार्वीप्रपौण्डरीकस्य काथो वाद्योतने हितः ।
 सैन्धवांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्वरुग्घरान् ॥ ३३ ॥

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सपिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
 ताम्रैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥
 शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्वैश्व ।
 नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षे वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥
 उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाशुर्ध्वजित् ॥ ३६ ॥
 शिशुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
 घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाशुवेदनाः ॥ ३७ ॥
 तिलाश्वसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ।
 निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाशुरागजित् ॥ ३८ ॥
 सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।
 स्तन्येनाञ्जितं कार्यं त्रिःपरं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ३९ ॥
 तालीसपत्रचपलानतलोहरजोऽञ्जनैः ।
 जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूर्तपेषितैः ॥ ४० ॥
 ताम्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।
 मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥
 ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाशुशोफकण्डूविनाशनाः ।
 व्याघ्रीत्वङ्मधुक ताम्ररजोजाक्षीरकस्वितम् ॥ ४२ ॥
 शम्यामलकपत्राञ्चधूपितं शोणरुक्प्रसुतम् ।
 अन्धोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥
 उत्क्रिष्टाः कफपित्तासनिचयोत्थाः कुकूणकाः ।
 पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसां विसः ॥ ४४ ॥
 पोथक्यन्धोषितोऽल्पाख्यस्यन्दमन्याविनानिलात् ।
 एतेऽष्टादश पिक्वाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥
 चिकित्सा पृथगेतेषां स्वस्वमुक्ताश्च वक्ष्यते ।
 पिक्वीभूतेषु सामान्यादथ पिक्वाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥
 स्निग्धस्य हृदि तवतः शिराविद्धहृतासृजः ।
 विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥
 तुल्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशताकाञ्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
 पिक्वानपिक्वान् कुरुते बहुवर्षीयितानपि ।

तत् सेकेनोपदेहास्तु कण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४८ ॥
 करञ्जबीजं सुरस सुमनःकोरकाणि च ।
 सक्षुद्य साधयेत् क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥
 अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ।
 रसाञ्जनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥
 समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।
 अञ्जनं मधुना पिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।
 भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्गनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्त्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥
 पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ।
 ताम्ब्रे दशाहं तत् पैल्लपक्ष्मशतजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 अलञ्च सौवीरकमञ्जनञ्च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
 पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ४६ ॥
 लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वीरसेन
 श्रेष्ठं कार्पास भावितं सप्तकृत्वः ।
 दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था
 श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५७ ॥
 वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
 पुनः पुनर्विरेकञ्च नित्यमाद्योतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥
 नावन धूमपानञ्च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।
 पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥
 चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
 परस्परमसङ्कीर्णाः कात्थ्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥
 सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्वान् ॥ ६१ ॥

मन्त्रादीन् क्वापिचक्षन् भविष्यति मन्त्रिष्वन्त्र ।

क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥
 कफजे मधुरास्यत्व कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ।
 अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽवुदम् ॥ ६२ ॥
 कुर्यात् तत्पाटित छिन्न मृदितञ्च विवर्द्धते ।
 मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥
 पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।
 ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥
 वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।
 एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
 अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात् तेष्वनुपक्रमाः ।
 करालौ मांसरक्तोष्ठाववुदानि जज्ञाद्दिना ॥ ६६ ॥
 कच्छपस्तालुपिटिका गलौघ्नः सुषिरो महान् ।
 स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नो वलयालसाः ॥ ६७ ॥
 नाड्योष्ठकोपनिचयात् रक्ताक्षर्वैश्च रोहिणी ।
 दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्षोपजिह्विका ॥ ६८ ॥
 गलगण्डः स्वरभ्रशः कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरः ।
 याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 खण्डोष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।
 यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्यावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥
 पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जन पचेत् ।
 नस्यञ्च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥
 महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।
 देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।
 नाद्योष्ठं स्वेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥
 खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।
 पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥
 रोध्रसर्ज्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।
 गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥
 पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया शोणितजेऽपि च ।
 इदमेव भवेत्कार्यं कर्म्मौष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥
 पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्ते प्रतिसारणम् ।
 धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥
 खिन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।
 प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥
 सक्षौद्रा घर्षण तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।
 अवगाटेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥
 आम्राद्यवस्थाखलजीं गण्डे शोफवदाचरेत् ।
 खिन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥
 तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः ।
 दाडिमत्वग्बरातार्ह्यकान्ताजम्बूस्थिनागरैः ॥ १२ ॥
 कवलः क्षीरिणां क्वाथैरणुतैलञ्च नावनम् ।
 दन्तहर्षे तथा मेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥
 तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।
 सस्नेह दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद् द्विजे ॥ १४ ॥
 तुत्यरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।
 क्षिग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥
 अधिदन्तकमालिसं यदा क्षारेण जर्जरम् ।
 क्कमिदन्तमिवीत्याद्य तद्वक्षोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।
 अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥
 चारचूर्णेर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।
 कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तञ्च समाचरेत् ॥ १८ ॥
 जयेद्विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं कृमिदन्तकम् ।
 स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥
 गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
 सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥
 हिङ्गुकट्फलकासीसस्त्रिजिंकाकुष्ठवेल्लजम् ।
 रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥
 गण्डूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।
 क्वाथैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥
 क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।
 दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥
 सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।
 तैलं सयध्याङ्गरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥
 ततो विदारियध्याङ्गशृङ्गाटककसेरुभिः ।
 तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥
 कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।
 नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बह्वपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥
 एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।
 विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥
 मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलनीतार्घ्यनागरैः ।
 तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥
 दन्तमांसान्युपकुशे स्निग्धान्युष्णाम्बुधारणैः ।
 मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।
 लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
 सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
 सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
 घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।
 दन्तपुष्पुटके स्विन्नच्छिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
 यष्ट्याह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।
 विद्रुधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
 घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोज्ज्वैः ।
 रक्षेत्पाकं हिमैः पक्कः पाच्यो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥
 सौषिरे क्षिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
 रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठातार्क्ष्यपत्तङ्गकिशुकैः ॥ ३५ ॥
 सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इथ्यते ।
 यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥
 सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
 क्षित्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 वचातेजावतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥
 विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
 क्षावं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥
 सशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।
 नाडीं दन्तानुगा दन्तं समुद्धृत्याग्निना हरेत् ॥ ४० ॥
 कुक्षां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।
 धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥
 क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।
 कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मम् ॥ ४२ ॥

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं स्तुते ।
 प्रतिसारणगण्डूषनावन मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥
 तीक्ष्णैः कफोत्प्लेष्यैर्वं सर्षपन्नूषणादिभिः ।
 नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥
 उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां वडिशैनाधितिह्विकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्वर्षणादि च ॥ ४५ ॥
 उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।
 कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥
 ऐर्वाख्वीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।
 अग्रे निरिष्ट जिह्वाया वडिशायवल्ग्वितम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।
 छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्धते ॥ ४८ ॥
 मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ।
 छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्वर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
 कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।
 सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैव समाचरेत् ॥ ५० ॥
 अपक्वे तालुपाके तु कामीसक्षौद्रतार्क्ष्यजैः ।
 घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥
 पक्वेऽष्टापदवज्जिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।
 वृषनिम्बपटोलाद्यैस्त्रिैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥
 तालुशोषे त्वष्टणस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
 कणाशुण्ठीशृत पानमस्त्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥
 धन्वमांसरसाः क्षिग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ्गोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥
 काथः पानञ्च, दार्वीत्वग्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः ।
 हरीतकीकषायो वा पेयी माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

श्रेष्ठान्योषयवक्षारदार्वाद्द्वीपिरसाञ्जनैः ।
 सपाठातेजिनीनिम्बैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥
 कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।
 निचुल कटभौमुस्त देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥
 वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ।
 अथान्तर्वाह्यतः स्निग्धां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥
 अङ्गुलीशस्तकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।
 पञ्चमूलाम्बुकवलस्तैल गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥
 विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
 घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलं कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
 द्राक्षापरूषककाथो हितश्च कवलग्रहे ।
 उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायाससम्भवाम् ॥ ६१ ॥
 सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 नस्यगण्डूषयोस्तैल साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
 अपामार्गफलश्चेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।
 तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥
 विद्रधौ स्नाविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।
 सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥
 गलगण्डः पवनजः स्निग्धो निम्बुतशोणितः ।
 तिलैर्वीजैश्चलट्टोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥
 उपानाह्यो व्रणे कूटे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।
 शिशु तिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
 कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
 एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्चिकेन वा ॥ ६७ ॥
 गुडूचौनिम्बकुटजहंसपादीबलादयैः ।
 साधितं पाययेत्तैलं सकृन्नादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविम्लापने त्वति ।
 लेपोजगन्धातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६८ ॥
 गुञ्जालावुशुकाङ्गाश्च पलाशचारकल्किताः ।
 मूत्रशृतं हठक्षार पक्ता कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥
 साधितं वल्सकाद्यैर्वा तैल सपटुपञ्चकैः ।
 कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥
 मेदोभवे शिरां बिध्येत् कफघ्नञ्च विधिं भजेत् ।
 असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूर्त्वेण पाययेत् ॥ ७२ ॥
 अशान्तौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।
 मुखपाकेषु सच्चौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥
 कथितास्त्रिफलापाठाष्टद्वीका जातिपल्लवाः ।
 निष्टेय्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥
 मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टे लाः प्रतिसारणम् ।
 तैल वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्थयोः ॥ ७५ ॥
 पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।
 लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥
 यथादोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम् ।
 नवेऽर्जुदे त्वसद्वहे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥
 खर्जिकाननगरक्षौद्रैः काथो गण्डूष इष्यते ।
 गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥
 यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाचरेत् ।
 वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥
 समङ्गाधातकीरोध्रफलनीपञ्चकैर्जलम् ।
 धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णनम् ।
 शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥
 फलत्रयद्वौपिकिराततिक्तयष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्बकाम्बाग्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्ब्वान्नधनञ्जयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।

क्वाथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं

कण्ठौष्ठताल्वादिगदान् सुकच्छान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

खदिरतुलामम्बु घटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चन्दनजोऽङ्गककुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुरोन्नद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।

सृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतङ्गैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षाशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।

हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गाभ्रीं दृशं श्रुतिश्च वाराहीम् ॥ ८६ ॥

उदत्तितश्च प्रपुन्नाटरोन्नदावींभिरभ्यक्तमनेन वक्तम् ।

निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥

पलशतं बाणात्तोयंघटे पक्त्वा रसेऽस्मिन् पलार्द्धिकैः ।

खदिरजम्बूयथ्यानन्ताम्नैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥

तैलप्रस्थ पाचयेच्छुष्कपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्स्थैर्यं धत्ते दन्तपक्तेश्चलायाः ८९

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुला चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वाथनाद् घने ॥ ९० ॥

आक्षिप्तं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रज सेव्याम्बुपत्तङ्गैरिक्तम् ।

चन्दनद्वयरोन्नपुण्ड्राह्वे यथ्याह्वजाक्षान्नद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलाह्निशात्रिफलाचतुर्जातयोऽङ्गकम् ।

मुस्तामञ्जिष्ठान्यग्रोधःप्ररोहमासीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते तस्मिन् स्थित्वा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलं सहलवङ्गकङ्कोलकाम् ॥ ८३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिर्पूरकुडव च तवावपेक्षतः ।

कारयेद्भुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ८४ ॥

क्वाथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

सर्वास्त्ररोगोद्धृतये तदाद्दुर्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥ ८५ ॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिद वारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिन स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८६ ॥

क्षुद्रागुडूचीसुमन प्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽय सर्वाभयान् वक्तृगतान्निहन्ति ॥ ८७ ॥

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ८८ ॥

गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः ।

मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्थश्चूर्णः ॥ ८९ ॥

दार्वीत्वक्सिन्धुवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वान्यः ॥ ९० ॥

द्विक्लारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेक्षगिरितार्क्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नौ रसक्रियैषा ॥ ९१ ॥

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां

पथ्यानां जलमिश्रिकुष्ठभावितानाम् ।

अत्तारं नरमणवोऽपि वक्तृरोगाः

ओतार नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ९२ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यश्चाह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथ पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ९३ ॥

पटोलशण्ठीत्रिफलाविशाला-

त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।

पौतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स्वरसः कथितो दार्ढ्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याह्ववासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेव प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

कायशिरसोर्विरेको वमन कवलग्रहाश्च कटुकतिक्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

यवदणधान्य भक्त विदलैः क्षारोषितैरपस्त्रेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यत्क्षेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धन्ते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतोदृत तेषु कुर्वीत ॥ ११ ॥

तृयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्त्रिप्रजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुसद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततेक्ष्णैः ॥ २ ॥

अस्मात्प्रगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्यते भृशं शङ्खौ घाटा सम्बिद्यते तथा ।
 भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥
 बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे नि कृष्येन इवाक्षिणौ ।
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सम्बिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥
 स्फुरत्यतिशिराजालं कन्दराहनुमग्रह ।
 प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्मात् व्यथाशमौ ॥ ६ ॥
 मार्दवं मर्दनस्नेहस्नेदबन्धैश्च जायते ।
 शिरस्तापोऽयमर्द्धं तु मूर्ध्नि, सोऽर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥
 पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
 अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।
 स्नेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥
 अरुचिः कफजे मूर्ध्नि गुरुस्तिमितशीतता ।
 शिरानिस्पन्दतालस्यं रुग्मन्दाङ्गप्रधिका निशि ॥ १० ॥
 तन्द्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयने वमि ।
 रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्वं स्यात्सर्वलक्षणं ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
 कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥
 शिरसस्ते पिबन्तोऽस्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
 चित्तबिभ्रशजननीज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
 रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिता ।
 कपाले तालुशिरसौ कण्डू, शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥
 ताम्राच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजः ।
 वातोल्बणा, शिरः कम्पं तत्सङ्गं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥
 पित्तप्रधानैर्वातादौः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।
 तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरदृब्धमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्खकः ।
 त्रिरात्रात् जीवितं हन्ति सिध्यत्यग्राश्र साधितः ॥ १७ ॥
 पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
 रुजः सस्यन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥
 ग्रामध्याङ्ग विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।
 अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा श्वास्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
 सूर्यावर्त्तः स इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।
 शिरस्येवञ्च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥
 कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
 सवर्णो नीरुजः शोफस्त विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥
 यथादोषोदय ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन् ।
 कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥
 कङ्कुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्थुरक्षिकाः ।
 कण्डूकुशच्युतिस्त्रापरोक्ष्यकृत् स्फुटन त्वचः ॥ २३ ॥
 सुसूक्ष्म कफवाताभ्यां विद्याहारुणकन्तु तत् ।
 रोमकूपानुग पित्त वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
 रोमकूपान् रुणद्धस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥
 तदिन्द्रलुप्त रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
 खलतेरपि जन्मैव सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥
 सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् स्निग्धशिरावृता ।
 कफाद्धनत्वग्वर्णाञ्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥
 दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
 दग्धाग्निनेव निर्लोभा सदाह्ना या च जायते ॥ २८ ॥
 शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥

तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खर रुचं जलप्रभम् ।
 पित्तात्सदाहं पीताभं कफात् स्निग्ध विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
 स्थूलं सुशुक्तं सर्वैस्तु विद्याद्वयमिश्रलक्षणम् ।
 शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।
 शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥
 माषान् सुद्धान् कुलत्थान् वा तद्वत् खादेदुष्टतान्वितान् ।
 तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मासधान्यकृता हिताः ।
 वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
 स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरः श्रवणतर्पणम् ।
 वरुणादौ गणे क्षुप्ते क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।
 ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥
 वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।
 कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
 नस्यमुष्णाम्बुपिष्टानि सर्वमूर्ध्वरुजापहम् ।
 शर्कराकुङ्कुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
 प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।
 वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नावसेचयेत् ॥ ८ ॥
 इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

अर्द्धावमेदकेऽप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ८ ॥
 शिरीषवीजापामार्गमूल नस्यं विडान्वितम् ।
 स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽम्बकक्लितः ॥ १० ॥
 सूर्यावर्त्ते तु तस्मिन् शिरयापहरेदसृक् ।
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥
 शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ।
 जीवनीयशृतोशीरसर्पिषो पाननस्ययोः ॥ १२ ॥
 कर्त्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।
 श्लेष्माभितापैर्जीर्णान्यस्नेहितं कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥
 स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।
 शस्यन्ते चापवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।
 मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥
 सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।
 विडङ्गस्वर्जिकादन्तीहिङ्गुगामूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
 कटुनिम्बेऽङ्गदौपीलुतैल नस्यं पृथक् पृथक् ।
 अजामूत्रद्रुत नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥
 पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूम नावनभेषजैः ।
 कृमिभिः पीतरक्तत्वादृक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 वाताभितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ।
 नवे जन्मोत्तर जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्मविद्रधिचोदितम् ।
 आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधिपिटिकाबुदे ॥ २० ॥
 अरूषिकाजलौकोभिर्हृतास्मा निम्बवारिणा ।
 सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशकद्रसैः ॥ २१ ॥
 पठोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकृष्णैः ।

गोमूत्रजीर्णपिण्याकककवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसयुतम् ।
 कृष्णिकालेपन कण्डूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
 वचारुषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरष्टययोः ॥ २४ ॥
 अशान्तौ शिरसः शुद्धैः यतेत वमनादिभिः ।
 विध्वेच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
 नावन मूर्ध्नि वस्तिञ्च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
 प्रियालवीजमधुकुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपत्रैर्दण्डगजधात्रीफलैस्तथा ।
 कोरदूषट्णक्षारवारिप्रक्षालन हितम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोद्घातुत्यकोषणैः ॥ २८ ॥
 वन्यामरतरुभ्या वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रक्षुद्रवार्त्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
 धतूराकस्य पत्राणां भस्मातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषो मेषविषाणजा ।
 वर्जयेद्धारिणा मेक यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 खलतौ पलिते वल्ग्यां हरिल्लीन्नि च शोधितम् ।
 नस्यवत्तशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सिद्धं तैलं जहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
 मासं वा तैलं क्षीरमुद्धनावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥
 नीलोष्णिदीपकोऽष्टमृद्गस्वरसभावितम् ।

शैल्वक्षतिलरामाणां वीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
 पिद्वाजपयसा लोहान्निपादकांशुतापितात् ।
 तैल शृत क्षीरभुजो नावनात् पतितान्तकृत् ॥ ३६ ॥
 क्षीरात्सहचरात् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टौपलान्वितः ॥ ३७ ॥
 नस्य शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
 क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवोरकौ ॥ ३८ ॥
 उत्पाद्य पलित देयावाशये पलितापही ।
 क्षीरं प्रियाल यष्ट्याह्व जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥
 कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरी लोमवलौहितः ।
 तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्चल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
 बृ हयेच्च रजेचैतत् केशान्मूर्ध्निप्रलेपनात् ।
 मांसी कुष्ठ तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
 क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसवर्द्धनं परम् ।
 अयोरजोभृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
 स्थितमिच्छुरसे मासं समूल पलितं रजेत् ।
 माषकोद्रवधान्यान्मैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
 लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रञ्जयेत् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 सिद्ध धात्रीरसे तैल नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।
 सर्वान् मूर्ध्निगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥
 वरीजीवन्तिर्निर्य्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
 जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजतूर्ध्वरोषजित् ॥ ४६ ॥
 मयूर पक्षपित्तान्त्रपादविट्पुण्डवर्जितम् ।
 दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासोक्तं पानं वस्त्रभ्यञ्जननावनैः ।
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
 जीवन्तोत्रिफलामेदासृद्दीकादिपरुषकैः ॥ ५० ॥
 समङ्गाचविकाभार्ज्जीकाश्मरौकर्कटाह्वयैः ।
 आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
 शतावरीविदारौक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदद्वर्षभकमृङ्गाटककसेरुकैः ।
 रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातुगाक्षीरोकाकोलीधन्वयासकैः ।
 मधूकाक्षोटवातामसुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
 धात्विन्द्रियस्वरभ्रशश्वासकासादितापहम् ॥ ५५ ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
 आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत्तद्वयम् ।
 परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधः शाखसृषयः पुरुषं विदुः ।
 मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
 तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणविज्ञानौयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थेरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

संहतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्व पाण्डुता कार्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्त्रायुच्छन्नतोत्सङ्गितातिरुक् ।

सरम्भदाहृष्यथुकण्डूदिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दौर्घकालानुबन्धश्च विद्यादुष्टव्रणाकृतिम् ।

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैस्तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वत्यस्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मांसस्तोदभेदाब्धो रुचश्चटचटायते ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥

मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलोऽभोष्णबहुस्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्णपाकवान् ॥ ८ ॥

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्त्रायुशिराजालस्ततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।

वाजिस्थानसमो गर्भे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

हाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्करात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

त्वगामिषशिरास्त्रायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्नुत्तरोत्तरम् ।
 सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोवलवति व्रणः ॥ १३ ॥
 वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
 तथास्फिक्पायुमेद्वोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ॥ १४ ॥
 कच्छसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
 सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥
 फेनपूयानिलवहः शल्यवानूङ्घ्रिनिर्वमी ।
 भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कक्षस्थिसन्धितः ॥ १६ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कच्छेण सिद्ध्यन्ति येषाञ्च स्युर्वर्णे व्रणाः ॥ १७ ॥
 नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पञ्चरातीसारकासिनाम् ।
 पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
 भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।
 स्नायुक्ते दाच्छिराच्छेदाद् गाम्भीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
 अस्थिभेदात्क्षाल्यत्वात्क्षविषत्वादतर्कितात् ।
 मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघटनात् ॥ २० ॥
 क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात् सौहित्यादतिकर्शनात् ।
 मद्यपानाद्दिवास्वाद्याद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
 व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
 स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।
 अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
 योज्य शोफो हि शुद्धाना व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।
 कुर्याच्छीतोपचारन्तु शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
 दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहमा शमम् ।
 शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विययुक्ते विशेषेण जलीकाद्यैर्हरेदसृक् ।
 दुष्टास्तेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥
 कृते कृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
 सुश्लक्ष्णैस्तदहः पिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
 शतधीतघृतोपेतैर्मुहुर्न्यैरशोषिभिः ।
 प्रतिलोम हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
 प्रदेह्यो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥
 वातोत्खणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
 क्षुतासृजाश्च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥
 आनूपवेसवाराद्यैः खेदः सोमास्तिलाः पुनः ।
 भृष्टा निर्वाटिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहरुग्घराः ॥ ३१ ॥
 स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।
 अभ्यज्य खेदयित्वा च वेणुनाद्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
 विस्त्रापनार्थं सृज्जीयात् तैलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
 यवगोधूममुह्नैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥
 विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
 अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥ ३४ ॥
 सकोलतिलवल्गोमा दध्यन्ता सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
 दारण दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेत्थते ॥ ३६ ॥
 गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
 क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥
 पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।
 निःस्त्रैहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

शुश्रून्त समुपेक्षित प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।

द्रव्याणां पिच्छलानाञ्च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

सप्तसु चालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।

भृश दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

अथवा चालन काथः पटोलौनिम्बपत्रजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

पटोलौतिलयक्ष्याह्नविह्वन्तीनिशाह्वयम् ।

निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।

कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

निर्वापयेद् भृश शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

शुष्काल्पमांसे गन्भीरे व्रणे उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्ध्यावलातिलैः ।

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥

मांस मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोद्वालपुराग्निकैः ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥

व्रणान् सुदुःखशोथ्यांश्च शोधयेत् चारकर्मणा ।

स्त्रवन्तोऽश्मरिजामूत्र ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥

क्षिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।

शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
 अश्वगन्धारुहारोध्र कटफल मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं सरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 सक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तं संशोधनं परम् ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥
 तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।
 सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ॥ ५६ ॥
 क्षीरोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ।
 रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥
 काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।
 चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं द्रव्यते ।
 ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बू कटफलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
 त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।
 लाक्ष्यामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
 प्रलेपः सप्ततक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।
 कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
 लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।
 दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूम तैल रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिष्कृता ।
 चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मषी ॥ ६३ ॥
 व्रणिनः शस्त्रकर्मेक्षितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।
 द्वि पञ्चमूले वर्गश्च वातक्ष्णो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।
 आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥
 एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरमक्रियाः ।
 चूर्णो वर्त्तिष्व सयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादर्वीनिशासारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयसिद्धतुल्यमधुकैनाह्वीजान्वितैः ।
 सर्पिं साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो-
 गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्धयन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।
 अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥
 घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।
 विद्धं भिन्नं विदलितं तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥
 रक्तलेशेन वा युक्तं सङ्गोष छेदनात् सवेत् ।
 अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
 प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पातितं पतितं तनोः ।
 सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
 भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।
 प्रहारपीनोत्पेषात्सहास्या पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥
 सद्यः सद्यो व्रणं सिञ्चेदथ यद्याह्वसर्पिषा ।
 तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥
 क्षतोष्णो निग्रहार्थं तत्कालं विमृतस्य च ।
 कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥
 सद्यो व्रणेष्वायतेषु सम्भानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥
 ससरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 उपवासो हितं भुक्तं प्रतत रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥
 घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।
 तयोर्हृत्प्लव स्रवत्यस्त्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥
 अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
 ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
 स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
 स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥
 इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो ब्रणहितो विधिः ।
 सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥
 प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
 घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥
 कल्कादीन्यवकुत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
 सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥
 असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लम्बते तु यत् ।
 सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥
 पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥
 विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजौवकर्षभकोत्पलैः ।
 सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥
 गलपीडावसन्नेऽक्षिणं वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।
 प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥
 कर्णे स्थानात् च्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।
 कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि भारुते ॥ २० ॥
 समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रित ।
 घात शाखासु तिर्यक्स्थ गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
 स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
 चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्त्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥
 कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कक्षामावेश्य पट्टकम् ।
 स्नेहसेक न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचन्दनपर्पटैः ।
 शिलादार्यमृतातुत्यैः सिद्धं तैल च रोपणम् ॥ २६ ॥
 क्तिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
 बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥
 कार्या शल्याहृते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुङ्गे सुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुङ्गसुतो खादेन्मस्तिष्कानन्यजौवजान् ।
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात् स्नेहवर्त्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः सुतशोणिताः ।
 सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजापूर्णं मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 ज्वरोदाहृदडाधानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥
 सङ्गो विगमूत्रमरुतां श्वासः खेदोऽक्षिरक्तताम् ।
 लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं हृदयत्थपि ।

आधानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥
 पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥
 अभिन्नेऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्त्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजासन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥ ३६ ॥
 तन्त्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
 रक्ताक्षपाण्डुवदनमानङ्गं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ।
 विरेचनं निरुहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥
 यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
 भुञ्जीतान्नं यगागूं वा पिवेत्सैन्धवसयुताम् ॥ ३९ ॥
 अतिनिःसृतं रक्तं भिन्नकोष्ठः पिवेदसृक् ।
 क्षिन्नभिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥
 मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।
 क्षिन्नान्त्रः सशयौ देही भिन्नान्त्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥
 यथास्त्रं मार्गमापन्ना यस्य विष्णून्त्रमारुताः ।
 व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसशयम् ॥ ४२ ॥
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।
 उत्पिङ्गलांशराग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं दृणशोणितपांसुभिः ।
 प्रवेशयेत् कृमिनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥
 क्षौरेणाद्र्क्षितं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।
 अङ्गुल्या प्रभृशेत्कण्ठं जलेनोद्देलयेदपि ॥ ४५ ॥
 तथान्त्रं विनश्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।
 व्रणसूक्ष्मगान् बहुत्वाद्वा कोष्ठमन्त्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
 तत् प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगन्त्रे सौव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥
 स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।
 वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
 पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।
 मृदुक्रियार्थं शक्ततो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्त्तेत वर्षञ्च यथोक्तां व्रणयन्व्रणाम् ।
 उदराभेदसो वर्त्तिं निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णे मूलैस्ततः समम् ।
 दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णे नाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सक्तदेव तु ।
 स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा ह्रियमानया ॥ ५२ ॥
 सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्त्रे घृतं पिबेत् ।
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 रुग्दाहजित्स्त्रयध्याह्नैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 मेदोग्न्युदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥
 तालीसं पद्मकं मांसौहरेण्वगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।
 गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।
 विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं सर्माहताहतम् ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ ५७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पातघातादिभिर्द्विधा भङ्गोऽस्यां सम्यक्सन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥
 इतरस्मिन् भृशं शोफं सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।
 अशक्त्येष्टितेऽप्येऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥
 समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
 भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
 यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
 प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थिस्यर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
 यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थो विदारितः ।
 भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
 उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।
 तद्दुःसाध्यं क्लृप्ताशक्तवातलात्पाशिनामपि ॥ ६ ॥
 भिन्नं कपालं यत् कट्या सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ।
 जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 असंक्षिप्तकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।
 यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरः पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥
 सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
 सङ्गोभादपि यद्गच्छेद्विक्रिया तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ।
 तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भुज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपौडयेत् ॥ ११ ॥
 आच्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ।
 आच्छेदोत्पौडनोन्नामचर्मसत्तेपबन्धनैः ॥ १२ ॥
 सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
 इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
 पट्टं प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
 वशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभि सुनिवेशितैः ।
 सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धे स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ।
 त्रहात् चरहाट्टतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।
 न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
 त पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
 सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
 विभज्य देश कालञ्च वातघ्नौषधसयुतम् ।
 प्रततः सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥
 गृष्टिचौर ससर्पिष्क मधुरौषधसाधितम् ।
 प्रातः प्रातः पिवेद्भग्नं शीतलं स्नाचयायुतम् ॥ २१ ॥
 सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुष्टतोत्तरैः ।
 कषायैः प्रतिसार्य्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥
 लम्बानि व्रणमासानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
 सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 तान् समान् सुस्थिताञ्ज्वात्वा फलिनौरोधकट्फलैः ।
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
 धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।
 इति भङ्गो उपक्रान्तः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
 मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
 पूर्वमध्वान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
 मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयन हितम् ॥ २७ ॥
 यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।
 जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
 श्रोण्यां वा पृष्ठवशे वा वक्तस्याक्षकयोस्तथा ।
 विमोक्षे भग्नसन्धीना विधिमेव समाचरेत् ॥ २९ ॥
 सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्निन्नान् मृदूकृतान् ।
 उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्व स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥
 असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोत्खणसाधिते ।
 आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥
 भग्नं नैति यथा पाक प्रयतेत तथा भिषक् ।
 पक्वमांसशिरास्त्रायुसन्धिः श्लेष न गच्छति ॥ ३२ ॥
 व्यातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
 चतुःप्रयोगान् बल्वांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥
 शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पैष्टिकैरविदाहिभिः ।
 मात्रयोपचरेद्भग्न सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
 ग्लानिर्न शस्यते तस्य सन्धिविश्लेषकञ्चि सा ।
 लवण कटुक क्षारमस्त्रं मैथुनमातपम् ।
 व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षञ्च भोजनम् ॥ ३५ ॥

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रवद्धान्

सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत ।

सशोषयेदनुदिन प्रविसार्थ्य चैतान्

क्षीरे तथैव मधुकक्षयिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कास्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।

विगततुषानरजस्कान् सचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ ३७ ॥

नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।

अगरुचन्दनकुङ्कुमसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्त्रिलपिष्टं ततश्च तत् ।

समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३६ ॥

शैलेयरास्त्रांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्भिः ।

सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्वेस्त्रैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकज्जयति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरूपयोगैः ४१

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हृत्स्थश्चपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्ब्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृग्नांसगो भवेत् ।

बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्रन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशक्नुक्चक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

गूढमूला ससरन्नां रुगाब्द्या रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरकरीं विन्द्यात्पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

तत्र श्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्पित्तादुद्ग्रीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणी तनुरुष्माब्द्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमती कफात् ।

श्यावा ताम्बा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ ८ ॥
 पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वेर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥
 शूलारोचकटुङ्गदाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ।
 ब्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ ११ ॥
 दीर्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।
 अच्छ स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेनसयुतम् ॥ १२ ॥
 शतपोनकसन्नोऽयमुद्रयीवस्तु पित्तजः ।
 बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥
 वातपित्तात्परिच्छेपौ परिच्छिष्य गुद गतिः ।
 जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥
 ऋजुर्वातकफाद्वज्जग्रा गुदो गत्या तु दीर्यते ।

अत्याशिताया विषम स्थितायाः सुरते मरुत् ।
 अन्नेनोत्पोडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥
 सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।
 वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
 स्त्रियो योनिमण्डारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।
 वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसग्रहम् ॥ ३७ ॥
 करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।
 षड्हात्समरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥
 वसेत्सरुङ्गनोरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।
 योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे वीजदोषतः ॥ ३९ ॥
 नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।
 दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्त्रं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
 कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकौमिव दुःखिताम् ।
 उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥
 यथास्त्रैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
 करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
 भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
 सा व्यापत्यैत्तिकी रक्तयोन्याख्यासृगतिस्सुतेः ॥ ४३ ॥
 कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
 शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम् ॥ ४४ ॥
 सा व्यापत्स्त्रैषिकी वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।
 सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहिताक्षया ॥ ४५ ॥
 पित्तलाया नृसंवासे क्षवथून्नारधारणात् ।
 पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
 शूनास्यर्शासहा सार्त्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।
 वस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवङ्गणरुक्तोदज्वरकृत्ता परिप्लुता ।
 वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
 उपप्लुता स्मृता योनि विप्लुताख्या त्वधावनात् ।
 सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्डू चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥
 अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।
 कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥
 सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।
 यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापक्ता सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥
 इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ।
 असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधाश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 मेद्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोल्यिते ।
 शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
 तिलकल्कष्टतक्षौद्रैर्लेपं पक्वं तु पाटिते ।
 जम्बूास्त्रसुमनोनीपश्चेतकाम्बोजिकाङ्गुरान् ॥ २ ॥
 शल्लकीवदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः ।
 त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफला च जले पचेत् ॥ ३ ॥
 स क्वाथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।
 तुल्यगैरिकलोघ्नैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥
 हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
 लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥
 कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।
 सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
 पक्कैः स्रायुशिरामासैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥
 अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदशवत् ।
 सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
 तैरेवाभ्यञ्जन तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
 क्रियेयमवमन्यऽपि रक्तं स्राव्य तथोभयोः ॥ ९ ॥
 कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ १० ॥
 अलज्यां सुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।
 उत्तमाख्यान्तु पिटिकां सक्चिद्य बडिशोद्धृताम् ॥ ११ ॥
 कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां चौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च स्नेचयेन्मृदित पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥
 अष्ठीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वा उपनाहयेत् ॥ १४ ॥
 विरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ।
 स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
 मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनाञ्चात्र शस्यते ॥ १६ ॥
 अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाद्यामपि क्रमः ।
 नाडीमुभयतो द्वारा निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत् स्नेहैश्चलापहैः ।
 व्रगहात् व्रगहात् स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥
 स्रोतोदारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

ग्रन्थितं स्वेदित नाड्या स्निग्धोष्णैरूपनाहयेत् ।
 लिम्पेत् कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥
 रक्तविद्रधिवत् कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
 स्नेहनस्नेदवस्थ्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥
 न हि वातादृते योनिर्वनिताना प्रदुष्यति ।
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
 पाययेत् बलातैल मिश्रक सुकुमारकम् ।
 स्निग्धस्निग्धा तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥
 पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां सवृत्तां व्यधयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताञ्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।
 कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत् स्त्रियम् ॥ २६ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वस्थ्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपित्तुधारणम् ॥ २७ ॥
 काश्मर्यन्निफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशादयैः ।
 गुडूचीसैर्यकाभौरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
 परुषकैश्च विपचेत् प्रस्थमक्षसन्निवृत्तात् ।
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाज्जीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।
 अजसोदायवच्चारशर्कराचितकान्वितम् ॥ ३० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोढ्य खादेत्तद्वृतभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिवेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥

रास्नाश्वदष्टावृषकैः शृत शूलहरम्पयः ।
 गुडूचीविफलादन्तोक्तायैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥
 नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलात् प्रसाधिताद्धार्यः पित्तुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥
 पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।
 शीठाः पित्तजितः कार्या स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥
 शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुस्रपीडितात् ।
 रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥
 जीवनीयैः शतावर्या सृङ्घीकाभिः परूषकैः ।
 पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकाद्विवलान्वितैः ॥ ३७ ॥
 सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
 शर्कराया दशपलं क्षिपेत्क्षिप्त्वात्पित्तुन्ततः ॥ ३८ ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्य पुसवन परम् ।
 क्षत क्षयमसृक्पित्त कास श्वास हलीमकम् ॥ ३९ ॥
 कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
 अपस्मरार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भद पित्तजानाञ्च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥
 बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढक पचेत् ।
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीरकैः ।
 पयस्याश्रवणोमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
 वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।
 रक्तयोन्मामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
 यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।
 पाठाजस्त्रामयोरस्थिशिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥

अम्बुष्ठां शात्मलीपिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाह्लीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥
 शुण्ठीमधूकमाचीकरक्तचन्दनकट्फलम् ।
 कटुङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥
 पुथे गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सक्षौद्रं तण्डुलाश्रया ।
 पिबेदर्शस्वतीसारं रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥
 दोषा जन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥
 चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥
 धातक्यामलकीपत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
 जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
 सौराद्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुबस्तिषु योजयेत् ।
 शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥ ५३ ॥
 विप्लतोपप्लुता योनिः सिद्धेयत्सफोटशूलिनी ।
 यवान्नमभयारिष्टं सीधुतैलञ्च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
 कासीसं त्रिफलाकाङ्गीसाम्बजम्बुस्थिधातुकी ॥ ५५ ॥
 पैच्छिल्ये क्षौद्रसयुक्तञ्चूर्णं वैशद्यकारकः ।
 पलाशधातुकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
 दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदस्तम्भनञ्चूर्णं इष्यते ।
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
 धारणं वसवारस्य क्लसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
 चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ५८ ॥
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलान्मसयुताः ॥ ६० ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥
 अदुष्टे प्राकृते वीजे जीवोपक्रमणे सति ।
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरूपाचरेत् ।
 मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करा वचाः ॥ ६३ ॥
 द्वे निशे मधुकं मेढा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
 पयस्याहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥
 पिष्ट्वाक्षांशैर्दुर्लभं तप्रस्थं पचेत् क्षीराच्चतुर्गुणम् ।
 योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुष्य पौष्टिक मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
 फलसर्पिरिति ख्यातं पुण्यं पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
 म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
 एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ॥ ६७ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रा हरिक्लेशोऽनलेक्षणः ।
 जगद्विषम् तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
 हुङ्क्तो ब्रह्मणा मूर्त्ती ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽध्यतिष्ठन्निज रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥
 स्थिरमत्युत्खणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।
 कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥
 सर्पलूतादिदं द्रासु दारुणं जङ्गम विषम् ।
 स्थावरं जङ्गमं चेति विष प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥
 कृत्रिम गरसन्नं तु क्रियते विविधौषधैः ।
 हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराश्च तत् ॥ ६ ॥
 शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।
 तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यव्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥
 विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।
 ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
 वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।
 विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
 कफपित्तानिलांशानु समं दोषान् सहाश्रयान् ।
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पयते ॥ १० ॥
 स्थावरस्थोपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।
 जिह्वायाः श्वावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।
 विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
 दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
 पक्वाशयगते तोदहिष्माकासान्त्वकूजनम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥
 षष्ठे सन्नाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
 सर्पिमधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥
 द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्य तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥
 षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
 मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥
 कोशातकाम्निनः पाठासूर्यवल्गुमृताभयाः ।
 शैलुः शिरीषः किण्वही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥
 पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्पौ सारिवे बला ।
 एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥
 युञ्ज्याद्देगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।
 तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥
 अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 फलिनी त्रिकटु स्फुक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥
 हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।
 श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥
 तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।
 कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥
 द्विजानभ्यर्च्य तैः पुण्ये कल्पयेद्गदोत्तमम् ।
 वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेद्विमम् ॥ २७ ॥
 नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।
 यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥
 एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धातु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयोमन्त्रः श्रीं हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनानालेपमणिवन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थयन परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषौषिषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनादितो भिन्नपुरौषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूषोदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगौ पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगौ ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषौषिषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषौषिषात्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषौषिषारिमगदं लेहयेत् मधुना मृतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामक मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

क्लृटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषौषिषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावो भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिपृष्ठशिरः स्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टासविस्रावी तृणमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥
 दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकामकर क्षणात् ।
 आरक्तपीतपर्यन्त श्वावमध्येऽतिरुग्त्रण ॥ ४३ ॥
 सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
 प्रक्षिन्न शीर्यतेऽभौक्ष्य सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।
 शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥
 अथवा मुष्ककश्चेतासोमत्वक्ताम्रवस्त्रितः ।
 शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
 शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।
 कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥
 व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
 गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासनवर्त्तिनः ।
 मानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
 विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।
 तेन पाण्डु कृशोऽप्याग्निः कामश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
 महोदरयक्तत्प्लीही दीनवाग् दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
 शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
 स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
 मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौर च कालकः ॥ ५३ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्षिप्तो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
 गरार्त्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गरातो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥
 शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधे स्मरन् ।
 शर्कराक्षौद्रसयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥
 स्नेहं प्रशमयत्यग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
 मूर्वाभृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥
 वचामुस्तविडङ्गानि तक्रं कोणाश्वुमस्तुभिः ।
 पिबेद्रसेन वान्त्सेन गरोपहतपावक ॥ ५८ ॥
 पारावतामिषशठीपुष्कराह्वं शृतं हिमम् ।
 मरट्णारुजाकासश्वासहिष्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥
 विषप्रकृतिकालान्नदोषदूषादिसङ्क्रमे ।
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥
 क्षुत्तृणाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।
 अजोर्णवर्चो द्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
 तिलपुष्पफलाग्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।
 हस्तिमूषिकवादित्रनिस्त्रनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
 पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।
 वर्षासु चाश्वुयोनित्वात्सक्ते द गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥
 विसर्पति घनापाये तदगस्थो हिनस्ति च ।
 प्रयाति मन्दवीर्यत्व विषं तस्माद्विनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसात्मप्रतुस्थानवेगबलाबलम् ।
 आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पैत्तिकं स्त्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।
 कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत् स्वादुस्निग्धान्नलवणान्वितैः ।

सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥
 नाघृत स सनं शस्तं प्रलेपोभोज्यमौषधम् ।
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विद्यते भेषज किञ्चिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।
 अयत्नात् श्लैष्मिक साध्य यत्नात्पित्ताशयाश्रयम् ।
 सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगत विषम् ॥ ७० ॥

षट्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मण्डलिनो राजौमन्तश्च पन्नगाः ।
 त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।
 विशेषाद्रूक्षकटुकमन्त्रोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥
 विष दर्वीकरादीनां क्रमाद्दृढतादिकोपनम् ।
 तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशैतातपेषु च ॥ ३ ॥
 विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
 प्रांशवो मन्दगमना राजौमन्तस्तु राजिभिः ।
 स्निग्धा विचित्रवर्णास्तिर्य्यगूर्द्धा विचित्रिताः ॥ ६ ॥
 गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।
 चतुष्पाद् व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।
 आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥
 पापवृत्तितया वैराद्द्वे वर्षयमचोदनात् ।
 दशन्ति सर्पास्तेषूक्त विषाधिक्य यथोत्तरम् ॥ ९ ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।
 व्यन्तर, पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥
 यत्र लालापारिक्लेदमात्र गात्रे प्रदृश्यते ।
 न तु दंष्ट्राकृतं दश तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥
 एक दंष्ट्रापद द्वे वा व्यालीढास्थमशोणितम् ।
 दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्त त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥
 मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ।
 दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दृष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥
 निर्विषं हयमत्त्राद्यमसाध्य पश्चिम वदेत् ।
 विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥
 रक्तमण्डपि तु प्राप्त वर्धते तैलमम्बुवत् ।
 भौरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनलः ॥ १५ ॥
 कदाचित् कुरुते शोफ सर्पाङ्गाभिहत तु तत् ।
 दुष्टान्धकारे विद्वस्य केनचिद्दृष्टशङ्कया ॥ १६ ॥
 विषोद्देगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ।
 ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥
 तुद्यते सविषो दशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।
 दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥
 पूर्वे दर्वीकृतां वेगे दुष्टं सावौभवत्यसृक् ।
 श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥ १९ ॥
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
 दुर्गन्धो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥

सन्धिविज्ञे षणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
 दाहो हिष्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छा विपाकोऽतोसारः प्राप्य शुक्रन्तु सप्तमे ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिबर्त्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्ट पीतीभवत्यष्टक् ।
 तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूङ्गवः ॥ २३ ॥
 तृतीये दशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
 चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दष्टस्य राजिलैर्दुष्ट पाण्डुतां याति शोणितम् ।
 पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥
 तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।
 चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥
 गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः श्लेष्मयोः पूर्ववद्वदेत् ।
 क्षुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥
 जलाद्भुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 शीतवातातपव्याधिच्छुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥
 तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
 कुशोषधीकण्टकवद् ये चरन्तीव काननम् ॥ २९ ॥
 देशञ्च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।
 श्मशानचित्तिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥
 अष्टमीनवमोसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।
 याम्याग्नेयमघाश्नेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
 नैर्ऋताख्ये मुहूर्त्ते च दष्ट मर्मसु च त्यजेत् ।
 दष्टमात्रः सितास्याक्षः शौर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
 स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।
 हिष्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद् यस्य स हृच्छूली न जीवति ।
 फेनं वमति निःसन्नः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥
 नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विट्भेदः श्लथसन्विता ।
 विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।
 न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमान्तिकम् ।
 अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्ताङ्गारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।
 भात्राशतं बिषं स्थित्वा दशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
 कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाग्निनम् ॥ ४० ॥
 लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिम्पेद्दंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दशस्योपरि बध्नीयादरिष्टा चतुरङ्गुले ।
 क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥

क्षीरं सृतं चानुपिवेद्यकामं तेनैव वर्त्तत च मासमेकम् ॥ ३० ॥
 वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यद्वात् सृश्य च शीताम्बु न पाणिनापि
 एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतन्ति केशा दशना मखाश्च ॥ ३० ॥
 अथाल्पकैरेव दिनैः सूरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।
 विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पलीशृङ्गो मेदातामलकीवृटिः ॥ ३३ ॥

जीवन्ती जीङ्गक द्राक्षा पौष्कर चन्दन शठी ।

पुनर्नवद्विकाकीलोकाकनासामृताह्वयाः ॥ ३४ ॥

विदारोद्वषमूलं च तदैकथ्य पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद् व्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद् द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यण्डिकातुलार्द्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।

स्नेहार्द्धं मधुसिद्धे तु तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपल दद्याच्चतुर्जात कणार्द्धितम् ।

अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटोस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

कास श्वास ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ।

बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजम्बना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षोरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुडूच्याः सहसूलपुष्पाः कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्पाः ॥ ४४ ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चन्दनसारिवोग्रगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रय हरिद्रे सपटोल लवण च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्पाः सपयस्कं घृतनल्बण विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जङ्घोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ॥ ४७ ॥

पेष्यैर्मृणालविसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यन्नालकान्दद लकेसरवद्विपक्व

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुः कुवलय सहिरण्यपत्रं

मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ? ॥ ४९ ॥

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेन्दुः ।

वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् सूर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ ५० ॥

सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत् परिणते च घृताक्यम् ।

भाजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्रमक्लमः ।

जीवत्यब्दशत पूर्णं श्रीतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ।

अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

शरन्मुखे नागबलां पुण्ययोगे समुद्धरेत् ।

अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात् पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥

लिङ्गान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरघृत्तिरनन्नभुक् ।

एव वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

फलोन्मुखो गोक्षुरक. समूलम्छायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।

सुभावितः स्नेन रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिकोऽपिबेद्यः ॥ ५६ ॥

क्षीरेण तेनैव च शालिमश्वन् जीर्णं भवेद् सदितुलोपयोगात् ।

शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्भानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

वाराहीकन्दमार्द्राद्रिं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।

मास निरन्नो मासञ्च क्षीरान्नादो जरा जयेत् ॥ ५८ ॥

तत् कन्दश्चक्षुश्चूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।

घृतक्षौद्रप्लुतं लिङ्गात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तद्विद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।

श्रेयसीश्रेयसीयुक्ता. पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥

मण्डूकीशङ्खकुसुमावाजिगन्धाशतावरी ।

उपयुञ्जीत मेधावी वयःस्वैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

यथास्त्र चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिङ्गन् ।

सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अम्भसा वा हितान्नाशो शतं जीवति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तैलेन लोढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।

मूत्रेण श्वित्रकूटानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

भस्मातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।

श्रीर्षो संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
 अष्टांशशिष्टं तत्काथ सक्षीर शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 वर्धयेत् प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्कारम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशतस्तानि क्लासयेद् वृद्धिवत्ततः ।
 सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यन्त्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
 तद्वच्चिगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा वक्त्रेर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शोमेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥
 पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भस्मातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठित कृष्णमृत्क्षिप्तम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
 तत्स्वरसो यश्चग्रवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरस मध्वष्टमभागिक द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥
 पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भस्मातकान्यादृकसन्मितानि ।
 घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य सशोथं च मारुतेन ॥ ७५ ॥
 जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषघृतगालितशीते ।
 तद्रस पुनरपि अपयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥
 सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।
 एकौभूतं तत् खजचोभनेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥
 तममृतरसपाकं यः प्र गे प्राशमश्वन्
 अनु पिबति यथेष्ट वारिदुग्धं रसं वा ।
 स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरूपेतः
 कनकनिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽश्वसौ व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्तात्
 काथादृके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
 तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्म तार्क्ष्यैः
 सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥
 सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
 गुडैः पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
 तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
 वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

भस्मातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
 भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥
 कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
 यं न भस्मातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥
 वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
 कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥
 वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।
 वीचीतुरङ्गविद्धोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥
 तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बुदागमे ।
 मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूष्णं च ॥ ८५ ॥
 तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां काथयेद्वा कुसुमवत् ।
 तत्तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥
 अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।
 स्निग्धस्विन्नो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥
 चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।
 मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
 मज्जासार । महावीर्य ! सर्वान् धातून् विशोधय ।
 शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्जापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वं मधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
 सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ८० ॥
 पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
 पक्ष सुन्नरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विसुच्यते ॥ ८१ ॥
 तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
 निहितं पूर्ववत् पक्षं पिबेन्मासं सुयन्त्रितः ॥ ८२ ॥
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥ ८३ ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ।
 पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ८४ ॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विवसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ८५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेका प्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥
 तिस्रस्त्रिंशस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ८७ ॥
 प्रजोज्या मधुसमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।
 क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिक दिनम् ॥ ८८ ॥
 वर्द्धयेत् पयसां सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ।
 जीर्णैषिधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ८९ ॥
 पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
 पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः स्मृता मध्यवलैर्नरैः ॥ १०० ॥
 तद्वच्च क्वागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।
 एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥
 यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
 घ्नन्ति शोफं वमि हिष्णं ह्रीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

विस्वाह्वमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिम्पेदयसो निशायाम्
प्रातः पिवेत्सलिलाञ्जलिभ्यां वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलावलाश्च ।

मुस्तासुराह्वागरुचित्रकाश्च सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनबालपत्रसारास्तथा पिप्पलीवत् प्रयोज्याः ।

लोहोपलिनाः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः १०५

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

असनखदिरयूपैर्भावितां सोमराजीं

मधुष्टतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारान्

त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

तीत्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

सर्वत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुष्ठाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति तत्र तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः कुथ्यमानाङ्गास्ते जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धभुग्नकुटिलव्यथितास्थाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृक्षमश्रूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेत्तु शीते वसन्तेऽपि कफोत्प्लवः ।

वनोदयेऽपि वातात्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तमावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तावपीडितम् ।

मदिरायाः सुरुढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः काञ्चिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमासरसैः पृथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रस केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेद् गण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

प्रततं खेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छायमोर्मुखे ।

शेषं पिबेत् क्षमापाये स्थिरता गतं ओजसि ॥ १२१ ॥

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत् साम्बुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्जं सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥

जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृप्तबन्धे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्त्वारनालं फलाम्बुपरिसिलिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्कल्कं वा समष्टृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।

स्थितं दशाह्वादग्नीयात्तद्वद्वा वयसा समम् ॥ १२६ ॥

विकञ्चुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।

विमर्दकान्वा घृतशुक्तयुक्तान् प्रकाममद्याल्लघु तुल्यमसृग् ॥ १२७ ॥

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात् परम् ॥ १२८ ॥

प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्यान्मविद्विषः ।

अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापतेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानिव परिपूर्णान् समश्नुते ॥ १३० ॥

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्य वमन्ति यत् ।

हेमादिषड्धातुरस प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।

छेदनं च विशेषेण लौह तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभ विशर्करं मृत्स्रम् ।

स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

व्याधिव्यधितसात्स्यं समनुस्मरन् भावयेदयः पात्रे ।

प्राक् केवलजलधीत शुष्क काथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःकाष्य भावनौषध तोये ।

तन्निर्य्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥

तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्त्रे स्त्रैरेव काथैर्भाव्यं वारान् भवेत् सप्त ॥ १३६ ॥

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

तत्रह युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्रग्रहम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।

योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्ष प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥

शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।

गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपल पलम् ।

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्ततः ॥ १४० ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्त व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्नायोरुप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलयां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रसङ्गम् ।

तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुला दधाति

॥ १४३ ॥

कुटोप्रवेशः क्षणिनां परिच्छेदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

धातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य समञ्जतस्तत् पिबतो घृतञ्च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतञ्चे ॥ १४८ ॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः

॥ १४९ ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रनष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुत स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके बीजकसारकृतं लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५१ ॥

विडङ्गभक्तातकनागराणि येऽग्नान्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५२ ॥

खदिरासनयूपभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम्

॥ १५३ ॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्त्तत एव ॥ १५४ ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपल नवस्य

पिष्टं पिबेद् यः पयसार्द्धमासम् ।

मासद्वयं तत्त्रिगुणं समा वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥

मूर्वावृहत्वं शुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥ १५६ ॥

शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्नान् विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥ १५७ ॥

पीताश्वगन्धापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ १५८ ॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं समश्नता शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ १५९ ॥

चूर्णं श्वदद्रामलकामृतानां लिहन् ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः

॥ १६० ॥

सार्द्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि सञ्चुद्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुवन्ति ॥ १६१ ॥

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्य्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६२ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्य्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ १६३ ॥

मास वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरष्टथरूपा मेधाविनो निर्मलसृष्टवाक्याः ॥१६४॥

मण्डूकपर्णोर्मपि भक्षयन्तो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।

जीवन्ति काल विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥१६५॥

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कवस्त्ररसे षष्ठ्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

क्वायाविशुष्क गुटिकार्द्धमद्यात् पूर्वं समस्तामपि ता क्रमेण ।

भजेद्विरक्तः क्रमशश्च मण्ड पेया विलेपीं रसकौदनं च ॥१६७॥

सर्पिः स्निग्ध मासमेक यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्त्रैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात् सर्वकाल त्वजीर्णं वर्षेणैव योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥१६८॥

भवन्ति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयाक्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृष्टुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तः

तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥१६९॥

गायत्रीशिखिशिशिपाशनशिवावेक्ताक्षकारुष्करान्

पिष्टाष्टादशसङ्कुण्डोऽश्वसि धृतान् खण्डैः सहायोमयैः

पात्रे लोहमये त्र्यह रविकरैरालोडयन् पाचयेत्

अग्नी चानुसृदौ सलोहशकल पादस्थिततत् पचेत् ॥१७०॥

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथाशौ

भाङ्गान्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोऽंशाः ।

अशाश्वत्वारश्चैह द्वैयङ्गवीनात्

एकीकृत्यैतत् साधयेत् कृष्णलौहैः ॥१७१॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथक्

युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वर्चिभोजनपानविचेष्टितः

भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमान्निर्दूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिराङ्गः
 केशैर्भङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ।
 वाङ्मेधाधीसमृद्धः सपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगात्
 धत्तेऽसौ नारसिंह वपुरनलशिखातप्तचामोकराभम् ॥ १७३ ॥
 अत्तार नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।
 चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥
 भङ्गप्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यन्वितात्मा ।
 विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥
 मासोपयोगात् ससुखी जीवत्यष्टशतद्वयम् ।
 गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥
 अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।
 तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥
 उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
 महानुशसान्यपि चापराणि प्रास्थ्यादिकष्टानि न कीर्त्तितानि
 ॥ १७८ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
 यथास्वमौषध तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥
 सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।
 शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥
 गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
 स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥
 शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्त्तिनः ।
 बुद्धिरखलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वाजीकरणमन्विच्छेत् सतत विषयी पुमान् ।
 तुष्टिः पुष्टिरपत्य च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
 अपत्यसन्तानकर यत् सद्यः सप्रहर्षणम् ।
 वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्कर परम् ॥ ३ ॥
 धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
 अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥
 अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।
 शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥
 कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
 सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यं वायो न निवार्यते ॥ ६ ॥
 अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
 घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसयुतान् ॥ ७ ॥
 योगविद्योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाग्निनम् ।
 ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥
 अञ्छायः पूताकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
 यथैकैकशस्त्रैश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥
 खलह्नमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
 अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥
 अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
 किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शरिर्क्षुकुशकाशामां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
 अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्ता पुनर्नवाम् ।
 वीरां पयस्या जीवन्तोमृद्धिं रास्त्रां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥
 मधुक शालिपर्णी च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।
 माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
 रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
 घृताच्चतुर्गुण क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ।
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टौ फलूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
 द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
 तत् सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या कुडवेन च ।
 मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथग्दर्शपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
 स्वर्गेलकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षीद्राद् द्विकुडवेन च ।
 पलामात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृथति ।
 विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥
 पृथक् स्वगुप्ता मूलाच्च कुडवांश्च तथा मधु ।
 तुलाच्च शर्कराचूर्णात् प्रस्थाच्च नवसर्पिषः ॥ २२ ॥
 सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।
 सात्त्वगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥
 माषान्वा सघृतक्षीद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।
 जागर्त्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्त्रियः ॥ २४ ॥
 बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।

यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥
 चूर्णं विदार्या बहुशः स्त्ररसेनैव भावितम् ।
 क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥
 कृष्णाधात्रीफलरजः स्त्ररसेन सुभावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
 स नरोऽशोतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
 पयोऽनुपानं यो लिङ्घ्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।
 कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोष्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
 सिताघृतपयोऽन्नाशी स नारीषु वृषायते ।
 यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
 पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 धारोष्णेन मरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
 उच्चटाचूर्णमप्येव शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥
 श्वदष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
 पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं वृंहणं बलवर्द्धनम् ।
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृथमुच्यते ॥ ३५ ॥
 द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्वर्षितः प्रमदां व्रजेत् ।
 आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्गराः ।
 विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥
 इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रोतिकराः परम् ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 नामापि यस्यां हृदयोक्तवाय यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूतां कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
 कलाविलासाङ्गवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
 प्रियवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥
 आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
 देशकालबलशक्त्यनुरोधाद् वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥
 अभ्यञ्जनोद्धतं नसेकगन्धसृक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
 भान्धर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्त्रभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥
 दोर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गाः ।
 नीलसानुगिरिकूटनितम्बे काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥
 दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकीकिलनादः ।
 अङ्गसुखर्तुवशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥
 ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा शशाङ्गाङ्गा ।
 यद्यच्च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥
 मधुसुखमिव सोत्पल प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
 कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा
 ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदतिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।
 वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥
 सुस्तापपटकां ज्वरे तृषि जल मृद्गृष्टलोष्टोद्भवं
 लाजाच्छर्दिषु वस्तिजेषु गिरिज मेहेषु धात्रीनिशे ।
 पाण्डौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे प्लीहामये पिप्पली
 सन्धाने क्लमिजा विषे शुकतरुर्मंदोऽनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥
 वृषोऽसपित्ते कुटजोऽतिसारे भस्मातकोऽर्शः सु गरिषु हैम ।
 स्थलेषु तार्क्ष्यं क्लमिषु क्लमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम् ॥ ४९ ॥

अध्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातासुरोगे मथितं ग्रहिण्याम् ।

कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाहृत्यं च ॥ ५० ॥

उन्माद घृतममव शोकं मद्यं विसस्मृतिं ब्राह्मी ।

निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्लायम् ॥ ५१ ॥

मांसं काशं लशुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।

गुडमञ्जूर्याः खपुरो नस्यां स्कन्धांसबाहुर्जम् ॥ ५२ ॥

नवनीतखण्डमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हृन्त्युदरम् ।

नस्यं मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमस्रविस्त्रावः ॥ ५३ ॥

नस्यं कवलमुखजां नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।

वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥

समशुक्ताद्रकमात्रा मन्दे वज्जी अमे सुरा स्नानम् ।

दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरर्हितः क्षुच्छे ॥ ५५ ॥

कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।

वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुव्रण्ये ॥ ५६ ॥

वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलास सर्पिः पित्त समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यग्रं यत् प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

इत्यात्रेयादागमयार्थसूत्रं तत् सूक्तानां पेशलानामतमः ।

मेडादीनां सम्प्रतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

दृश्यन्ते भगवन् । केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थादसम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरि ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिथ्यगणस्य पुनर्वसुराचल्यौ कात्स्न्यं तस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।
 विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया ॥६३॥
 आतङ्गपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।
 जीवितं स्त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात् ॥ ६४॥
 न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्यथा ।
 उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥६५॥
 अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।
 न सिध्येद्द्वैववैगुण्यान्न त्वियं षोडशात्मिका ॥६६॥
 कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिस्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
 न प्रौणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेधुकम् ॥ ६७ ॥
 कस्य माषात्मगुप्तादौ वृथत्वे नास्ति निश्चयः ।
 विगमूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६८ ॥
 विषं कस्य जरां याति मन्त्रतन्त्रविवर्जितम् ।
 कः प्राप्तः कल्पतां पथ्यादृते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।
 महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥
 चन्दनाद्यपि दाहादौ रुद्धमागमपूर्वकम् ।
 शास्त्रादेव गतं सिद्धं ज्वरे लङ्घनवृंहणम् ॥ ७१ ॥
 चतुष्पादगुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
 मा कथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सते ॥७२॥
 एतद्धि मृत्युपाशानामकण्ठे छेदनं दृढम् ।
 रोगोत्त्रासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥
 एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।
 याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥७४॥
 अन्नातशास्त्रसङ्गावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
 त्यजेद् दूरदुःखं भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥७५॥

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

इति तन्त्रगुणैर्युक्तं तन्त्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्सा शास्त्रमखिलं व्यापक्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन

योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृततराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥ ७९ ॥

इदमागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

यन्त्रवत् सम्ययोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ ८० ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।

आक्रम्यत्यन्यविशालतन्त्रकृताभियोगान् यदि तत्र चित्रम् ॥ ८२ ॥

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतदि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ? ॥ ८३ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकञ्च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मन्त्रे वक्तृभेदोक्तिः ? ॥ ८५ ॥

अभिधातवशात् किवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८६ ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्ता चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥८७॥

हृदयमिव हृदयमेतत् सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ।

सूचीपत्रम् ।

अथ सूत्रस्थानम् ।	पृष्ठा	धूमपानविध्यध्यायः	पृष्ठा
आयुष्कामीयाध्यायः	१	गरुडूषादिविध्यध्यायः	१००
दिनचर्याध्यायः	५	आश्चोतनाङ्गनविध्यध्यायः	१०३
कतुचर्याध्यायः	८	तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः	१०६
रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१३	यन्त्रविध्यध्यायः	१०८
द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः	१६	शस्त्रविध्यध्यायः	११२
अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२३	शिराव्यधविध्यध्यायः	११७
अन्नरक्षाध्यायः	३७	शल्याहरणीयाध्यायः	१२२
मात्राशित्रीयाध्यायः	४३	शस्त्रकर्मविध्यध्यायः	१२६
द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	४८	क्षाराग्निर्कर्मविध्यध्यायः	१३२
रसभेदीयाध्यायः	५०	— — —	
दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	५४		
दोषभेदीयाध्यायः	५८	शारीरस्थानम् ।	
दोषोपक्रमणीयाध्यायः	६५	गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः	१३८
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	६८	गर्भव्यापदशारीराध्यायः	१४६
शोघनादिगणसंप्रज्ञाध्यायः	७१	अङ्गविभागशारीराध्यायः	१५१
स्नेहविध्यध्यायः	७६	गर्भविभागशारीराध्यायः	१६१
स्नेदविध्यध्यायः	८०	विक्षतिविज्ञानीय-	
वसनविरेचनविध्यध्यायः	८२	शारीराध्यायः	१६७
वस्त्रविध्यध्यायः	८७	दृतादिविज्ञानीय-	
नष्टविध्यध्यायः	८५	शारीराध्यायः	१७७

निदानस्थानम् ।	पृष्ठा
सर्वरोगनिदानम्	१८४
ज्वरनिदानम्	१८६
रक्तपित्तकासनिदानम्	१८९
श्वसहिकानिदानम्	१८६
राजयक्ष्मादिनिदानम्	१८८
महात्स्यनिदानम्	२०२
अर्शसां निदानम्	२०६
अतीसारग्रहणीरोग- योनिर्निदानम्	२११
मूत्राघातनिदानम्	२१३
प्रमेहनिदानम्	२१६
विद्वधिविद्विगुह्यनिदानम्	२२०
उदरनिदानम्	२२५
पाण्डुरोगशोफविसर्प- निदानम्	२२८
कुष्ठश्वित्तमिनिदानम्	२३४
वातव्याधिनिदानम्	२३८
वातशोणितनिदानम्	२३६

चिकित्सा तस्थानम् ।

ज्वरचिकित्साध्यायः	२४८
रक्तपित्तचिकित्साध्यायः	२६१
कासचिकित्साध्यायः	२६५
श्वसहिकाचिकित्साध्यायः	२७८
राजयक्ष्मादिचिकित्साध्यायः	२८२

पृष्ठा	पृष्ठा
वर्दिहृद्द्वेग तस्थानचिकित्सा-	
सिताध्यायः	२८०
महात्स्यचिकित्साध्यायः	२८६
अर्शसां चिकित्साध्यायः	३०६
अतीसारचिकित्साध्यायः	३२०
ग्रहणीदोषचिकित्साध्यायः	३२८
मूत्राघातचिकित्साध्यायः	३३७
प्रमेहचिकित्साध्यायः	३४२
विद्वधिविद्विगुह्यचिकित्साध्यायः	३४५
गुह्यचिकित्साध्यायः	३४८
उदरचिकित्साध्यायः	३६०
पाण्डुरोगचिकित्साध्यायः	३७०
श्वयथुचिकित्साध्यायः	३७४
विसर्पचिकित्साध्यायः	३७८
कुष्ठचिकित्साध्यायः	३८१
श्वित्तमिचिकित्साध्यायः	३८०
कमिचिकित्साध्यायः	३८२
वातव्याधिचिकित्साध्यायः	३८३
वातशोणितचिकित्साध्यायः	४००

कल्पस्थानम् ।

वसनकल्पः	४०८
विरेचनकल्पः	४१३
वसनविरेचनव्यापत्-	
सिद्धिकल्पः	४१७
दोषहरणसाकल्यवसिकल्पः	४२१

वस्तिव्यापत्सिद्धिकल्पः	४२६
शेषजकल्पः	४३१

—

उत्तरस्थानम् ।

बालोपचरणीयाध्यायः	४३३
बालामयप्रतिषेधाध्यायः	४३७
बालपट्टप्रतिषेधाध्यायः	४४३
भूतविज्ञानाध्यायः	४४८
भूतप्रतिषेधाध्यायः	४५२
उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	४५७
अपक्वप्रतिषेधाध्यायः	४६१
वर्त्मरोगविज्ञानीयाध्यायः	४६४
वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	४६७
सन्धिसितासितरोगविज्ञानम्	४७०
सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधा- ध्यायः	४७२
दृष्टिरोगविज्ञानीयाध्यायः	४७७
तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	४८०
लिङ्गनाशप्रतिषेधाध्यायः	४८८
सर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्यायः	४९१
सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः	४९३
कर्णरोगविज्ञानीयाध्यायः	४९८
कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	५००
नासारोगविज्ञानीयाध्यायः	५०५

नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	५०८
सुखरोगविज्ञानाध्यायः	५१
सुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	५१५
शिरोरोगविज्ञानाध्यायः	५२४
शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः	५२७
व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधाध्यायः	५३२
सद्योव्रणप्रतिषेधाध्यायः	५३७
भङ्गप्रतिषेधाध्यायः	५४१
भगन्दरप्रतिषेधाध्यायः	५४५
अन्यत्रुदह्नीपदापची- नाडीविज्ञानाध्यायः	५४८
अन्यत्रुदह्नीपदापची- नाडीप्रतिषेधाध्यायः	५५१
क्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः	५५४
क्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः	५५७
शुद्धरोगविज्ञानाध्यायः	५६०
शुद्धरोगप्रतिषेधाध्यायः	५६४
विषप्रतिषेधाध्यायः	५६८
सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः	५७५
कीटलतादिविषप्रतिषेधाध्यायः	५८२
सूषिकालर्कविषप्रतिषेधाध्यायः	५८८
रसायनाध्यायः	५९२
वाजीकरणाध्यायः	६०८

